

- Истиқлол қаҳрамонлари -

ҲОЖИ МУИН

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2005

Таҳрир хайъати:

Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Суннат Аҳмедов, Бегали Қосимов, Бойбўта Дўстқораев, Шухрат Ризаев

Ўтган аср бошидаги жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этган маърифатпарварлар орасида Ҳожи Муиннинг ҳам ўз ўрни бор. У ўзининг бутун умрини миллат равнақи ва озодлигига бағишлади. Ўз устози Маҳмудхўжа Бехбудий ёнида меҳнат қилди, унинг издошига айланди. Ўқитувчилик қидди, шеърлар битди, пьесалар яратди, ҳажвиялар, публицистик мақолалар ёзди, таржимонлик билан шуғулланди, муҳаррирлик лавозимларида ишлади. Ҳожи Муин ҳам бошқа жадидлар қаторида бир неча бор қамалди, қатағон қурбонига айланди.

Ушбу сайланмада Ҳожи Муиннинг публицистик мақолалари, ҳажвий асарлари ўрин олган.

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи

Н. Намозова

Масъул муҳаррир

филология фанлари номзоди, доцент

Бойбўта Дўстқораев

БЕҲБУДИЙНИНГ МУНОСИБ ШОГИРДИ

Ўтган асрнинг бошида Ватан озодлиги, халқнинг маърифати, миллатнинг тараққийси учун курашган илғор маърифатпарвар зиёлиларнинг сафида Ҳожи Муин Шукрулло ўғли ҳам бор эди.

Ҳожи Муин 1883 йил 19 мартда Самарқандда туғилган. Отаси Шукрулло савдогар бўлиб, 32 ёшида вафот этади. Ўн икки ёшида ҳам ота, ҳам онасидан айрилган Ҳожи Муин Рухобод гузарининг масжид имоми бўлган бобоси Мирсаид Шариф ўғли тарбиясида қолади. Бу даврда унинг хат-саводи чиқиб бўлган, бобоси тарбиясида араб тили қоидаларини ва диний илмларни ўргана бошлаган эди.

Ўз даврининг таниқли зиёлиларидан бўлган Сайидахмад Васлий билан танишгандан (1900 йили) кейин бу билимларни мукаммаллаштиришга имконият туғилди. Васлий унга араб тили қоидаларини ўргатибгина қолмай, балки шеърятга бўлган муҳаббатини ҳам кучайтирди, шу билан бирга, уни ўз даврининг маърифатпарварлари даврасига олиб кирди. Ҳожи Муин 1901 йили эски мактабда муаллимлик фаолиятини бошлайди. Бу соҳадаги муайян тажрибалар натижасида ва, албатта, Абдуқодир Шакурийнинг мактаби таъсирида 1903 йили Хўжа Нисбатдор маҳалласида ўзи янги усулдаги мактаб очади. Худди ана шу йили Васлийнинг уйида

Маҳмудхўжа Бехбудий билан танишуви унинг ҳаётида янги даврни бошлаб берди. Айниқса, Бехбудийнинг «Мухтасари жуғрофияи умумий» номли асари Ҳожи Муинда жуда катта таассурот қолдиради. Кейинчалик бир мақоласида бу ҳақда шундай хотирлайди: «Шуни ҳам унутмайманки, мазкур жуғрофия китобининг «Татбиқоти диния» фаслинда «Баъзи эски хурофот ва исроилият сўзлари бизнинг тафсир китобларимизгача кириб кетган» мазмуниндага жумлалар ўшал вақтда маним фикримда зўр ўзгаришлар ясади. Яъни, ўшал жумла мени биринчи дафъа фикрий инқилобга учратди. Мен ўшал кундан эътиборан ҳар бир эски ва янги китобларни диққат билан, муҳокама илан ўқуйтурғон бўлдим. Мана шунинг учун мен айта оламанким, менинг тавсиъи маълумотимга турк-тотор матбуоти сабаб бўлғонидек, мени биринчи марта фикрий инқилобга учратган ҳам Бехбудий ҳазратларининг мазкур бир жумла сўзидир. Мен мазкур тарихан эътиборан Бехбудий афандига чин кўнгил ила мухлис бўлдимдек, ўшал вақтдан бошлаб мавқеи келганда ҳар ерда они мудофаа этатурғон бўлдим». Ҳожи Муин шу тариқа Бехбудийни ўзига устоз деб билди ва унинг ҳақиқий издошига айланди. Турк-татар матбуоти ва ада-биётини мунтазам ўқиб бориши ҳамда Бехбудий бошчилигидаги Самарқанд маърифатпарварлари таъсирида тараққийпарвар инсон бўлиб шаклланган Ҳожи Муин ўз замондошлари орасида, энг аввало, усули жадид мактабининг муаллими сифатида танилди. Бошқа жадид муаллимлари каби Ҳожи Муин ҳам янги усулдаги мактабини ўз ҳисобидан очган. Бехбудий, Шакурий, Ажзийларнинг мактабдорлик фаолияти Ҳожи Муинга катта сабоқ вазифасини ўтаган. Чунки ўша даврда ўз ҳисобидан мактаб очиш, ундан моддий фойда кўриш учун қилинадиган иш эмас эди. Унинг замондошлари билан суҳбатда бўлган адабиётшунос Раҳим Муқимовнинг ёзишича, «Ҳожи Муин мактабда болаларни саводхон қилиш учун сарфланадиган маблағни халқдан йиғмаган, балки ўзининг Деволи кўндаланг қишлоғидаги боғчасида етиштирган ширин-шакар меваларни бозорга чиқариб сотиш эвазига тўплаган. Мактабдорликдан даромад олишни сира ўйламаган»¹.

Асрлар давомида қотиб қолган эски таълим тизими, унинг воситаларидан воз кечиш, омма учун янгилик бўлган янги таълим усулини татбиқ қилиш, улар учун дарсликлар яратиш, албатта, катта меҳнат ва яна маълум бир маънода жасоратни ҳам талаб этар эди. Жадид муаллимлари қаторида Ҳожи Муин ҳам дарсликлар ёзиб, чоп эттирди. У 1908 йили форс тилида «Раҳнамои савод», И. Раҳматуллазода билан ҳамкорликда ўзбек тилида «Ўқитувчи» номли алифбо китобларини ёзади. 1926 йили чоп этилган «Форсча алифболар тарихи» мақоласида Ҳожи Муин «Раҳнамои савод» ҳақида шундай маълумот беради: «Мунинг ёзгувчиси Ҳожи Муин ва ношири муаллим Абдуқодир Шакурийдир. 1908нчи йилда тош босмада фақат бир қатла 2 минг беш юз дона босилди. Юзи 36 саҳифалиқдир. Бу алифбонинг бошида ҳарфлар тадрижий суратда кўрсатилиб, сўз ва жумлалар мад усули (чўзғи) билан ёзилғон. Мунда энг аввал форсча ҳарфлар тадрижий йўл билан кўрсатилганлиги учун ўша вақтда усули жадид душманлари: «Жадидлар ўз китобларидан арабча ҳарфларни чиқариб ташлабдирлар» деб халқ орасида иғво тарқатқон эдилар».

Янги мактаб муаллимлари болаларга нафақат таълим, балки тарбия беришни ҳам ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Ҳожи Муин машҳур маърифатпарвар А. Шакурийнинг илтимоси билан болалар учун тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бир қанча шеърларни туркийдан форсийга таржима қилади. Кейинчалик М. Бехбудий кўмагида уларни «Гулдастаи адабиёт» номи билан тўплам ҳолида чоп эттиради. Бу тўпламга у ўз шеърларини ҳам киритган. «Гулдастаи адабиёт» ҳақида С. имзо билан ёзган муаллиф шундай фикр билдирган:

«Ҳожи Муин бундан ўн йиллар илгари, умумий фикр қоронғулиги замонасида бир адабиёт китоби ёзган. Ул вақтларда бундай янги китобларнинг халқ орасида тарқалиб ўқулмоғи жуда қийин эди. Фикри уйғона бошлағон ёш қувватларимиз ўз тушунча ва ҳиссиётларини тарқатмоқ

¹ Р. Муқимов. Ҳожи Муин ким эди?// Мулоқот. 1994. 5-6-сон.

учун ўз халқининг руҳига мувофиқ турлик йўллар излар эдилар. Иш қийин. Бир «бисмилло»сизлик билан кофир ва малъун бўлмоқ жуда қулай эди»².

«Гулдастаи адабиёт» Ҳожи Муин томонидан тузилган ягона шеърӣ тўплам бўлиб, ундаги «Хитоб ва гўдаки беилм», «Насихат», «Мухаммас», «Иттифок», «Шикоят», «Эътироф» каби шеърлар ўзиники, қолганлари эса таржима шеърлардир. Болалигидан Аҳмад Яссавий ва Бобораҳим Машраб ғазалларини севиб ўқиган Ҳожи Муин ўзи ҳам ўн бир ёшидан шеърлар ёза бошлаганини таъкидлайди. Бироқ замоннинг кейинги қизгин жараёнлари унинг шоир эмас, балки моҳир драматург, қалами ўткир публицист бўлиб етишишини талаб қилди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесасини матбуотда олқишлаб чиққан Ҳожи Муин тез орада ўзи ҳам сахна асарлари ёза бошлади. Бу ҳақда ўз кундалигида шундай дейди: «Бехбудийнинг 1914нчи йилда сахнада ўйналган «Падаркуш» пьесаси менда зўр таъсир қолдирди. Шундан кейин мен шоирликни бир чеккада йиғиб қўйиб, сахна адабиёти ёритиш фикрига тушдим. Бошлаб Қудратулла ўғли билан бирга 1914нчи йилда «Тўй» пьесасини ёзиб босдирдик». Мана шундан кейин драматургнинг «Эски мактаб, янги мактаб», «Мазлума хотин» каби пьесалари, «Кўкнори» интермедияси дунёга кедди.

Драматургнинг «Эски мактаб, янги мактаб» пьесасида эски усул мактаби билан янги усул мактаби ўқув тизимидаги фарқ тасвирланиб, «усули жаҳид» мактаби олқишланса, «Тўй», «Кўкнори», «Мазлума хотин» каби сахна асарларида халқ орасида урфга кириб қолган ёмон одатлар қораланади. Булардан ташқари, Ҳожи Муин «Маориф қурбонлари», «Жувонбозлик қурбонлари», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим» каби пьесалар ҳам ёзган. Уларнинг айримлари ўша даврда сахналаштирилган бўлса-да, муаллифнинг чоп этилмай йўқолган асарлари қаторига киради. Проф. Наим Каримов «...бахмал пардаси илк бор кўтарилган ўзбек театрининг М. Бехбудийдан кейинги иккинчи ташкилотчиси Ҳожи Муиндир», деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, Ҳожи Муин жаҳид драматурглари орасида энг самарали ижод қилган адибдир.

Маълумки, XX аср бошларида миллий матбуотимизда чоп этилган мақолаларда жаҳолатдан қутилишдек эзгу бир мақсад, интилиш «ярқ» этиб кўзга ташланади. Ушбу мақсадни амалга оширишда матбуотни сув ва ҳаводек зарур эҳтиёж деб билган Ҳожи Муин ҳам шундай зарурият билан қўлига қалам олди. Ўша давр вақтли матбуотида фаол иштирок этган Ҳожи Муин ўз кундалигида ёзишича, 1907-37 йиллар давомида 23 хил газета ва журналларда 200 тача мақола, 400 тача хабар ҳамда ўзбек ва тожик тилларидаги 1500 мисрага яқин шеърлари билан қатнашган. Унинг дастлабки хабарлари янги чоп этилган китоблар ҳақида бўлса, «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган «Ўзбекка жавоб», «Интиҳодот воқеага бир назар» каби илк мақолалари орқали усули жаҳид мактабларига қаратилган асоссиз танқидлар, нотўғри фикрларни фош қилади. Ҳожи Муин 1913 йили М. Бехбудийнинг «Самарқанд» газетаси, ҳамда «Ойна» журнали чиққунига қадар «Туркистон вилоятининг газети»да мунтазам қатнашиб турди. «Газета ўқимоқ манфаати» (1911 йил, 11 ноябрь), «Адабсизлик сабаби ва унинг чораси» (1913 йил, 1 август), «Театрнинг аҳамияти» (1912 йил, 25 март) каби қатор мақолалари юқоридаги мақсад йўлида юзага келган. «Садойи Туркистон», «Самарқанд» газеталари, «Ойна» журналида чоп этилган мақолалари ҳам асосан, халқнинг маънавиятини шакллантириш, маориф, таълим-тарбия ҳақида бўлиб, улар публицистнинг ёниқ қалбидан далолат беради.

1917 йил февраль воқеаларидан кейин Ҳожи Муин ҳам ўз устозлари ва сафдошлари каби юртнинг озодлиги, миллатнинг эрки учун курашиш мавриди келганини ҳис қилди, матбуотдаги фаолияти янада кучайди. Энди публицист маърифий масалалардан кўра сиёсий воқеалар ҳақида кўпроқ ёзадиган бўлди. Туркистон Мухториятини сидқидилдан қўллаб-қувватлади. «Хуррият» газетасида унинг халқни уйғонишга, эрк ва озодлик учун курашга чорлайдиган, шу билан бирга, большевикларга қарши кескин муносабати ифодаланган «Юрт қайғуси», «Шўрои исломия ва

² С. Янги гап. // Туркистон, 1923, 7 февраль.

сайлов», «Большевиклар ва биз», «Намойиш тўғрисида» каби мақолалари чоп этилди. Жумладан, «Большевиклар ва биз» сарлавҳали мақоласида у большевикларнинг бутун кирдикорларини фoš этиб, шундай дейди: «Биз кичик миллатларга тамом ҳуррият ва истиқлол берамиз» деб хитобномалар воситаси-ла ваъда қилгон бўлсалар ҳам, бу куруқ сўзлари қоғоз устидагина қолди. Булар ҳозиргача ҳеч бир миллатнинг мухторият ва истиқлолини тасдиқ этмадилар, балки, билъакс, шундай мухторият ва истиқлолият эълон этган миллатларга тўп ва пулимут билан муқобала этдилар ва этмақдадилар...Чунончи, Тошканд шаҳар думасини тарқатдилар. Туркистон Мухториятини «мулла ва буржуазлар қарори» деб тасдиқ этмадилар ва Тошкандта Мухторият шодлиғи учун намойиш ясагон мингларча мусулмонларга бир баҳона билан милтиқ ва пулимут отиб, бир неча гуноҳсиз мусулмон ва русларни ўлдурдилар» (1918 йил, 1 январь).

Ҳожи Муин шўролар ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг унинг наشري бўлган «Меҳнаткашлар товуши» газетасида фаолият юритса-да, янги тузумни мадҳ этишга бутунлай киришиб кетмади. Унинг меҳнаткашлар ҳокимияти деб аталган янги тузумга ишонч ва уни қувватлаш ҳоллари ифодаланган мақолалари ҳам холислик ва ҳаққонийлик мезонларидан узоқлашмаган. Публицист халқнинг турмушини, ҳукуматнинг ишларини ҳар доим кузатиб борди. Халқнинг оғир аҳволдан ҳукуматни хабардор этишга, ҳукуматнинг эса айрим қарорларини халққа тушунтириб беришга ҳаракат қилди. Ҳукумат идораларидаги бошбошдоқликлар, фаолиятсизликларни танқид қилди. Танқидий мақолалари туфайли махсус хизмат муассасаларининг «қора рўйхат»ига тушди.

Ҳожи Муиннинг публицистик фаолиятига назар ташлар эканмиз, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳаёти ва фаолиятини, унинг хотирасини Ҳожи Муинчалик ёдга олган бошқа бир кишини учратмадик.

1919 йилда Бехбудийнинг сирли равишда ғойиб бўлганлиги ҳақидаги хабардан ларзага тушган Ҳожи Муин суриштирув ишлари олиб боради. Унинг мазкур масала бўйича ёзган мақолалари «Меҳнаткашлар товуши» ва «Иштирокиюн» газеталарида чоп этилди. Унда Ҳожи Муин Бехбудий ва йўлдошларининг дараксиз кетганликларини, халқ орасида уларнинг Қарши беги томонидан ўлдирилганлиги ҳақида гап юрганлигини, бу «тўғрида хабар олатургон бир киши ҳам йўқ»лигини ёзар экан, барчани оёққа туришга ундайди: «Акобир афандининг ҳибс этилганини билиб ғалаёнга келган ва они ҳибсдан чиқармоқ учун биргалашуб бўкирган Самарқанд ёшлари ўз миллатига 25 йил хизмат этган муҳтарам Маҳмудхўжа ила онинг рафиқларини золим Бухоро ҳукуматининг қўлидан кутқариб олмоқ ва аларнинг бор-йўқларидан хабардор бўлмоқ учун ҳаракат этмадилар ва этмайлар. Мана шундай таракқийпарвар ёшларни «қадрношунос» демай нима дейлук?» Бу Бехбудий вафотидан кейин ёзилган дастлабки мақола эди.

Ҳожи Муин ҳар йили 25 март - Бехбудий вафот этган кун муносабати билан устози хотирасини ёд этиб мақолалар ёзади. Жумладан, «Меҳнаткашлар товуши», «Туркистон», «Зарафшон» газеталари ва «Учқун» журналида унинг «Буюк устозимиз Бехбудий афанди», «Марҳум Бехбудий ва рафиқларининг қандай шаҳид бўлгонлиқлари ва алар томонидан ёзилган васиятнома», «25 март Самарқанд халқи учун мотам кунидир», «Бехбудий мухлисларига очик хат», «Маҳмудхўжа Бехбудий» деб номланган уч мақола, «Бехбудий, Мардонқули ва Муҳаммадқул», «Бехбудийни унутмайлик» каби мақола ва хабарларини санаб ўтиш мумкин. Уларнинг баъзилари Бехбудий биографиясига тегишли муҳим маълумотларга бой бўлса, айримлари мазмунан такрорланади, уларда публицист маориф ва маданиятга йигирма йилча хизмат қилган улуғ бир инсоннинг хотирасини ёлғиз дуои фотиҳа билан хотирлаш эмас, балки маданий миллатлар каби абадийлаштириш лозимлиги, бунинг учун эса Бехбудийнинг муфассал таржимаи ҳолини ёзиш, унга ҳайкаллар қўйиш, катта-катта маданий, илмий муассасаларга номини бериш лозимлигини такрор-такрор эслатади.

Ҳожи Муин 1922 йили Бехбудийнинг таржимаи ҳолини ёзишга киришади. Унинг хабар беришича, «1921 йилда Самарқанд тараққийпарварлари орасида бу ташаббус кўрилган бўлса-да, охири натижасиз қолгон эди». «Туркистон» ва «Зарафшон» газеталарида эса шундай эълон беради: «Бехбудий афанди керак матбуот воситаси билан ва керак Туркистон ўлкасининг катта рақиб шаҳарларида қилгон саёҳатлари билан халқимизга янги фикрлар берган ва шунинг билан ўзига анча мухлислар пайдо қилган эди. Ўз вақтида унинг билан кўришиб, унинг фикр ва қаламидан истифода қилиб тургон кишилар кўп бўлса керак. Мана шундай кишилар Бехбудий ҳақидаги ўз хотираларини ёзиб юборсалар, таржимаи ҳол рисоласининг охирига илова қилар эдим. Хотираларнинг 1923 йил январ охиригача менга етишмаги тегишдур».

Хабардан кўринадики, Ҳожи Муин Бехбудийнинг таржимаи ҳоли билан бирга, унинг замондошлари томонидан ёзилган хотираларни тўплаб китоб шаклида чоп этиш ниятида бўлган. У таржимаи ҳолнинг маълум бир қисмини «Зарафшон» газетасида чоп эттиради. Худди шу йили таржимаи ҳол «Учқун» журналида ҳам босилади, бироқ у газетадаги вариантдан бир оз фарқ қилади. Газетадаги таржимаи ҳол «Насаби, валодати, таҳсили», «Мирзолик, муфтилик даври, ҳаж сафари ва фикрининг очилиши», «Хизмати қаламияси» деб номланган кичик қисмлардан иборат бўлса, журналдаги эса «Бехбудийнинг ота-боболари ва ўзининг валодоти», «Бехбудийнинг ибтидоий таҳсили, қорилик ва дарсхонлик чоғлари», «Бехбудийнинг мирзолик ҳам муфтилик даври», «Ҳаж сафари ва фикрининг очилиши» сарлавҳали қисмларга бўлинган. Газетадагига нисбатан журналдаги таржимаи ҳол муфассалроқ ёзилган. Газетада уч қисм ихчамроқ берилган бўлиб, «Хизмати қаламияси» ҳақида ҳам сўз юритилади. Албатта, журналнинг кейинги сонларида унинг давоми чоп этилиши назарда тутилган эди. Афсуски, таржимаи ҳолнинг даъми газетада ҳам, журналда ҳам чоп этилмади. Бу таржимаи ҳол бехбудийшунослар томонидан кўп бор тилга олингани учун унинг мазмуни устида тўхталмаймиз. Проф. Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, «Бехбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Каримов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Сайид, Нормурод Авазов, Зебо Аҳророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади». Ҳожи Муиннинг йўқолган асарлари рўйхатида «Бехбудийнинг таржимаи ҳолига доир материаллар»и ҳам борлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим. Бу «йўқолиш» бежиз эмас эди. Бехбудий таржимаи ҳолига доир Ҳожи Муин тўплаган материаллар 1920 йили «Меҳнаткашлар товуши», 1923 йили «Зарафшон» газеталарининг тўла бир сонидан эълон қилинган бўлса, 1924-25 йиллар давомида эса матбуотда Ҳожи Муиннинг кичик бир мақоласидан бошқа нарса чоп этилмади. Замоннинг кейинги эврилишлари Ҳожи Муинни ҳам устози ҳақида ёзишдан тўхтатди. Аслида, Ҳожи Муинга 1921 йилдан турли таҳқидлар қилина бошлаган, «мақолангизда Бехбудийнинг оти кўп зикр қилинган» дея ёзган нарсалари чоп этилмайдиган бўлди. Ҳатто, у миллатчиликда айблана бошланди. Бегали Қосимовнинг маълумот беришича, «Маориф қурбонлари» пьесаси ҳам унга шундай айб тақалишига сабаб бўлган.

Бу пьеса 1923-1925 йилларда ёзилган бўлиб, унда Бехбудий ва ҳамроҳларининг Амир жаллодлари томонидан ўлдирилганлиги тасвир этилган. 1925 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Каттақўрғон шаҳарларида у такрор-такрор сахнага қўйилган. Ҳожи Муин кундаликларида: «Бу пьесани бошда Ҳожи Мурод Худойберди ўғлининг уч пардали ва 22 бетли китобчасидан бир мунча фойдаланиб ёзган эдим», - дейди. Ҳожимурод Худойберди ўғлининг номи Бехбудий «Васиятнома»си орқали бизга таниш. Ушбу «Васиятнома» матбуотда Ҳожи Муин томонидан чоп этилган бўлиб, уни Ҳожи Мурод келтириб берганлиги ёзилган³. «Васиятнома» ҳақида адабиётшунослар орасида турли қарашлар мавжуд. Чунончи, профессор Б. Қосимов: «Ҳ. Сайид ва Н. Каримов «Васиятнома»нинг асл мазмунига, уни етказувчи Ҳожимурод Худойберди

³ Ҳожи Муин. Марҳум Бехбудий ва рафиқларининг шаҳид бўлгонлиқлари ва алар томонидан ёзилган васиятнома. // Меҳнаткашлар товуши. 1921, 28 март. Яна:// Инқилоб. 1922, 1-сон.

ўғлининг самимиятига асосли равишда шубҳа билдирадилар», - деб ёзади.

Н. Каримов: «Ўз ҳаётидан умид узиб, «йиғлай-йиғлай» ёзган васиятномасида Бехбудийнинг бундай тантанавор сўзларни тилга олиши мумкин эмас. Бу васият «Маърифат курбонлари» пьесасидаги бош қахрамон тилидан айтилган ташвиқотнамо сўзлар йиғиндисидан иборат!», — деб ёзади. Филология фанлари номзоди Ҳ. Саидов «Бехбудийни қатл этган ким?» мақоласида бу васиятноманинг большевиклар томонидан уюштирилган бўлиши мумкинлиги хусусида мулоҳаза биддириб, «васиятномадаги «Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар!» деган чақириқ ўша вазиятда фақатгина большевиклар сиёсатида хизмат қилар эди», дейди. Ажабланарлиси шуки, васиятномада Ҳожи Муин номи тилга олинмаган. Маҳмудхўжа Бехбудий Самарқанд ижтимоий-адабий мухитида бирга фаолият юритган зиёлиларга мурожаат қилар экан, негадир 1903 йилдан ўзига сафдош, кўмакдош бўлиб келган Ҳожи Муинни унутган. Зеро, улар ўртасидаги дўстона муносабат, айниқса, Ҳожи Муиннинг шогирдлик садоқати таҳсинга лойиқдир. Бехбудий фақат асарлари билан эмас, балки инсоний фазилатлари билан ҳам Ҳожи Муиннинг ихлосига сабаб бўлган.

Ҳожи Муин «Буюк устозимиз Бехбудий афанди» мақоласида устозининг ажойиб фазилатлари ҳақида шундай ёзади: «Бехбудий афанди ҳалим, зийрак, ғоят заковатли, қувваи ҳофизаси зўр бўлдиғидан сўзга-да ниҳоят даражада уста эди. Ул ҳар сўзига қаноатлангирмак учун турли мисоллар келтура, мавқеи келганда оят ва ҳадисдан далиллар кўрсата эди. Шунинг учун анинг суҳбати ғоят лаззатли ва истифодали бўлур эди...Анинг суҳбатинда бўлгон киши руҳлана, шодлана ва анинг оддиндан асло турғуси келмас эди...Бехбудий афанди шахсий душманликни хоҳламас ва ҳеч кимнинг шахсиға ва шахсий ишларига тил еткузмас эди. Ўшандоқ ўзини тақфир ва таҳқир этатурғон хасмларига-да қарши ёмон ва ҳақоратомуз сўзлар сўзламас эди. Балки шундай сўзларни эшитганда, «зотан мундай дин ва дунёдан хабарсиз кишилардан яхши сўзлар кутмак-да абас, мундай тақфирларни ёлғуз мен кўрган эмас, балки ўтган олиму улуғ кишилар ҳам ўз муосирлариндан шундай тақфирларни кўриб келганлар», деб кула эдилар. Бехбудий афандида яна бир хусусият бор эдики, хасм ва душманлари анинг кетидан ҳар қанча ғийбат ва ҳақорат этсалар-да, анинг ҳузуриға ўтурғонда ҳеч бир беҳуда сўз айтолмасдан анга тамлиқ ва мадора этарга мажбур бўлалар эди». Айтиш жоизки, Маҳмудхўжа Бехбудий нафақат амалга оширган ишлари, балки инсоний фазилатлари билан ҳам барчага ўрнак шахс бўлган. Бехбудий ёзган мақолаларда Ҳожи Муин, энг аввало, муаллим сифатида тилга олинган. Масалан, «Мунозара» ҳақида» мақоласида Бехбудий Абдурауф Фитратнинг шу номли асари хусусида сўз юритиб, унинг таржимони бўлган Ҳожи Муин тўғрисида шундай дейди: «Вал-он бу рисола туркий тилинда жаноб муаллим ҳамшаҳримиз Ҳожи Муин афанди тарафидан таржима ва ушбу газит ила нашр бўлуб турубдур». Шунингдек, Бехбудий саёҳатга чиқиш олдидан ёзган «Қасди сафар» мақоласида «Ойна»нинг кейинги тақдири ҳақида сўз юритиб, «муваққат муҳаррирлиги муаллим Ҳожи Муин жанобларига ҳавола этилди»⁴, деб ёзади. Севимли журнаliga муҳаррир этиб тайинлаши, албатта, унинг муаллим Ҳожи Муинга бўлган ишончини ифодалайди. Бу эса «муаллим» нинг журналистик фаолиятига ҳам берилган баҳодир. Жадид адабиётини яхши ўрганган немис олимаси Ингеборг Балдауф унинг журналдаги фаолиятига баҳо бериб, «Маҳмудхўжанинг истагидан бир оз четлашиб, «Ойна»ни соф туркий журналга айлангириб ҳам кўйди...Билмадим, шу ҳол сабаб бўлганми, ҳар ҳолда шундан кейин Маҳмудхўжа билан Ҳожи Муин ўрталарига совуқчилик тушиб, уларнинг журнал таҳририятидаги ҳамкорлигига дарз кетди»⁵, деб ёзади. Биз кўлимизда «Ойна» журналининг 1915 йилги сонлари йўқлиги сабабли, уларнинг журнал «таҳририятидаги ҳамкорлигига дарз» кетганлигини тасдиқ ёки инкор эта олмаймиз. Бироқ, агар улар ўртасига совуқчилик тушган

⁴ Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1997, 211-6. ²Маҳмудхўжа Бехбудий. Қасди сафар. // Ойна. 1914, 34-сон

⁵ Ингеборг Балдауф. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Т.: Маънавият, 2001, 44-6.

бўлса ҳам бизнингча, бу кўпга чўзилмаган. Негаки, Ҳожи Муиннинг тез орада бошланган драматурглик фаолиятида Бехбудийнинг таъсири катта бўлган. Чунончи, Ҳожи Муин бир мақоласида «Мазлума хотун» драмасини ёзиш вақтида Бехбудийнинг олдига бориб, «тааддуди завжот» ҳақидаги фикрини сўраганини, Бехбудий «Мен бирдан ортиқ хотун олишга бутун муқобилман. Зотан, иккинчи хотун олиш учун қўйилган шарт (адолат)ни ҳеч ким риоя қила олмайди», дея жавоб берганини ёзади. Бундан кўринадики, Ҳожи Муин драмаларини ёзишда Бехбудийнинг фикрлари билан қизиққан, Бехбудий ҳам ундан маслаҳатларини аямаган. Уларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини «Хуррият» газетасида ҳам кузатиш мумкин. Бу ҳамкорлик 1918 йилдан кейин ҳам давом этган. «Меҳнаткашлар товуши» газетасида чоп этилган материаллар маориф комиссари этиб тайинланган Бехбудийнинг Ҳожи Муин ўнг қўли бўлганидан далолат беради. Хуллас, бу икки ҳаммаслак дўст ўртасидаги ўзаро ҳурматга дарз етмаганлигига ишонамиз. Нима бўлганда ҳам, Ҳожи Муин ҳаётининг охиригача устозига шогирдлик садоқати билан яшади. Бу садоқат Бехбудий номини ёд этиш, унинг

хотирасини абадийлаштириш учун елиб-югуришдангина иборат бўлмади, балки у устози ҳаётини бахшида этган ишларни давом эттириб, ўз халқига, Ватанига бўлган фидойиликни ҳар қандай тузумда ҳам сақлаб қолди. Ватан равнақи, миллат тараққийси йўлида хоҳ публицистика, хоҳ драматургия, хоҳ бошқа амалий ишлари билан бўлсин, Бехбудийнинг издошига айланди. Унинг Бехбудий ҳақидаги мақолалари эса бугун ҳам қимматли манба сифатида қадрлидир.

Ҳожи Муин публицистикасида матбуот ҳақидаги мақолалар салмоғи анчагина. Публицистнинг бу мавзуга оид «Ҳажвий журнал», «Самарқандда босмаҳона ва ерли матбуот ишлари», «Самарқандда матбуот аҳволи», «Бир яшар «Зарафшон», «Самарқанд қизил ўзбек матбуоти», «Самарқанд матбуоти тарихи», «Тугалланиш йўлида», «Самарқандда матбуот ишлари», «Хидматга тўхмат» сингари мақолаларини кўрсатиш мумкин. Бу мақолаларнинг аксариятида ўша давр матбуотида мавжуд муаммолар дадиллик билан кўтариб чиқилган бўлса, айримларида миллий матбуотимиз тарихига оид қимматли маълумотлар берилган.

«Халқнинг аҳволи руҳияси»ни яхши англаб етган Ҳожи Муин ўз даврида ҳажвий мақолалари билан ҳам танилди. Ҳажв ва кулгининг ўткир тиғи билан халқ орасидаги қолоқлик ва ночорлик, ҳукумат идораларидаги бошбошдоклик ва талончилик каби иллатларни фош қилди. Адиб ҳажв, кулгининг таъсири катта бўлишини яхши тушунар эди. Бу ҳақда бир мақоласида: «Ҳар ерда, айниқса, бизнинг Туркистон халқига жиддий сўзлардан кўра ҳажвий ва кулгили сўзларнинг кўбрак таъсир этиши кўриниб туради. Бизнинг халқ ҳар вақт тўғри ва жиддий сўзларга илтифот этмай, балки унинг тескарисича кулгилик, ҳангомалик гапларга аҳамият берадир»⁶, деб ёзади. Унинг ҳажвий мақолалари Ботурбек, Машраб, Эзма, Аърофий, Чақимчи, Муғомбир каби қатор яширин имзолар билан эълон қилинган.

Унинг журналистик фаолиятида муҳаррирлик даври алоҳида аҳамиятга эга. Ҳожи Муин «Ойна» журналининг 1914 йил 33-43-сонларига, шунингдек, «Хуррият» газета-сининг 1917-18 йилларда чоп этилган 75-81 сонларига вақтинча муҳаррир бўлган.

Ҳожи Муиннинг номи «Меҳнаткашлар товуши» газетаси ҳамда «Таёк», «Машраб» каби журналларнинг биринчи муҳаррири ва ташкилотчиси сифатида ҳам тарихда қолди. Шу ўринда Ҳожи Муиннинг таржимонлик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз сўз. У Абдурауф Фитратнинг 1911 йилда ёзилган «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси» номли асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, 1912 йили «Туркистон вилоятининг газети»да чоп эттиради. Кейинчалик алоҳида китоб ҳолида нашр қилади. Дурийнинг «Ақидаи исломия» асарини ўзбек тилидан тожик тилига таржима қилган.

Ҳожи Муиннинг тақдири бошқа сафдошлари каби фожиали кечди. 1929 йил бошланган

⁶ Ҳожи Муин. Англашилмаслик ёки «Таёк»нинг таъсири. // Зарафшон, 1923, 18 фев.

қатағонда биринчилардан бўлиб у ҳам қамалади. 1932 йилгача қамокда ётади. Ҳожи Муин Шукруллаев 1938 йил январда яна қамокқа олиниб, 1942 йил Соликамск қамок лагерларидан бирида оламдан ўтди.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлоли учун жон фидо этган адиб ва журналистнинг ҳаёт йўли ёшларимиз учун ҳамиша ибрат мактаби хизматини ўтамоғи лозим.

*Бойбўта ДЎСТҚОРАЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент*

*Нилуфар НАМОЗОВА,
тадқиқотчи*

МАҲМУДХҶЖА БЕҲБУДИЙ

СЎЗ БОШИ

Ҳар миллатнинг ўзига махсус маданияти, адабиёт ва матбуоти, миллий тарих ва тарожими аҳвол китоблари, шоир ва адиблари бўлади. Бир миллатнинг тараққиёти маданияси қайси даражада эканлигини билмак учун унинг адабиёт ва матбуотини бир даража кўздан кечирмак лозимдур.

Биз Туркистон турклари бурунги мухташам ва маданиятимиз сўнгондан кейин сўнги асрларда ҳар бир жихатдан жуда кетда қолдиқ. Маданият ва маорифимиз хароб, давлат ва ҳукуратимиз барбод бўлди. Ўзимиз Ёвропо жаҳонгирларининг асоратида қолдиқ. Лекин сўнг бўлса ҳам, гуноҳ ва хатоларимиздан хабардор бўла бошладик. Бир оз уйғондиқ. Бизда «интибоҳ даври» 1901нчи йилдан бошланди. Биз уйғониш давридамиз. Бизда янги адабиёт эндигина ўсди. Матбуот яқиндагина туғулди. Шоир ва муҳаррирлар бу кунлардагина етиша бошладилар. Тарих ва тарожим ёзиш ишлари эса, ҳануз гулланиш арафасидадур.

Янгигина уйғона бошлагон миллатларнинг «даври интибоҳи» жуда қизиқ бўлғонидек, ул даврнинг қаҳрамон йўлбошчилари ҳам ниҳоятда ибратлик можаро (саргузашт)га молик бўладилар. Шунга кўра, бизда ҳам уйғониш даврининг ўзига яраша йўлбошчилари бордур. Биздаги янгилик раҳбарларининг бири ва балки биринчиси, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўрунни олурға лойиқ бир зотдур. Ул йигирма йиллик хидмати чоғида турлик ёқдан турлик тўсуқликларға йўлуқуб, кўб қийинликларни кўрди ва охири ўзининг тутқон мақсад, маслағи йўлида қурбон бўлди.

Беҳбудий афанди 1901нчи йилдан бошлаб қўлиға қалам олиб, халқни оқартуришқа киришган ва умрининг охириғача Туркистоннинг янгилик ва юксалишиға ҳормай-толмай, талашиб-тортишиб хидмат қилғон бирдан-бир муҳаррир ва фидокор йўлбошчимиз эди.

Беҳбудий афандининг шаҳид бўлғониға тўрт йил тўлуб келаётган бўлса ҳам, бу кунгача унинг тўла таржимаи ҳоли ёзилмади. Унинг таржимаи ҳолини ёзмоқ учун кучлик ва тажрибалик қалам керак эди. Лекин эсизким, муқтадир муҳаррирларимиз бу кунгача бу вазифани ўтамадилар. Оқибат, мен ўзим иқтидорсизлиғимға қарамай, бу хидматни бўйнуғма олурға жасорат этдим. Устозимиз Беҳбудий афандининг кучим етганча тўлароқ таржимаи ҳолини ёзарға киришдим. Менинг бу ёзғонларим Беҳбудийнинг «мукамал таржимаи ҳоли» саналмаса ҳам, мундан сўнг мукамал таржимаи ҳол ёзатурғонлар учун биринчи манба ва ишончлик маълумот бўла олур, деб умид этаман.

Мен Беҳбудийнинг 1903нчи йилдан бошлаб сўнги кунлариғача қилғон хидматларини билсам-да, лекин бундан бурунги ҳолларини билмас эдим. Мазкур тарихдан илгариги аҳволини ўзининг устозлари, қариндошлари ва билиш-танишларидан суруштуруб ёздим. Мунинг учун кўб кишиларға мурожаат этишға ва кўб ҳолларни такрор текшириб, тузатиб ёзишқа тўғри келди. Беҳбудий ҳақида ёзғон нарсаларимни энг охирида Самарқанд маорифпарварларининг мажлисида ўқуб, мумкин қадар тасҳиҳ ва такмилиға тиришдим.

БЕҲБУДИЙНИНГ ОТА-БОБОЛАРИ ВА ЎЗИНИНГ ВАЛОДАТИ

Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа бин Солиххўжа бин Ни-ёзхўжа, Беҳбудийнинг юқори боболари. Насаб жихатидан туркистонлик Хўжа Аҳмад Яссавийға бориб етади (?)

Беҳбудийнинг 2нчи бобоси Ниёзхўжа ўзи модарзод кўр (сўқур) бўлуб, ёшлиғидан Қуръонни ёдлаб қори (ҳофизи Қуръон) бўлди. Бу зот Урганждан бўлуб, тақрибан бир аср илгари Самарқандға келиб, шунда ўрунлашиб қолди. Шунинг учун бу киши Самарқандда халқ орасида

Қори Ниёзхўжа Урганжий исми билан шуҳрат чиқарди. Бу кишининг Самарқандга қайси равишда келганлиги тўғрисида бу кунги болалари орасида ушбу йўсунда ривоят бор:

12нчи асри хижрий ўрталарида Туркистон ўлкасидаги амир ва хонларнинг ўзаро қилишғон урушлари натижасила Самарқанд шаҳри хароб бўлуб, халқи ҳар томонга тарқалишиб кетган. Амир Шоҳмурод Самарқандни қайтадан обод этарга киришган. Самарқанд музофотидан ва Туркистоннинг баъзи шаҳарларидан анча одамларни ва бир неча муллоларни (оилалари билан) келтуруб шаҳарда ўрунлаштурғон. Булардан шаҳарда айрим гузар (маҳалла)лар ташкил этдурган. Шул чоғларда Урганжнинг машҳур қориларидан саналғон Ниёзхўжани Самарқандга келтуруб янгидан қорилар етиштириш ҳаракатида бўлғон.

Ниёзхўжадан Солиххўжа отли бир ўғул қолди. Бу киши ҳам қори бўлуб, улуми арабия ва диниядан хабардор эди. Ўзи қорилик ва имоматчилик билан тирикчилик этиб, руслар Самарқандни олмасдан бурун ўлди. Бу зотдан Бехбудхўжа отли бир ўғул, Ҳуринисо ва Нажиманисо исмларида икки қиз қолди. Солиххўжа ўзининг тириклик чоғида ўғли билан қизи Ҳуринисони ўзи ўқутди. Хат ва савод чиқаргонларидан сўнг аларга Қуръон ёдлатиб қори қилдурди. Ҳатто қизи Ҳуринисога бир миқдор арабий ва диний илмлар ўргатди, Қуръони каримни бутун ёдлағондан кейин Ҳуринисога «қорибегим» лақаби берилиб, ўзининг қариндошлари ичида ҳам халқ орасида шул лақаб билан шуҳрат чиқарди. Отаси ўлгандан сўнг Ҳуринисо унинг бир неча шогирдларини Қуръонни тамом ёдлағонларигача ўқутуб юрди. Унинг учун ўшал замондаги амир ҳукумати томонидан ўн йидда 96 пуд ғалла вазифа берилиб турди. Бехбудхўжа ҳам ушбу синглиси ҳузурида қориликни такмил этди. Бу хотун 1921нчи йидда 98 ёшида вафот этди.

1868нчи йидда рус аскарлари Самарқандга киргач, Бехбудхўжа ўзининг оиласини олиб Самарқанд уезининг Сияҳи об бўлусидаги Бахшитепа қишлоғига кўчуб чиқци ва шунда етти йил чамаси имом ва хатиб бўлди. Маҳмудхўжа шул қишлоқда 1291нчи хижрий йилида Юнчи зулҳижжа ойида оқшом (1874 йил мартда) дунёга кедди.

Бехбудхўжа 1875нчи йидда яна шаҳарга кўчуб кириб Фоний маҳалласида тура бошлади. Бу зот умрининг охиригача қорилик ва шаҳарнинг баъзи масжиди жомеъларида имоматчилик ва хатиблик қилиб турди.

Бехбудхўжанинг асл оти Султонхўжа бўлуб, «Бехбудхўжа» унинг лақаби эди. Бора-бора исмга айланиб, асл оти унутилуб кетди. Бехбудхўжа ўзининг тирик чоғида беш хотун олди. Унинг иккинчи хотуни муфти мулла Одил Мансур ўғлининг синглиси бўлуб, шундан Маҳмудхўжа дунёга кедди.

БЕХБУДИЙНИНГ ИБТИДОЙ ТАҲСИЛИ, ҚОРИЛИҚ ВА ДАРСХОНЛИҚ ЧОҚЛАРИ

Бехбудий афанди 6-7 ёшга киргач, ўзининг катта тоғаси Муҳаммад Сиддик ҳузурида ўқуб хат ва савод чиқарди. Сўнгра ўзининг отаси Бехбудхўжа қори қилдурмоқ мақсади билан унга оз-оз Қуръон ўргатиб ёдлата бошлади. 3-4 йил ичида Бехбудий афанди Қуръонни бутун ёдлади ва рамазон кечаларида хатмларга ўтуб юрди. Бехбудий афанди уч кечалик бир хатмда ёлғуз биргина хато қилғон, дерлар. Бу эса унинг қувваи ҳофизаси на даражада эканлигини кўрсатади.

Бехбудий афанди ёлғуз қорилик билан қаноатланмай, 15 ёшларида ўзининг тоғаси муфти мулла Одил ҳузурида дарс ўқурга киришди. Арабий сарф, наҳвдан «Кофия» ва «Шарҳи мулло»ни, мантиқдан «Шамсия»ни, фикҳдан «Мухтасар ул-виқоя»нинг биринчи дафтарини ва бир оз «Ҳошия»ни мазкур зотнинг халқаи тадрисида ўқуди. Ҳисоб илмини ҳам (масоҳатгача) шул кишидан ўрганди.

Ўшал чоғда Бехбудийнинг дарс шериклари мулла Салим мулла Назир ўғли, мулла Аҳмад

қори Ёрмуҳаммад ўғли⁷, мирзо Зайниддин Назриддин ўғли ва бошқалар эди.

Беҳбудий афанди дарс жамоасининг қориси эди. Тоғаси ҳам устози муфти мулла Одилнинг сўзига кўра, Беҳбудий афанди ёшлиқ чоғида ўткур зеҳнлик ва ўқушга жуда ҳаваслик бўлгон. Устозининг бир қатла ўргатиши билан сабоқини ўргана экан. Ўзи ғоят ҳалим, адаблик, оз сўзлик ва ўйун-кулгуни севмайтурғон бўлгон.

Беҳбудхўжа Маҳмудхўжани уйлантируб орадан кўб вақт ўтмай ўзи 1311нчи йил 19нчи зулҳижжа ойида 54 ёшида ўлди (қабри хўжа Абди Дарун қабристонидадур)⁸.

БЕҲБУДИЙНИНГ МИРЗОЛИҚ ҲАМ МУФТИЛИК ДАВРИ

Маҳмудхўжа Беҳбудий отаси ўлгандан кейин ўқушни тарк этиб бирон касб-кор қилишга ва ўз маишатини ўзи таъмин этишга мажбур бўлди. Самарқанд музофоти Чашмаи об бўлусида янгигина қози бўлгон тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қошида мирзолиқ хидматиға кириб ишлади. Бунда қилгон икки йиллик хидмати чоғида ул қозихона ишлари билан ошно бўлди. Масоили фикҳия, мерос тақсими ва бошқа муфтиликка тегишлик нарсалардан хабардор бўлди. Икки йилдан сўнг тоғаси Муҳаммад Сиддиқ қозилиқдан бекор бўлгонда, Беҳбудий афанди Кобуд бўлусининг қозиси мулла Забирнинг қозихонасиға мирзолиққа кириб, бир-икки ой ўтмай, муфтиликка ўтди. 1916нчи йилгача шу ерда фатво ишлари билан машғул бўлди.

Ўзи оиласи билан шаҳарда турса ҳам, ҳафтада бир неча кун мазкур бўлус қозихонасиға бориб кела эди. Шу чоғларда даладан бир неча таноб ер олиб деҳқончилик қилиб юрди.

ҲАЖ САФАРИ ВА ФИКРИНИНГ ОЧИЛИШИ

Беҳбудий афанди 3-4 ёшдағи биринчи (тўнғич) ўғли ўлгани учун жуда хафаланиб, бир ёқдан, қайғусини таскин этмак, иккинчи ёқдан, адои ҳаж қилмоқ мақсади билан 1317(1899)нчи йилда ўзининг дўсти бухоролик ҳожи Бақо билан сафарға чиқди. Бориш-келишда йўлда Истанбул, Миср каби катта шаҳарларға кириб, ундаги баъзи эски-янги мактабларни, айнуқса, Мисрдағи «Жомеъ ул-Азҳар»ни зиёрат этди. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турлик газета ва янги китоблар олиб келди. Бу муборак сафар Беҳбудийға анчагина ибрат ва интибоҳ берди. Сафар рафиқи ҳожи Бақо янги фикрлик бир зот бўлғони учун Беҳбудий унинг йўлдошлиғидан хейли истифода қилгон, дерлар.

Ҳижоз сафаридан кейин Беҳбудий афанди Боғчасаройда чиқатурғон «Таржумон»⁹ газетасини олдуриб ўқуй бошлади. Иккинчи томондан, турлик илмий, фанний китобларнинг мутолааси билан маълумотини кенгайтура берди.

Беҳбудий афанди ҳаж сафаридан бурун бир неча йил қозихона ва ҳукумат идоралариға келмакда бўлгон миссионер Остроумовнинг «Туркистон вилоятининг газети»ни ўқуб юрган бўлсада, бу газета унинг фикрини очмайди. Балки «Таржумон»ни ўқуй бошлагондан сўнг фикри очилиб, «Туркистон» газетасининг мусулмонларни ағфол этиш мақсади билан ёзатурғон сўзларини тушуна бошлайди ва ўзиға учрагон ёру дўстларини мустабид ҳукуматнинг бузуқ мақсадидан огоҳлантиради. Ҳар вақт ҳар ерда йўлуққан ва мусоҳиб бўлгон ошноларини саёҳатға тарғиб ва газета ўқушға ташвиқ этиб юрди. Шу билан баробар аларға ўзи ўқуб чиққан газеталарини тарқатди.

Беҳбудий афанди ҳаж сафаридан келгандан сўнг Хўқандбой Абдухолик ўғли деган

⁷ Мулла Салим билан домла Аҳмад афандилар бу кунда Самарқанднинг очик фикрлик мударрисларидан саналадилар.

⁸ Беҳбудийнинг онаси 1310нчи йилда 5нчи зулҳижжада вафот этди.

⁹ Самарқандда ерлик мусулмонлардан бошлаб 1892нчи йилда «Таржумон» газетасини олдируб ўқуғон киши ҳожи Абдулқодир (меъмор) бўлуб, ундан кейин Хўқандбой Абдухолик ўғли, ундан сўнг татарлардан соатчи Бадриддин афанди эди, дерлар. Демак, Беҳбудийдан илгари Самарқандда ёлғуз 3 нафаргина газета ўқуғувчи бор эмиш.

самарқандлик бир зиёли билан танишиб унинг илм ва фикридан истифода этди. Фанний ва фалсафий масалаларда у билан муколама қилишиб маълумотини кўпайтурди. Бошқа ёқдан, ўшал вақтдаги газета ўқуғувчилардан соатчи Бадриддин билан танишиб, бунинг билан ҳар кун деярлик кўрушди ва фикр олишди.

Мана ушбу йўл билан Бехбудий афанди дунёдан, сиёсатдан ва замона аҳволидан хабардор бўлуб, сўнгра ўзи халқни уйғотиш фикрига тушди ва қалам хидматиға киришмакни ўзиға лозим билди.

Бехбудий афанди бир неча йил фикрий инқилобға учраб эътиқодсизланиб юрган бўлса ҳам, сўнгра кўб мутолаа соясида ва ҳар бир диний, фалсафий масалаларни текшириш натижасида эътиқодини тасҳиҳ ва табдил этди. Тараддуд ва шубҳалардан чиқиб, диндор ва маҳкам эътиқодлик бўлди.

1906нчи йилда Зокиржон Алихонуф деган бир татар муаллими Самарқандға келиб, Бехбудий ҳовлисида бир неча ой ётиб-турғонида, бу зот билан Бехбудий афанди хейли вақт мусоҳиб бўлуб диний, ижтимоий ва фалсафий кўб масалалар хусусида мубоҳаса ва мунозара этишди. Бу муҳим мубоҳасалар натижасида Бехбудий гоҳ ғолиб ва гоҳ мағлуб бўлар эди. Бехбудийнинг кенграк суратда фикрий очилишиға ва баъзи шубҳалардан чиқишиға шул мунозаралар зўр ёрдам берган дерлар.

(Битмади).

«Учқун» журнали, 1923 й., 1-сон

МАҲМУДХҶЖА БЕҲБУДИЙ (1874 - 1919)

Маориф ва маданият жиҳатдан кейинда қолғон ҳар бир миллатнинг бир кун «интибоҳ даври»га етиши табиийдур. Янгигина уйғона бошлағон миллатларнинг уйғониш даври қизик воқеалик бўлғонидек, ул даврнинг йўлбошчилари ҳам ибратлик можароға молик бўладурлар.

Бизнинг Туркистонда уйғониш даври 1901нчи йилдан бошланадур. Биз ҳануз уйғониш давридамыз. Биздаги уйғониш ва янгилик раҳбарларининг бири ва балки биринчиси шубҳасиз Маҳмудхўжа Беҳбудий афандидур. Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўринни олурға мувофиқ бир зотдур. Ул йигирма йиллик хидмати чоғида турлик ёқдан турлик тўсукликларға йўлуқуб, кўб қийинчиликлар кўрди ва охири ўзининг тутқон эзгу маслағи йўлида қурбон бўлди.

Беҳбудий афанди 1901нчи йилдан бошлаб қўлиға қалам олиб халқни уйғотишға киришган ва умрининг охириғача Туркистоннинг янгилик ва юксалишиға ҳормай-тинмай, талашиб-тортишиб хидмат қилғон бирдан-бир фидокор йўлбошчимиз эди.

НАСАБИ, ВАЛОДАТИ, ТАҲСИЛИ

Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғлининг биринчи бобоси Солиххўжа ва иккинчи бобоси Ниёзхўжадур.

Беҳбудий афандининг юқори боболари туркистонлик машҳур Хўжа Аҳмад Яссавийга мансубдур. Беҳбудийнинг иккинчи бобоси бўлғон Қори Ниёзхўжа Урганчдан бўлуб 12нчи асри ҳижрий ўрталарида амир Шохмурод томонидан қорилар етиштуруш учун Самарқандга келтурулган. Ул модарзод кўр (сўқур) бўлуб, умрининг охириғача қорилик билан машғул бўлгон. Беҳбудийнинг ота-боболарининг ҳаммаси қори (ҳофизи Қуръон) бўлуб, қорилик ва баъзи вақт имоматчилик билан умр ўтказганлар.

1868нчи йилда руслар Самарқандни забт этгач, Маҳмудхўжанинги отаси Беҳбудхўжа ўзининг оиласини олиб Самарқанд уязининг Сиёб бўлусидағи Бахшитепа қишлоғиға кўчуб чиққан ва шунда 7 йил чамаси имом ва хатиб бўлгон. Беҳбудий афанди шул қишлоқда 1291нчи ҳижрий йилда Юнчи зулҳижжа ойида оқшом (1874 йил, март) дунёға келган.

Беҳбудий афанди 6-7 ёшға киргач, ўзининг катта тағоси бўлғон Муҳаммад Сиддик ҳузурда ўқуб хат ва савод чиқарғон, сўнгра қори бўлмоқ учун отаси ҳузурда ўқуб, 3-4 йил ичида Қуръонни бутун ёдлаган. Бунинг билан ҳам қаноатланмай, ўзининг кичик тағоси бўлғон муфти мулла Одил ҳузурда дарс ўқурға киришган. Арабча сарф, нахвдан «Кофия» ва «Шарҳи мулло»ни, мантиқдан «Шамсия»ни, фикҳдан «Мухтасар ул-виқоя»нинг биринчи дафтарини ва бир оз «Ҳошия»ни мазкур зотнинг ҳалқай тадрисида ўқуғон, ҳисоб илмини ҳам (масоҳатғача) шул кишидан ўрганган.

Беҳбудий афанди ёшлиқ чоғида ўткур зехнлик ва ўқишға жуда ҳаваслик бўлгон. Устозининг бир қатла ўргатиши билан сабоқини ўргана экан. Ўзи ғоят ҳалим, адаблик, оз сўзлик, ўйун-кулғуни севмайтурғон бўлгон.

МИРЗОЛИҚ, МУФТИЛИК ДАВРИ, ҲАЖ САФАРИ ВА ФИКРИНИНГ ОЧИЛИШИ

1311нчи ҳижрий йилида отаси ўлгач, Беҳбудий афанди ўқишни тарк этиб бирон касб-кор қилишға ва ўз маишатини ўзи таъмин этишға мажбур бўлди. Самарқанд уязининг «Чашмаи об» бўлусида янгигина қози бўлғон тоғаси Муҳаммад Сиддикнинг қошида мирзолик хидматиға кириб ишлади. Бунда қилғон икки йиллик хидмати чоғида ул қозихона ишлари билан ошно бўлди.

Масоили фикҳия, мерос тақсими ва бошқа муфтиликка тегишлик нарсалардан хабардор

бўлди. Икки йилдан сўнг тоғаси қозилиқдан бекор бўлгонда Бехбудий афанди Кобуд бўлусининг қозиси мулла Зубайрнинг қозихонасиға мирзоликка кириб, бунда 1-2 ой ўтмай муфтиликка ўтди. Неча йиллар шунда муфтилик билан кун кечирди.

Бехбудий афанди 1317 (1899)да ўзининг дўсти бухоролик ҳожи Бақо билан ҳаж сафариға чиқди. Бориш-келишда йўлда Истанбул, Миср каби катта шаҳарларға кириб, улардаги баъзи янги-эски мактабларни, айнуқса, Мисрдағи «Жомеъ ул-Азҳар»ни зиёрат этди. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турлук янги китоблар келтурди. Бу муборак сафар Бехбудий афандиға анчагина ибрат ва интибоҳ берди.

Ҳижоз сафаридан кейин Бехбудий афанди Боғчасаройда чиқатурғон «Таржумон» газетасини олдуруб ўқуя бошлади. Иккинчи ёқдан, турлик илмий, фанний китобларнинг мутолааси билан маълумотини кенгайтурди. Оз вақтда дунё сиёсатидан ва замон аҳволидан хабардор бўлди.

Бехбудий афанди бир неча йил (1901-1905 йилларда) фикрий инқилобға учраб, эътиқодсизланиб юрган бўлса-да, лекин сўнгра кўб мутолаа соясида ва ҳар бир диний, фалсафий масалаларни текшириш натижасида эътиқодини тасҳиҳ ва таъдил этди. Тараддуд ва шубҳалардан чиқиб, диндор ва маҳкам эътиқодлик бўлди.

ХИДМАТИ ҚАЛАМИЯСИ

Бехбудий афандининг халққа қилғон хидмати кўпдур. Биз бундан фақат унинг хидмати қаламияси тўғрисида қисқагина ёзиб ўтмак билан кифояланамиз.

Туркистон ўлкасида миллий газета йўклиғи ва «Таржумон» газетасининг шеvasи оғирлиги ҳам Туркистонда керагинча тарқалмағонлиги учун Бехбудий афанди 1901нчи йилдан эътиборан Тошкандда чиқмакда бўлғон миссионер Остроумовнинг «Туркистон вилоятининг газети»да мақола ёза бошлади. Бу газетада доим ижтимоий, илмий мақолалар бостуруб, 1905нчи ўктабр манифестигача халққа янги фикрлар бериб турди.

5нчи йил ўзгаришидан кейин Русия ва Туркистонда турлик миллий газета ва журналлар чиқа бошлади. Бехбудий афанди бу газеталарнинг кўбисида ҳар мавзуда мақолалар ёзиб халққа раҳбарлик этар эди. Дума ва сайлов масаласи кўзгалғонда, шул мавзуға оид керак оғзаки ва керак матбуот орқали халққа фойдалиқ маълумот ва таълимот бериб турди. 1321 (1903)нчи йилда Самарқандда янги мактаблар осила бошлағоч, Бехбудий афанди бир ёқдан халқни мактаб ва маорифға ташвиқ этганидек иккинчи ёқдан бу мактабларда она тилимизда китоблар йўклиғини кўзда тутуб мактаб учун форсча ва ўзбекча турлик китоблар ёзди ва уларни ўз масорифи билан босиб тарқатди.

Биринчи мартаба ўз тилимизда харита ва тиётр рисоласи ёзиб таъ ва нашр этди.

1913нчи йилда Самарқандда биринчи дафъа «Самарқанд» отлик бир газета чиқарди. Бу газета моддий жиҳатдан торликда қолиб 44нчи сонидан кейин ётишға мажбур бўлди. Бунинг ўрнида «Ойна» исмида ҳафталик бир мажмуа чиқара бошлади. Бу мажмуа керак Туркистонда ва керак дунё мусулмонлари орасида яхшигина шуҳрат ва эътибор қозонди. «Ойна» мажмуаси икки йил чамаси давом этгандан сўнг моддий ёқдан сиқилиб тўқтади. Бу мажмуа тамоман 68 номер чиқди.

Бехбудий афанди Кофкоз-Тотористон ва Туркистонда чиққан матбуотда доим адабий, илмий, ижтимоий ва сиёсий мақолалар ёзиб турар эди. Унинг мақолалари («Самарқанд» ва «Ойна»дан бошқа) тубанда отлари ёзилғон газета ва мажмуаларда босилғон эди: «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Тужжор», «Хуршид», «Шуҳрат», «Озиё», «Турон», «Хуррият», «Мехнаткашлар товуши», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Тирик сўз», «Таржумон», «Вақт», «Шўро», «Улфат», «Иршод», «Тоza ҳаёт».

Бу 18 газета ва мажмуаларда Бехбудийнинг икки юзга яқин мақоласи босилғондурким, улар бир ерга тўпланғонда 5-6 юз бетлик бир китоб бўлур. Бехбудийнинг мазкур газета ва

мажмуаларда босилгон мақолаларининг кўбиси муҳим мавзуларда ёзилгон бўлуб, хануз эскирган эмас ва бу кунларда ҳам биз учун дастуруламал бўлатургон фойдалук сўзлардур.

Бехбудий афанди феврал ва ўктабр ўзгаришидан сўнгра ҳам қўлдан келатургон хидматларини халқдан аямади. Ўктабр инқилобидан кейин расмий хидматларга киришни истамаган бўлса ҳам, лекин қўлидан келганча ишлади. Халққа яхши фикр ва маслаҳатлар бериб турди.

Бехбудий афанди 1919нчи йил 25нчи мартда йўлдошлари Мардонқули ва Муҳаммадқул билан сафарга чиққанда (Бухоро тупроғида) Қарши шаҳрида Бухоро амирининг золим беклари томонидан қўлга олиниб, ваҳшиёна суратда шаҳид қилинди, ёши 45 да эди.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март

БУЮК УСТОЗИМИЗ БЕҲБУДИЙ АФАНДИ

Бутун ислом дунёси, бохусус, жаҳолат қоронғулиғинда қолғон Туркистон ўлкаси муршид ва раҳбарларга ниҳоят даражада муҳтож бўлдиғи бир замонда Туркистон халқиға меҳрибон ота ва устоз манзалласинда бўлғон мухтарам муҳарриримиз муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг табиий ажали билан эмас, балки золим, таассуб ва жаҳолат манбаи бўлғон Бухоро тупроғинда, золимлар қўлинда ваҳшиёна бир суратда ўлдурулганлиғи бутун Туркистон ўлкаси ва туркистонликлар учун ғоят зўр бир зиёьдир. Беҳбудий афанди Туркистонда бошлаб қўлиға қалам олиб, халқнинг тараққий ва толеси учун фойдали мақолалар ёзғон буюк раҳбаримиз эди. Беҳбудий афанди Туркистонда янги мактаблар учун бошлаб алифбо ва жуғрофия китоблари ёзғон улуғ устоз ва муршидимиз эди.

Беҳбудий афанди Туркистон тараққийпарварлари ичинда энг аввал мутаассиб уламонинг ҳақсиз хужум ва такфирлариға учрағон ва шундай такфирлар ила руҳини тушурмай, ўз маслакиндан қилча айрилмай, йигирма йил мутамаддиан Ватан ва халқға хидмат этган бирдан-бир фаол йўлбошчимиз эди.

Мен бу ерда, бу кичкина мақолада Беҳбудий ҳазратларининг муфассал таржимаи ҳолини ва халқға қилғон хидматларини ёзмоқчи эмасман. (Ки, бунинг учун неча жилд китоб ёзмоқ керак бўлур) балки анинг баъзи яхши сифат ва хислатлари ила анинг ҳақиндаги хотираларимдан бир нечасини ёзмоқ истайман.

Беҳбудий афанди ила бошлаб танишдиғим 1321нчи санаи хижрияда бошлаб домла Сайидахмад Васлий афандининг хужрасинда ва мазкур йилда бир-икки келиб кетдиғи учун Беҳбудий афанди ила кўрушган ва танишғон бўлсам-да, ул чоқда ҳақиқатан Беҳбудий афандининг муфтилигиндан бошқа қандай фазлу камоли борлиғини ва анинг ўзи яхшими, ёмонми - қандай киши эдикини билмаган эдим. Сўнгра 1324нчи йилда Беҳбудий афанди ўзи ёзғон «Мухтасар жуғрофияи умумий» исмли асарини бостуруб чиқарди ва шунинг ила баробар Самарқандда мутаассиб уламо ва талабалар оғзиндан Беҳбудий ҳақинда такфир ва таҳқир сўзлари эшитила бошлаб, бу сўзлар бутун халқ орасинда тарқалди: «Маҳмудхўжа ер айланадур ва ер тарбуздек юмалоқ дея экан, ул киши кофир бўлғон» каби сўзлар ҳар ерда сўйлана бошлади. Демакки, Беҳбудий афандининг бошлаб мутаассиб уламо ва қора халқдан такфир сўзи эшитганига мазкур жуғрофия рисоласи сабаб бўдди. Мен шул хусусда ўзимнинг Самарқандда биринчи даражада олиму фозил кишилариндан деб топдиғим бир устозим оғзиндан Беҳбудий афанди ҳақинда такфир сўзи эшитганимдан ҳайратда қолиб, мунга чидай олмай дарҳол мазкур китобдан бир донасини сотиб олиб диққат ила мутолаа этдим. Кўрдимки, Беҳбудий афанди бу китобинда ўз тарафиндан ҳеч бир нарса ёзмай, балки жуғрофия, ҳайъат ва татбиқоти диния хусусинда эски ва янги мўътабар муаллифларнинг сўзларинигина нақл ва таржима этган. Сўзларинида ақлий ва нақлий далиллар ила исбот этган. Мен шул китобни диққат ила яна иккинчи дафъа ўқиб чиқғоч, мазкур китобда «такфир»га сабаб бўлатурғон хилофи шаръий сўзларнинг йўқлиғиға бутун қаноат ҳосил этдим ва ўшал кундан эътиборан Беҳбудий ҳазратлариға чин кўнглимдан мухлис бўлдим ва анинг ким эканлигини том маъносила билиб олдим. Шуни ҳам ёзмасдан ўтолмайманки, мазкур тарихдан эътиборан ўзимнинг аввалги «биринчи фозил» деб билган устозимдан бутун ихлосим қайтди. Анинг қошиға бундан сўнг бормайтургон бўлдим. Бошқа эски устозларимдан ҳам юз ўгирдим. Шуни ҳам унутмайманким, мазкур жуғрофия китобининг «Татбиқоти диния» фаслинда: «Баъзи эски хурофот ва исроилият сўзлари бизнинг тафсир китобларимизгача кириб кетган» мазмуниндаги жумлалар ўшал вақтда маним фикримда зўр ўзгаришлар ясади. Яъни, ўшал жумла мени биринчи дафъа фикрий инқилобға учратди. Мен ўшал кундан эътиборан ҳар бир эски ва янги китобларни диққат билан, муҳокама илан ўқуйтурғон бўлдим.

Мана шунинг учун мен айта оламанки, менинг тавсиёи маълумотимга турк-тотор матбуоти

сабаб бўлғонидек, мени биринчи мартаба фикрий инқилобга учратғон ҳам Бехбудий ҳазратларининг мазкур бир-икки жумла сўзидир. Мен мазкур тарихдан эътиборан Бехбудий афандига чин кўнгил ила мухлис бўлдиғимдек, ўша вақтдан бошлаб мавқеи келганда, ҳар ерда ани мудофаа этатурғон бўддим. Ҳатто 1325нчи йилда шул такфирчиларга қарши бир мақола ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да нашр этдигим ҳануз хотиримда бордир. Ўшандан бери мен ҳар вақт Бехбудий афандининг ҳузурига боратурғон ва анинг илмий, ижтимоий ва сиёсий фикрлариндан истифода қилатурғон бўлдим.

БЕХБУДИЙ АФАНДИНИНГ ЎЗ МУСОҲИБЛАРИ ИЛА МУОМАЛАСИ

Бехбудий афанди ҳалим, зийрак, ғоят заковатли ва қувваи ҳофизаси зўр бўлдиғидек, сўзга-да ниҳоят даражада уста эди. Ул ҳар сўзига қаноатлантирмак учун турли мисоллар келтура, мавқеи келганда оят ва ҳадисдан далиллар кўрсата эди. Шунинг учун анинг суҳбати ғоят лаззатли ва истифодали бўлар эди. Бехбудий афанди ҳар вақт «калам ун-нос ʻала қадри ʻбукулиҳим»¹⁰ мазмунича мусоҳибларининг ҳолига ва ақлига қараб ўшанга муносиб сўйлаша эди. Баъзан мутойиба ила мажлисдошларини кулдура эди. Анинг суҳбатинда бўлгон киши руҳлана, шодлана ва анинг олдиндан асло турғуси келмас эди. Бехбудий афанди аксар вақт мақолаларинда ёзиб турдиғидек, суҳбат ва мажлисларда ҳам «Бизга икки турли киши керак. Бири диний илмларни фалсафалари ила комил билатурғон зотлар, иккинчиси дунёвий илм ила ҳунарларни яхши билган зиёлилар» сўзларини сўзлаб тура эди. Бир вақт (1908нчи йилда) «Таржумон» газетасининг муҳаррири Исмоилбек афанди Ғаспиринский (25 йиллик юбелейсиндан сўнг) Самарқандга келганида Бехбудий афанди йиғлағон ҳодда ул зот ила кучоклашиб кўрушуб, «Бу кун сизнинг ҳузурингизга келиб суҳбатингиздан истифода қилатурғон зиёлиларимиз йўқ», деди. Исмоилбек афанди анга жавобан: «Бехбудий афанди! Йиғламанг! (Мажлисдаги кишиларни ишора қилиб) мана булар озми? Яна сизлар тиришсангиз, оз бир фурсатда миллатга кераклик кўб одамлар етишдира олурсиз», деди.

ХАСМУ ДУШМАНЛАРИГА ҚАРШИ МУОМАЛАСИ

Бехбудий афанди шахсий душманликни хоҳламас ва ҳеч кимнинг шахсига ва шахсий ишлариға тил еткузмас эди. Ўшандок ўзини такфир ва таҳқир этатурғон хасмлариға-да қарши ёмон ва ҳақоратомуз сўзлар сўйламас эди. Балки шундай сўзларни эшитганда: «Зотан мундай дин ва дунёдан хабарсиз кишилардан яхши сўзлар-да кутмак абасдур», деб кулар эди. «Мундай такфирларни ёлғуз мен кўрган эмас, балки ўтган уламо ва улуғ кишилар ҳам ўз муосирлариндан шундай ҳужум ва такфирларни кўриб келганлар», деб ўзиға тасалли бера эди. Бехбудий афандида яна бир хусусият бор эдики, хасм ва душманлари анинг кетиндан ҳар қанча ҳақорат этсаларда, анинг ҳузурига ўтурғонда ҳеч бир беҳуда сўз айта олмасдан, анга тамлиқ ва мадора этарға мажбур бўлалар эди. Бехбудий афанди ҳар вақт ўзининг шахсиға тегиб сўйлайтурғон хасмлариға: «Ажабо! Булар на учун манинг шахсимға тил еткузалар? Мен ўзим яхшими-ёмонми ҳар на бўлсада, ўз миллатимға зарар еткузмайман, балки халқға тўла ва фаол фойда еткузмак учун қўлимдан келганча чолишаман», дея эди.

ТААДДУДИ ЗАВЖОТ ҲАҚИНДАГИ ФИКРИ

Мен 1916нчи йилларда «Мазлума хотун» исмли рисоламни ёзиб турдиғим вақтда (бу рисоланинг мавзуи тааддуди завжот бўлдиғиндан) бирдан зиёда хотун олнш тўғрисида

¹⁰ Сўз инсонларнинг ақллариға яраша бўлмоғи керак.

фикрини билмак учун Беҳбудий афандининг қошиға бордим ва ондан шул ҳақда фикрини сўрадим. Беҳбудий афанди жавобан шу еўзларни сўйлаган эди: «Мен бирдан ортиқ хотун олишға бутун муқобилман. Зотан, иккинчи хотун олиш учун қўйилғон шарт(адолат)ни ҳеч ким риоя қила олмайди. Шунинг учун агар мен мужтахид бўлса эдим, бирдан зиёда хотун олишнинг нодурустлиги тўғрисида фатво берган бўлур эдим».

Беҳбудий ҳазратларининг авсофи олияси ва анинг ҳақиндаги хотираларим кўб эди. Шояд фурсат бўлғонда яна бошқа бир вақтда ёзарман.

*«Меҳнаткашлар товуши» газетаси,
1920 йил, 8 апрель*

ҚОЗИ КАЛОНИ ШАЛ ВА УНИНГ БОЛАЛАРИ

(Адабий тафтишлар ва таржимаи ҳол)

Бир вақт Туркистонда ва балки бутун Ўрта Осиёда маориф ва маданият ўчоғи бўлгон Самарқанднинг, ўн иккинчи асри ҳижрий ўрталарида (60-70 йил) ўзаро урушлар натижасида харобазор ҳолида қолгонлиғи тарихдан маълумдир. Шу хароблик чоғларида Самарқанддаги бир неча муҳташам бинолар фаторат бўлгон ва кўб қимматлик нодир китоблар, вақфномалар йўқолиб кетган. Ҳатто узун замонлар қимматчилик ва қаҳатлик сабабидан шаҳар ичи одамсиз қолиб, далаларда ҳам экинчилик бўлмагон.

Мана шу хароблик ва бузғунликлар, Мовароуннаҳр ҳукумати манғитлар кўлиға ўтгандан кейин бир мунча тузала бошлагон, манғит амирларидан Шохмурод ўзининг отаси Дониёл замонида (1195 йилда) Самарқандға ҳоким тайин этилгандан эътиборан шаҳарни бир қадар тузатишга ва обод этишга киришган. Бузилаёзгон мадраса ва масжидларни таъмир (ремонт) қилгон. Самарқанднинг ташқи қалъасини қайтадан тузатиб, аввалги ҳолиға келтирган. Шохмурод отасининг тахтига ўтиргондан сўнгра (1199 йили), бир ёқдан, жиддий суратда Самарқандни обод этишга бел боғлаган. Теваракдан халқни кўчуриб, шаҳарга ўринлаштирган ва қанча янги гузар (махалла)лар ташкил этган. Иккинчи ёқдан, вақф ишларини тартибга кўйгон. Сўниб қолгон маориф чироғини ёқиб, Мирабдулхай (Қози Шал)дек олим бир зотни Самарқандға қози ва мударрис белгилаган. Ёлғиз Самарқандда эмас, бутун Бухоро ва Туркистонда илму фазли билан шуҳрат чиқаргон Қози калони Шал шу Мирабдулхайдир.

Қози Шал бир томондан, қозилиқ вазифасини бажариб, бошқа томондан, Шердор мадрасасини тузатиб, шунда дарсгўйлик эта бошлагон. Бир неча йилда кўп олим ва шогирдлар етиштургон. Шу орада қозининг тарбияси билан ўзининг уч-тўрт ўғли ҳам машҳур олимлар қаториға кирганлар. Қози ўзининг умри охирида икки оёғи шал бўлгон эса ҳам, жим турмагон. Ўн уч йиллик шаллик вақтларини таълиф ва таҳрир билан ўтказиб, бир неча диний-ахлоқий асарлар ёзган. Қози калони Шалнинг фақат ўзи эмас, унинг ота-боболаридан бошлаб ҳозирги замонимизгача етиб келган болалари ҳам илму фазл ошиқи бўлиб, маориф йўлида ишлаб келганлари учун мен уларнинг қисқача таржимаи ҳолларини ёзиб ўтмакчи бўлдим.

«Қози калони Шал» лақаби билан шуҳрат топган шайх ул-ислом қози Мирабдулхай Абулхайр Аъламнинг ўғли ва Мавлавий Файзийнинг набирасидир.

Мавлавий Файзий ўз асрида шуҳратлик олимлардан бўлгон. Бунинг «Мулла Жамол» татиммасига ёзгон арабча шарҳи Туркистон уламолари орасида машҳур ва мақбулдир. Қабри Шаҳрисабзда «Хўжа Амакана» деган мазористондадир. Абулхайр эса Самарқанднинг мўътабар олимлариндан саналиб ўз замонида аълам бўлиб ўтган. Бунинг қабри Самарқандда «Хон Сайид Имом» қабристонидадир. Қози Шалнинг ота-боболари Самарқанд туманидаги «ёри» жамоасидан (тожик) дир.

Қози калони Шал Самарқандда 1169нчи йилда дунёға келган. Йигирма олти ёшида Бухорода хатми кутуб қилгон. Сўнгра амир Шохмурод тахтга ўтириши билан баробар (1199 йилда) уни Самарқандға қози калон қилиб юборгон. Бундан бошқа амир томонидан қозиға юртни бошқариш ва халқни тинчителиш учун бутун ихтиёр берилган.

Қози Шал Самарқандға келиши билан баробар ўзининг бўйнидаги вазифасини бажаришга тиришадир. Бир томондан, халқнинг арзу додини сўрайдир, бошқа ёқдан, бузғунлик замонида бузулаёзгон Шердор мадрасасини ремонт қилиб, шунда талабаларға турли илму фандан дарс беришга киришадир. Ўқишга салоҳиятлик кишиларни атрофига тўплайдир. Камбағал муллабаччаларға моддий ёрдам берадир. Шунинг билан қозининг шуҳрати Туркистоннинг ҳар томонида ёйиладир; ҳар ёқдан талабалар келиб, қози ҳузурида тилаган илму фанларини ўқия бошлайдирлар. Самарқанд билим ўчоғиға айланадир.

Қози калони Шал керак амир қошида ва керак халқ орасида бошқа кишилар кўролмаган

даражада зўр ҳурмат ва эътибор қозонадир. Давлат ва сарват эгаси бўладир. Аҳрорий, Мираконий ва Маҳдуми Аъзам хўжаларидан ҳам қорачадан қиз олиб уйланадир. Катта оилалик бўладир. Қозининг хусусий таълим-тарбияси билан ўзининг бир неча ўғли ҳам турли илмлардан хабардор бўлиб етишадирлар. Шунинг билан қозининг хонадони бу кунгача илм оиласи бўлиб келади.

АСАРЛАРИ

Қози Шалнинг набираси бўлган Абутоҳирхўжа ўзининг «Самария» деган форсча тарих китобида, бобосининг шаллик вақтида ёзғон асарларини шу тартибда кўрсатадир:

1. «Байзовий» тафсирининг ҳавошийси.
2. «Саҳиҳи Бухорий»нинг форсча шарҳи.
3. «Забур»нинг форсча шарҳи.
4. «Ахлоқи Баҳодурхоний».
5. «Ҳидоя» шарҳининг шарҳи («Балиъ» китобидан охиригача).

Марҳум Васлий афандининг сўзига қарағонда, қози Шалнинг булардан бошқа форсча ва арабча тилларида ёзғон «Муқаддимат ут-тафсир» исмли асари бор экан. Тахминан уч юз бетдан иборат бўлгон бу китобда тафсир илмини билмак учун бир неча илмдан хабардор бўлишнинг кераклиги баён этилган эмиш. Васлий афанди шу китобда Бухорода қози Шалнинг авлодидан бўлгон Абдусамадхўжанинг қўлида икки нусха борлигини гапирган эди.

Васлийнинг ривоятига кўра, қози Шалнинг асрида Ҳиндистонда ўзининг бир неча асари билан шуҳрат чиқаргон «Баҳр ул-улум» деган бир олим Бухорога келиб, ундаги илм кучларини синамакчи бўлғонида, унинг кўзига мақбул бўларлиқ бирор олим кўринмаган. Сўнгра амир Шоҳмурод шу олим билан мунозара қилдириш учун қози Шални Бухорога чақиргон. Қози боролмай, ўзининг боёғи «Муқаддимат ут-тафсир» китобини юборгон. «Баҳр ул-улум» бу китобни кўриб қозининг фазлу камолига қойил бўлгон.

Самарқандда бу кунларда барҳаёт бўлиб, 85 ёшларга кирган мулла Одил муфтининг айтишига кўра, қози Шал томонидан Қуръоннинг тахминан охириги учдан бир бўлаги форсча ва арабча тилларида тафсир қилингон эканким, буни мулла Одил: «Мен уни жуда шавқ билан мутолаа қилгон эдим. Шу китоб самарқанддик Мирзо Ҳомидий Кўкнорийнинг қўлида бор эди» дейди¹¹.

Қози қалони Шал булардан бошқа «Таврот»ни иброний тилидан ва «Инжил»ни арабчадан форсийга таржима қилгон. Ҳатто Самарқанд жухудлари «Таврот»ни унинг олдида ўқур эканлар. «Таврот»нинг иброний нусхаси билан бирга форсийча таржимаси бу кунларда самарқандлик мирзо Муҳаммадқули Низомиддин ўғлининг қўлида бор. (Китоб араб ҳуруфи ва иброний тилида ёзилгон. Ҳар бир сатрнинг остида форсийча таржимаси бор).

Мен ўзим «Забур»нинг форсийча таржимасини мулла Фахриддин Рожийнинг қўлида кўруб, китобнинг муқаддимасини ёзиб олдим. Қози Шал бу китобнинг муқаддимасида самовий китоблардан бўлгон «Таврот», «Инжил» ва «Забур»ни текшириб, булардан фақат «Забур»нинг узоқ ўзгарганлигини, бошқалари бутунлай таҳриф топгонлигини ёзадир ва бу тўғрида ўзининг «Китоби Шофифий фи шарҳи тафсири Байзовий» исмли асарининг муқаддимасида узун маълумот берганлигини айтиб ўтади. «Забур»нинг форсийча таржимасини Самарқандда Саид Аҳмадхўжа Нақибнинг амри билан ёзғонлигини ифода этади.

«Забур»нинг таржимаси таълиқхати билан ёзилгон, 284 саҳифадир. Китобнинг охирида тарихи ёзилгон бўлмаса ҳам, 50 - 60 йил илгари асли нусхасидан кўчурилиб ёзилгонлиги гумон қилинади.

¹¹ Шу китоб тафсири Байзовий шарҳининг бир бўлаги бўлса керак, деб ўйлаймиз. Чунки қози Шалнинг тафсир ёзғонлиги хабари бу кунгача ҳеч кимдан эшитилмади.

ШАЖАРАСИ

«Самария»нинг кўлэзма бир нусхасида қози Шалнинг шажараси шундай ёзилгон: Хўжа Абдулфайз имом Козим наслидан бўлгон Жалолиддин Бағдодий бин Саид Муҳаммад Муслимнинг қизи билан уйланди. Ундан Хўжа Абдулбоқий туғулди, ундан Хўжа Саид Ашраф, ундан Хўжа Саид Низомиддин, ундан Хўжа Саид Али, ундан Хўжа Саид Имо-диддин, ундан Хўжа Шамсиддин, ундан Миршаҳобиддин, ундан Хўжа Мирабдулбоқий, ундан Хўжа Мирбоқий, ундан Хўжа Абдулмўмин, ундан Хўжа Абдулфаттоҳ, ундан хўжа Шохмирхўжа, ундан Моҳпора бегим деган қиз туғулди.

Ушбу Моҳпора бегим мавлоно Файзий ибн мавлоно Ориф билан уйланди. Мана шулардан Мирабулхайрхўжа туғилди. Бундан Мирабдулхайхўжа дунёга кедди. Бу шажа-ра «Самария»нинг 1904нчи йилда Петроградда босилгон нусхасида йўқдир.

Абутоҳирхўжанинг «Самария»да ёзғониға кўра, қози Шал Самарқандда қирқ йил қозилиқ қилгон. Бунга қарағонда, қози Шал ўзининг вафотидан тўрт йил илгаригача қозилиқ қилгон бўладир. Чунки ул ўттиз ёшида қози бўлиб, 74 ёшида вафот этгандир. Лекин Самарқанднинг эски олимларидан бўлғвн қози Исахоннинг сўзига кўра, қози Шалнинг қозилиқ муддати қирқ йилга етмайдир. Чунки амир Шохмурод (1216нчи йилда) ўлгандан кейин унинг ўғли амир Хайдар ўзининг подшоҳлиқ вақтида қози калони Шални бекор қилиб, Бухороға чақиртириб оладир. Бунинг ўрнига ўзининг хотуни томонидан қариндошлиғи бўлгон Мираканий хўжалардан Абдулбаракот деган бир кишини қози калон қилиб Самарқандға юборадир. (Амир Хайдар 1244нчи йилда вафот этган.) Бунга қарағонда, қози Шал неча йил Бухорода қолгон. Бунинг қозилиқ замони ҳам қирқ йилга етмаган бўладир.

Қози Шал тўғрисида халқ ичида, айниқса, мулалар орасида турли ҳикоят ва ривоятлар жуда кўбдир. Улардан баъзиларини бу ерда нақл қилиб ўтамиз. Қози Шал катта давлатлик бўлгон. Унинг боғ-ер ва ускуналари жуда кўб экан. Ул қози Исахоннинг болаларидан бўлгон Носирхўжанинг кўб ер ва боғларини озгина ҳақ бериб олгон эмиш. Ҳатто, вақфномалари йўқолгон баъзи вақф ерларини (ясама васиқалар чиқариб) эгалиқ қилгон эмиш. Бунинг учун Ахрорий хўжалар билан унинг орасида анчагина жанжал ва англашмовчилик чиққан эмиш...Мана, қози Шал ҳақида шундай «эмиш-мишиш»лар жуда кўб эшитиладир. Бу сўзларнинг қанчаси тўғри ва қанчаси нотўғри эканлиги бизга маълум эмасдир. Ҳарҳодда, бу можаролардан қозининг бир мунча дунёга ҳарис эканлиги англашиладир. Лекин шуни ҳам айтиб ўтиш керакким, қози Шал мол топишқа қанча тиришқан бўлса, ўшанча марҳамат ва шафқатли, хайру эҳсон эгаси ва олиҳиммат бўлгон. Бева-бечораларға, айниқса, камбағал муллабаччаларға ҳамма вақт моддий кўмагини аямагон. Ҳатто қозининг «хотинингиз ўғул туғди», деб яхши хабар келтирган бир кишига «севинчилик» учун боғини васиқалаб берганлиги ривоят этиладир.

БОЛАЛАРИ

Қози Шалдан олти ўғул ва бир неча қиз қолгон. Ўғуллари:

1. Абусаидхўжа.
2. Маъсумхўжа.
3. Эшонхўжа.
4. Бузрукхўжа.
5. Ширинхўжа.
6. Мирсулаймон махдум эса қорачадандир.

Булардан Ширинхўжа билан Бузрукхўжаси илмсиз қолиб, бошқалари олим бўлгонлар. Қози Шалнинг энг фозил ўғли бўлгон Абусаидхўжа (Маржонийнинг устози) Мираконий хўжалардан бўлиб, Бузрукхўжа Аҳрорийлардандир. Мирсулаймон махдум эса қорачадандир.

ВАФОТИ, ҚАБРИ

Умрининг охирларида ўн уч йил шал бўлгон қози калони Шал бу касалидан қутулмоқ учун кўб дору даволар истеъмол қилгон бўлса ҳам, шифо топмаган. Ҳамма вақт икки оёғи сурунигача оғриб, куяр даражада қизир экан. Фақат оёқларини сут ичига солиб тутиш билан дарди бир мунча таскин топар экан. Шундай бўлса ҳам, қози Шал бекор турмаган. Дин ва миллатга хизмат этиш ишки уни ўлганигача ишлаб туришга мажбур этган. Ул кўпрак асарларини шаллик чоғларида ёзган. Ўлганидан бир неча йил илгари қозини зоиқа битиб, ул таом-меванинг аччиқ-чучуклигини сезмай тургон ҳолда қолгон бўлса ҳам, илмига ва ақлига футур келмаганлигини ривоят этадилар.

Қози Шал 1243нчи йилда 74 ёшида вафот этган. Ўлиги Хўжа Аҳрор қабристонининг ёнида, ўзи томонидан сотиб олингон бир майдонда дафн қилингон. Ўғуллари, хотин-қизлари ва бир қисм авлодининг қабрлари ҳам ўзининг теварагидадир¹².

Қози Шалнинг қабри атрофида саккизта ғиштлик сағана ва қирқгача оддий қабр борким, ҳаммаси ҳам хароб ҳолидадир. Қозининг сўл томонидаги бир қабрнинг устидаги узун тошда арабча: «Бу қабр Ҳидоят пошша қози Абдулхайхўжа қизининг қабридир. 1277», деб ёзилгондир. Яна сўл томондаги бузулгон бир сағананинг бош тарафида ганч устига сиёҳ билан арабча: «Тўра пошша Бузрукхўжа қизининг қабри», деган мазмунда бир сатр хат зўрға ўқиладир. Бу хатнинг бошқа ўрунларини ўқуб бўлмади. Тарихи ҳам билинмади.

Қози Шалнинг қабридаги тоштахталар бузилиб, синиб, кўбиси ерга тушган. Қабрнинг бош томонидаги ёзувли тош ҳам синиб пастга тушган. Бу тошдан фақат икки парчасини топиб қабрнинг ёнига қўйдим. Бу тош парчаларидаги хатда қози билан отасининг исмлари кўринадир.

*«Маориф ва ўқутғувчи» журнали,
1926 йил, 11—12-сон*

¹² 1868нчи йилда руслар Самарқандни олгондан кейин қози Шалнинг набиралари бўлгон Абдулхайхўжа, Махдийхўжа ва Абутоҳирхўжалар Бухорога кўчиб кетиб шунда қолгонлар.

ҚОЗИ КАЛОНИ ШАЛ ВА УНИНГ БОЛАЛАРИ

(давоми)

Ўтган мақоламда қози калони Шал (Мирабдулхайхўжа)нинг ёрдамига муҳтож бўлгон йўқсул талабаларга ҳамма вақт моддий кўмак этиб турғонлигини ёзғон эдим.

Бунга мисол учун шу воқеани кўрсатиш мумкиндирким, қози Шал замонида Муҳаммадзамон деган камбағал бир муллабачча «Шарҳи Мулло»хонлиқ чоғида эҳтиёжнинг мажбурияти билан баъзан мардикорлик қилиб кун кўрмакда экан. Бир кун шу муллабачча қози Шалнинг уйиға мардикорлик сифати билан келиб лой ишларида машғул бўлгон. Шул чоққа қози Шалнинг олдиға бир жамоа талаба келиб дарс ўқушға киришган. Бояғи Муҳаммадзамон бу талабаларнинг дарс устидаги мувоҳасасига бир оз муддат кулоқ солиб турғон. Охири, қизиқиб лой ичидан чиқиб қозининг олдиға келган ва дарсга оид бир масала тўғрисида ўзининг фикрини сўзлаган. Қози мардикорнинг зехнлик бир муллабачча бўлиб, фақат муҳтожликдан мардикорлик этишга мажбур бўлгонлигини сезиб дарҳол уни ишдан озод этган. Муҳаммадзамонга янги бош-оёқ кийим бериб, уни ҳаммомга юбортурғон. Шу кундан бошлаб уни ўз хузурига олиб ўқутиб тарбия қилгон ва хатми кутуб қилғониғача унинг маишатини таъмин этиб турғон. Мана шу Муҳаммадзамон ўз замонининг энг фозил уламоларидан бўлиб умрининг охириғача Самарқанднинг шаҳар ва туманларида муфти, мударрис, раис ва қози бўлиб турғон. Ўзи шоир ҳам таълифот эгаси бўлгон (Муҳаммадзамоннинг туғилиши 1203да бўлиб, вафоти 1266нчи йилдадир).

Муҳаммадзамоннинг ҳамма болалари олим ва шоир бўлиб келганлар. Унинг ўғли Муҳаммадзиё машхур шоирлардан бўлиб, ўз замонида қозилиқ этган.

Муҳаммадзиёнинг ўғли Муҳаммадсолихдирким, бу ҳам шоир ва девон эгасидур. Бунинг девони ашъори йўқолгон бўлса-да, хозир бир мунча шеърлари бор. Самарқанднинг бу кунги муқтадир шоирларидан бўлгон Қори Масих (Тамҳид) шу Муҳаммадсолихнинг ўғлидир.

Қози калони Шалнинг асрдоши бўлгон ургутлик шоир қози Жумақули (Хумулий) ўзининг «Тарихи Хумулий» отли форсийча қўлёзма асарида қози Шалнинг Муҳаммад Лутфуллахўжа (лақаби Бобохўжа) деган бир язнаси (синглисининг эри) тўғрисида анчагина маълумот берадир. Қози Жумақули Лутфуллахўжанинг шогирди бўлиб, ундан кўп истифодалар қилгонлиғи учун тарихчасида унинг ҳақида ва болалари тўғрисида хейли гаплар ёзадир. Бу маълумотни қози Шалнинг замониға ҳам таржимаи ҳолиға муносабатли бўлғони учун қисқа суратда ёзиб ўтамиз:

Лутфуллахўжа турли илму фанлардан хабардор, хатмкарда бир мулла бўлгонлиғи учун уни амир Шоҳмурод 1204нчи йилларда Бухородан Самарқанднинг Тиллакори мадрасасига мударрис этиб юборган. Самарқанд муфтилиги билан Даҳбед кентининг раислигини ҳам шунга топширгон. Лутфуллахўжа дарсгўйликға ҳавасли ва талабаларға марҳаматли, парҳезкор ва ахлоқди бир зот бўлғони учун оз бир замонда унинг шогирдлари кўпайган, халқ орасида шуҳрат ва эътибори ортқон. Шу йилда қози Шал билан унинг ора-сида бир турли муҳолифат ва англашилмовчилик чиққан. Натижада, Лутфуллахўжа ҳақида ҳукуматға қарши бир мунча нолойиқ гаплар овоза бўлгон. Самарқанд ҳокими муҳокамасиз, дағал муомалали, золим бир одам бўлғони учун Лутфуллахўжа унинг сиқишидан кўрқуб, оиласи билан Шаҳрисабз томонға қочиб кетган. У вақтдағи Шаҳрисабз ҳокими Ниёзали девонбеги (кенагас) бу кишини ғоят эҳтиром билан қарши олиб, Китоб шаҳрида ўрнаштирган. Унинг маишатини ҳам таъмин этган. Лутфуллахўжа шу ерда бир неча йил дарсгўйлик билан машғул бўлгон.

Қози Жумақули ёзадир: Мен бу устознинг илмидан кўп фойдаландим. Ўзга талабалар пешқадам бўлгон вақтларида ўқуйтиргон баъзи илму фанларни устозим менға пастқа-дамлик ҳолимда ўргатди. Мен «Кофия»хонлиқ чоғимда бу кишидан аруз, кофия, шеър, масоҳат ва фароиз каби илмларни ўргандим. Бир куни устозим менға бир мактуб бериб, «шуни Самарқандға элтиб, қайнонамға (яъни, қози Мирабдулхайхўжанинг онасиға) топшир ҳам

жавобини келтир», деб хизмат буюрдилар. Хатда устозим аввалги мансабини олиб бериш учун қайин онасининг воситачилиқ қилишини ўтинган эди.

Мен Самарқандга бориб, устозимнинг мактубини қози Мирабдулхайхўжанинг онасига топширдим. Икки-уч кундан кейин бу хотиндан мактубнинг жавобини олиб Шахрисабзга қайтиб келдим. Шундан бир неча вақт ўтгач, 1210нчи йилда қози Шалнинг иккинчи язнаси (устозининг бојаси) бўлгон Шайх ул-ислом Хонхўжа билан онасининг ҳаракати натијасида иш битди. Шундайким, Бухоро ҳокимининг мактуб орқали хабар бериши билан устозим Лутфуллахўжа Самарқандга кўчиб бориб яна аввалги мансабларини қўлга олди ва амир Шоҳмуроднинг вафотигача, 1216 йилгача шу хизматларини бажариб турди.

Қози Жумақули шу муносабат билан Лутфуллахўжа ила қози Шал орасида бўлиб ўтган қизиқ бир воқеани ҳикоя этадир. Устозим амир ва ҳокимларга хушомад қилмайтурғон ҳақгўй ва жасоратлик эди. Бир куни Шердор мадрасасида тузилган улўғ бир мажлисда Самарқанднинг хейли ақобир ва уламолари, умаро ва фузалолари бор эдилар. Шунда Самарқанд ҳокими билан қози Шал бир-бирига яқин ўлтурғон эди. Иккаласи бир-бирининг қулоғига ёширин суратда анчагина гапиришди. Устозим Лутфуллахўжа уларнинг бу номуносиб ҳаракатига қарши «мусулмонлар мажлисида икки кишининг бир-бирига махфий гапириши шаръан тузук эмас, ажабо сизлар ислом қозиси ва ҳокими бўла туриб шундай ярамас ишни иртиқоб қиласизми», деб танбеҳ айтди. Ҳоким гапирмасдан жим турди. Қози Шал «Истасангиз, сиз ҳам чўзилиб, сўзимизга қулоқ солинг», деб жавоб қайтарди. «Бу киши жуда қизиқ одам экан. Ўзи иртиқоб этган мазмум ишга ўзгаларни ҳам қўшмоқчи бўладир», деб қаттиқ муқобала қилди. Шунинг билан қозию ҳоким ёширин гапиришдан тўқталдилар.

Қози Жумақулининг ёзғонига кўра, амир Шоҳмурод ўлганидан кейин унинг ўғли амир Ҳайдар Лутфуллахўжани оиласи билан Бухорога кўчириб, катта бир мадрасада мударрис қилғон. Бухоро туманларида ҳам қози этиб қўйғон. Бир неча йилдан кейин Ҳисор ҳокими ва амир Ҳайдарнинг қайнотаси бўлгон Сайидоталиқ (юз) амирнинг рухсати билан Лутфуллахўжани Ҳисорга кўчируб олиб борғон ва шунда қози-мударрис белгулаган. Лутфуллахўжа Ҳисорда бир неча йил туриб, 1238 йилда ўлган.

Лутфуллахўжанинг хотуни (қози Шалнинг синглиси)дан Ширинхўжа, Офокхўжа ва Қозихўжа деган уч ўғул қолғон. Қози Жумақули булардан Ширинхўжани кўбрак мақтайдир. «Бу киши ақлий ва нақлий илмларни таҳсил этган; ашъор, аруз, ҳандаса, мусикий ва иншони биладир», деб ёзадир.

ИЗОҲ ВА ТАСҲИҲ

Аввалги мақоламда қози калони Шал Носирхўжанинг кўп боғ-ерларини арзон баҳо билан сотиб олғон, деб ёзғон эдим. Унда Носирхўжанинг исми хато кетган, тўғриси Мирабунасрхўжа бўлиб, қози Мирмуаззамхўжанинг ўғлидир (булар ҳозирги қози Исохоннинг катта боболаридирлар). Воқеа мана шундай:

Амир Шоҳмурод тахтга ўлтурғонидан кейин Самарқанд қози калони бўлгон Мирмуаззамхўжани барча ақрабо ва оилалари билан Бухорога кўчириб, Вағонзийнинг ғарб томонида бўлгон Хўжа Соктаре деган мавзеда ўринлашдирғон. Қози Муаззамхўжанинг факат Мирабунаср деган ўғли Самарқандда қолгон. Бу киши жуда содалавҳ ва нўноқ бўлғони учун амир унга тегмаган. Мана шу Абунасрхўжа ўз овқатини топишдан ожиз бўлғони сабабли ота-боболаридан қолгон кўп ер ва боғларини секин-секин қози Шалга сотиб еган.

Амир Ҳайдар замонида Мирмуаззамхўжанинг оилалари яна Самарқандга кўчирилиб юборилган. Шунинг учун қози Шални «мираконий хўжаларидан уйланди», дейиш тўғри бўлиб чиқмайдир, балки унинг ўғли қози Абусайидхўжа мираконийлардан уйлангандир.

Яна ўтган мақоламда «қози Шал Инжил ва Тавротни ҳам форсчага таржима қилғон», деб

ёзилгон эди. Сўнгги текшириш натижасида бу ҳам тўғри чиқмади. Қози Шал ёлғиз Забурни арабчадан форсчага таржима қилгон. Тавротни эса унинг ўғли қози Абусайидхўжа эроний тилидан форсчага таржима қилгон. Таржима ишига Самарқанд жу-худларидан бир неча муллалар келиб ёрдамлашгон. Буни эса ҳозирда саксон ёшларда бўлгон қози Исохон ўзининг отасидан нақл қилиб гапирадир, «Самария» китобидаги маълумот ҳам шуни тақвия қиладир.

ҚОЗИ АБУСАЙИДХЎЖА

Қози калони Шалнинг энг фозил, мутабаҳхир ва мутафаннун ўғли Абусайидхўжадир.

Амир Ҳайдар замонида қози Шал (1243 йидда)нинг ўрнида Абусайидхўжа Самарқандда қози калон тайин этилган. Қози Абусайиднинг ўғли Абутоҳирхўжа ўзининг «Самария» отли форсча тарих китобида отаси ҳақида шу мазмунда бир неча сатр ёзиб ўтадир:

«Шайх ул-ислом мавлоно Абдулхайнинг вафотидан кейин барча ақлий ва нақлий билимларни билатургон ўғли мавлоно Абусайидхўжа қози калон бўлдилар. Аксар авқот амир Ҳайдар бу зотни ўзи билан бирга Бухорога элтиб, Бухоро уламолари билан мунозара ва мубоҳаса қилдирар эди. Ақлий илмларга «ангуштнамо» бўлгонлиқлари учун ҳамма бу кишининг илму фазлига қойил эди (47-бет). Бунга қараганда қози Абусайид амир Ҳайдар замонида бир йилгина қозилиқ қилгон бўладир. Чунки амир Ҳайдар 1244 йилда ўлгандир. Бундан кейин амир Насрулло замонида қози бўлиб турадир. Амир Насруллонинг қози Абусайидни қандай хизмат ва шароит билан ўз ўрнида қоддиргонлиғи тўғрисида шундай ривоят бор:

Маълумдирким, амир Ҳайдарнинг ўлган вақтида унинг ўғулларидан Насрулло Қаршида ҳоким, Ҳусайн Бухорода ва Умархон Карминада эдилар. Ҳусайннинг тарафдорлари уни отасининг тахтига ўтқуздилар. Икки йилдан кейин амир Ҳусайн ўлиб, унинг тахтини биродари Умархон эгаллик қилди. Бу орада Насрулло ҳам Қаршида жим турмади. Салтанатни қўлга олиш учун турли чора ва тадбирлар излади. Ўз тарафдорларини кўпайтириш ҳаракатида бўлди. Қарши ва Миёнколотни ўзига қаратди. Самарқанд халқини ҳам ўзига ияртиш мақсади билан қози Абусайидга ёширин хат юбориб, агар Самарқанд халқини ўзига итоат қилдириш хизматини бажарса, қозиға умрлик Самарқанд қози калонлигини беришга ваъда этди.

Қози Абусайид шу хизматни бажариш учун тиришди. Самарқанднинг шаҳар ва туманларидаги барча эл-уруғ бошлиқларини ва оксоқолларини олдиға чақиртируб, уларга мақсадни тушунтирди, мансаблар ваъда қилди. Уларнинг сўзини олгондан кейин тахминан икки юз кишининг рўйхатини Насруллога юборди. Насрулло томонидан шуларнинг номларига юборилган икки юзта ёрликни эгаларига топширди. Шунинг билан Самарқанд халқи Насруллони амир билиб, унга байъат қилгон бўлди. Тездан уни Қаршидан Самарқандға келтириб, тантана билан Кўктошга ўтқузидди.

Шундан кейин Насрулло Қарши, Самарқанд ва Миёнколотдан аскар тўплаб Бухорога ҳужум қилди. Бухорони етмиш кун муҳосара қилгандан сўнгра шаҳарга кириб, салтанат тахтини қўлга киргизишга муваффақ бўлди.

Мана, амир Насрулло ўзининг ваъдасига мувофиқ Абусайидни (хизматининг мукофоти учун) Самарқандда умрлик қози калон қилиб кўйди, лекин қози Абусайид ўлгандан кейин қозилиқни мираконий хўжаларға берди. Шунинг билан баробар қози Абусайиднинг ўғилларини ҳам Бухорога кўчириб юборди (бу қози Эсоннинг ривоятидир).

ҚОЗИ АБУСАИД ВА МАРЖОНИЙ

Қози Абусаид бир ёқдан қозилиқ, иккинчи ёқдан Шердор мадрасасида дарсгўйлик этиб тургон. Ундан кўб шогирд-лар етишган. Ўзининг ўғли ва набираларини ҳам ўқутгон ва бошқа

олим кишиларга ўқутдургон. Ўғулларидан Абутоҳирхўжа тиб ва тарих илмларига, Умархўжа ҳайъат илмига мутахассис бўлгонлар. Тоторларнинг машҳур мужаддиди бўлгон Шихобиддин Маржоний 1259нчи йилда Бухородан Самарқандга келиб, қози Абусаиднинг ҳалқаи тадрисида икки йил чамаси мулозамат қилгон. Қозининг илмидан ва бой кутубхонасидан чексиз фойдалангон. 1333нчи йилда Қозонда босилгон «Маржоний таржимаи ҳоли» исмли улуғ бир асарда Маржонийнинг Самарқанд сафарига 15 бетлик ўрун берилган. Шу китобда ёзилғониға кўра, Маржонийнинг «Маржоний» бўлишиға, унинг эътиқоди изтироб ва шубҳалардан қутулиб аниқ бир идея (мафкура) эгаси бўлмоқиға қози Абусаиднинг тарбияси ва кутубхонаси сабаб бўлгон. Қози Абусаиднинг ҳақиқий таржимаи ҳолини билмак учун Мар-жонийнинг «Вофият ул-аслаф» исмли асаридаги шу сўзларини айнан нақл қиламиз:

Қози Абусаид бинни Абдулхай бинни Абулхайри Самарқандий ҳазратлари вақтидаги Мовароуннахр уламосининг энг буюкларидан бўлиб, ҳамма ишларда басиратли, диққатли муҳаққиқларнинг ва салафларнинг жуда кўб китобларини мутолаа этиб, жуда кўб тўғри маълумот ҳосил этган муҳибби ҳақиқат бир аллома эди. Тарихни, халқнинг руҳини, аҳволи оламини ҳамда ҳисоб, хабар, муқобала, ҳандаса, ҳайъат, жуғрофия ва булардан бошқа ақлий ва нақлий фанларни билар, фақат фароиз илмидагина маълумоти ноқис эди.

Тавозеъли, жавонмард, хушхулқ, хушмажлис, инсофли, ҳар кимни даражасига кўра эҳтиром ва тақдир этар, Мовароуннахр уламоси каби худбин, бошқаларнинг қадр-қимматини билмайтурғонлардан эмас эди.

Мен Самарқандда унинг хузурида турғонимда, намоз ўқушда ҳамма вақт мени имом этар, баъзи вақт йўлда ёки боғчада намоз ўқумоқ тўғри келиб қолса, ўзига «жойнамоз» ёки кийим берсалар, «бунга имом мустаҳикроқ» деб менга берар, ўзи ерда намоз ўқур эди.

Бир вақт Самарқанд ҳокими олдида мени ортиқ мақтаб «бу йигит илм тўғрисида катта китоблар ёзгон бурунғи мусаннифлардан ҳам юқори» деб гапирди.

Қози Абусаид китоб тўплашга жуда харис бўлиб, ўзида бўлмагон бир китоб кўрса, икки баҳосини тўлаш билан бўлса-да, сотиб олар, ҳар фанда жуда кўб азиз ва қимматли китоблари бор эди.

Аҳли тариқат ва машойихни эҳгиром этар, чет мамлакат одамларига учрағонда, сунний-шиа бўлишиға қарамасдан, ёрдам ва ҳурмат этар, вилоятларидаги олимларидан, адибларидан, мамлакатларининг аҳволидан сўрашар эди. Шунинг учун турли мамлакатларга ва уламоларга оид кўб маълумот ҳосил этган эди.

Ўзи жуда бой бўлиб, жойларда ерлари, боқчалари, ҳавлилари бор эди. Отаси вафот этганда, меросидан ҳеч нарса олмади. Бошқа ворисларига тақсим этди. Қозилиғи устига Самарқанднинг бир неча мадрасаларида мударрис эди. Мен ҳам Самарқандда турғонимда китобларини ориятга олиб, кўб истифода этдим. Бошқа ерларда топилмайтурғон нодир ва нафис китобларидан кўриб, кўб нарсалар кўчириб ҳам олдим. Меним тарих билан машғул бўлишимга, тарих китоблари мутолаа эта бошлағонимға бош сабаб шу қори Абусаид ҳазратлари бўлди.

Хулоса, Мовароуннахрда ушбу зот каби маълумотли, инсофли, тўғри фикрли одам кўрмадим. Бу зот илм хонасидан бўлиб, ота-боболари ҳам улуғ ва машҳур уламодандир. Қози Абусаиднинг «усули фикҳ», «калом» фанларида баъзи асарлари ҳам бор. Ёши етмишлардадир. 1265нчи йил 16нчи шавволда (1849 йил 23 августда) вафот этди. «Устози замона» сўзининг ҳарфлари жамъ қилинғонда вафот таърихи чиқадир (Маржоний, бет: 48-50). Маржоний таржимаи ҳолида ёзиладир: «Чин илм ва тараққий йўлига кирган кишилар, кўб вақт ўзларига бирар кишини йўлбошчи этиб, кўб ишларида шунинг йўли билан ҳаракат этадилар». Маржонийнинг таржимаи ҳолини тадқиқ этганда кўб ўрунларда ушбу қози Абусаид йўли билан ҳаракат этганлиги, қозининг камолотиға мафтун бўлиб, кўб жиҳатлардан ушбу қозиға ўхшарға тиришқонлиги кўринадир.

Маржоний «Вофият ул-аслаф» ва биринчи қисм «Мустафод ул-ахбор» китобларида қози

Абусаиддан Мовароуннаҳр уламози ва амирлари ҳақида кўб маълумот ва узун муҳокамалар ривоят этадир. Маржонийнинг ривоят этган сўзлариға қарағанда, қози Абусаиднинг кенг маълумотли, тўғри муҳокамали, атрофли тушунгучи, улуғ муаррих эканлиги кўриниб турадир (Маржоний, 51-бет).

Қози Абусаид Маржонийни ўзидан фойдаландурғонидек, ўзининг ўғул ва набираларини Маржонийға ўқутдириб ундан ҳам фойдаланғон. Самарқанддан кетиш вақтида Маржонийға (илмий кучи ҳақида) расмий шаҳодатнома берган.

Маржонийнинг Самарқандға келган йилида Орифжонбой деган бир хайрот эгасининг масорифи билан Самарқандда янги бир мадраса бино этилмақда экан. Бу мадрасанинг кўбрак ишлари қози Абусаид ихтиёрида бўлғонидан қози Маржонийға: «Бу йил ҳам Самарқандда қолингиз. Мадрасанинг биноси тамом бўлғонда, хужраларига талаба ўрунлашдириш меним ихтиёримда бўладир. Шу мадрасадан сизга ҳам бир хужра бераман. Шунда ўринлашарсиз. Сўнгра истаган вақтингизда хужрани сотиб кетиб, пулиға Бухородан ўзингиз учун яхши бир хужра оларсиз», деб гапирган. Маржоний қабул этиб, мадрасанинг биноси битгандан кейин бир хужрасига ўрунлашиб тура бошлагон. Лекин бир неча вақтдан сўнгра Маржоний билан мадрасанинг бир мударриси орасида низо чиқиб, хужрани сотиб Бухороға кетишга мажбур бўлғон. Ушбу воқеадан кейин Маржоний «Шу бадбахт мударрис билан низоимиз бўлмағонда, мен Самарқандда қолиб Бухороға қайтмас эдим. Меним учун Самарқанд фойдали эди», деб гапирар экан (Маржоний, 60-бет).

Қози Абусаид Самарқандда тахминан йигирма икки йил қозилиқ ва мударрислик этган. Унинг Тавротнинг форсча таржимасидан бошқа усули фикҳга оид «Ғоят ут-тахқиқ» исмли арабча бир асари бор эканким, қози Исохон «Мен бу китобни ўқуб жуда хушлаган эдим. Бу асар бухороли Абдулазиз махдумнинг «Кашф ул-асрор» отли китобидан фойдаланиб ёзилғон», деб сўзлайдир.

МУҲРИ

Қози Абусаиднинг бир муҳрида шу форсча бир байт ёзилғон:

Қозийи шаҳри Самарқанд аст в-аз акрон фарид,
Ал-Тоҳо, насли Ёсин, бин Абдулҳай Абусаид¹³.

1222-1225нчи йилларда ёзилғон форсийча васиқалардаги давра муҳрининг атрофида шу сўзлар бор: «Ал-мута-ваккил ғалаллоҳ муҳибб ул-уламо, ходим ул-фуқаро, мухлис ул-урафо»¹⁴. Муҳрнинг ўртасида: «Қози ул-қуззот Мирабусаидхўжа қози калон ибн Мавлавий Мирабдулҳайхўжа Шайх ул-ислом», деб ёзилғон. Шулардан ҳам билинадурким, қози Абусаид умрининг охириғача Самарқандда қозикалон бўлиб турғон. Шунга кўра, «Тарихи амирони Манғитияи Бухоро» исмли китобдаги: «Амир Насрулло қози Абусайидни Бухороға кўчуруб, хонанишин қилди», деган сўз тўғри бўлса керак.

МУНОЗАРА ВОҚЕАСИ

Манғит амирларидан кўбиси, айниқса, амир Ҳайдар билан амир Насрулло ҳамма вақт машҳур муллаларни бир-бири билан мунозара қиддиришиб юрар, мунозарада ғолиб бўлгон муллаларға ҳолиға қараб мансаб берар эди. Ўз замонларида қози калони Шал билан унинг ўғли қози Абусаид ҳам шундай мунозараларда ҳамма вақт ғалаба қилиб турғонлар. Амир Насрулло

¹³ Самарқанд шаҳрининг қозиси замонасининг яктоси эди, унинг номи Ал-Тоҳо, Ёсин авлодидан Абдулҳай ўғли Абусаид.

¹⁴ Оллоҳ таолога таваккал қилувчи ва уламоларни яхши қўрувчи, фуқароларга хизмат қилувчи ва ориф инсонларнинг мухлиси

бир дафъа Бухородан машҳур мунозарачи олимлардан хўжандлик мулло Ҳожибойни ўзи билан бирга Самарқандга келтириб, Тиллакори мадрасасида қози Абусаид билан мунозара қиддурғон. Шунда қози жим туриб, ўзини «мулзам» вазиятида кўрсатган. Қозидан: «Нега сукут қилдингиз?» деб сўралғонда, у «уч сабабдан сукут этишни маслаҳат билдим: 1) мулло Ҳожибой шаҳримизда мусофирдир, мусофир кишини хафа қилишни муносиб кўрмадим; 2) бу пастқадам бир мулладир, бундай одам билан мунозара қилишқа таназзул этмадим; 3) Амир уни ўзи билан бирга келтирган. Амирга малол келмасин деб, уни мулзам қилмадим», деб жавоб берган.

Бу воқеадан қози Абусаиднинг амир Насруллога қарши қандай муроса йўлини тутқонлиғини англамак мумкиндур.

Қози Абусаиднинг қабри ўз отасининг қабри ёнида бўлса керак, фақат устида ёзувли тоши бўлмағони учун қабрини ажратиб бўлмайдир.

(Битмади).

*«Маориф ва ўқутғувчи» журнали,
1926 йил, 11—12-сон*

ВАСЛИЙ (таржимаи ҳол)

Ислоҳпарвар олим ва шоирларимиздан самарқандлик мулла Сайидахмад Васлий 29нчи ўктябрда вафот этди.

Васлий XX аср бошларида майдонга отилиб, усули жаҳид мактабларига ёрдам ва тарафдорлик эта бошлагон ҳаққоний олимларимиздан биридир. Самарқандда 1903нчи йилда очила бошлагон янги мактаблар учун бошлаб китоб ёзиб бостирғонлардан бири Васлийдир. Ҳатто Самарқандда кўп вақт давом қилғон 1-2 мактабнинг очилишига Васлий сабаб бўлғондир. Шунинг учун биз бу ерда унинг қисқача таржимаи ҳолини, мактаб ва маориф йўлида қилғон хизматларини ёзиб ўтмакни лозим биламиз.

Васлий Самарқандда «Кўк масжид» гузаридида 1287нчи хижрий (1869 м.) йилда дунёга келган. Отаси уста Азим деган бир кордгар (пичоқ ясағувчи) экан. Васлийнинг етти ёшлиқ вақтида отаси ўлган.

Васлийнинг ибтидоий таҳсили Самарқандда мирзо Абдулҳамид оддида бўлғон. Васлий ўзининг 14 ёшлиқ чоғида онаси билан Тошкентга Абулқосим деган тоғасининг уйига бориб турғон. Шундаги Кўкалдош мадрасасида мулла Яъқуб ҳузуридида ақоидгача ўқуғон. Сўнгра онаси билан бирга (1892нчи) яна Самарқандга кўчиб келган. Бир йилдан кейин ўқуш учун ҳар йил таҳсил чоғида Бухорога бориб келиб юрган. 1902нчи йилда Бухорода хатми кутуб қилғон. Васлий Бухорода расмий дарсларини қози калон Бадриддин олдида ўқуғон бўлса ҳам, энг катта устози мулло Абдурузиқча бўлғон.

Васлий 1905нчи йилдан эътиборан Бухорода расмий мударрис тайин этилиб, беш йил чамаси дарсгўйлик қилғон. Сўнгра Бухоро мударрислигидан воз кечиб, Самарқандда тура бошлагон. Бунда бошлаб Шохизинда мадрасасида ва сўнгра Орифжонбой мадрасасида мударрис бўлуб, бу кунгача дарсгўйлик қилиб келмакда эди.

Васлий афанди эски мадрасалардаги таҳсил ва тадрис усулининг камчиликларини бошлаб онглағонлардан, ҳам шунинг ислоҳига доир ўзбек матбуотида энг аввал ўз фикрини ёзғон кишилардандир. 1907нчи йилда тотор олим ва муҳаррирларидан Абдурашид Иброҳимов Туркистон саёҳатига келиб Бухорога тушганида, Васлий унга Бухоро мадрасаларининг усулсизлиги ва ҳукумат идораларининг бузуқлиғи тўғрисида маълумот берган эди. Сайёҳ Абдурашид Иброҳимов Васлийдан олғон маълумотини ўзининг муҳокама ва танқидлари билан бирга ўша вақтда Қозонда чиқатурғон «Ахбор» газетасида нашр қилғонида, бу воқеа бутун Бухоро уламоларини ғалаёнга келтурғон эди. Шунинг натижасида Бухоро қози калони Васлийни ўз ҳузурига чақириб олиб қаттиқ урушқонини эшитган эдик.

1906нчи йилдан бошлаб Туркистонда чиққан ҳар бир ўзбекча газетага Васлийнинг ислоҳпарварона шеър ва мақолалари босилғондир. 14-15нчи йилларда Васлий афанди «Ойна» журнали билан «Садойи Фарғона» газетасида баъзи масалаларга қарши чиқиб мақолалар ёзғон бўлса ҳам, сўнгра мубоҳаса натижасида сукут этишга мажбур бўлғон эди.

Васлийнинг энг яхши кўратурғон ишларидан бири дарсгўйлик бўлса, иккинчиси асар ёзиб бостириш эди. Васлий афанди ўлганигача шул икки ишдан қўл тортмади, турли мавзуда ўзи ёзғон форсча, ўзбекча ва арабча асарларининг кўбисини ўзи бостириб тарқатди. Васлий улуми арабияга моҳир бўлуб, илм ва фазли билан Туркистонда анчагина шуҳрат чиқарғон эди. Ул қоидасиз «ҳавоший»хонлиқларга қарши бўлуб, ўз замонидаги мутаассиб мулалардан ҳам рози эмас эди. Ҳамма вақт ўзининг шогирд ва суҳбатдошларига «замонга мувофиқ олим бўлиш керак», деб гапирар ва ҳатто, баъзи шогирдларини «ақоид» ўқишдан манъ қилар эди.

Васлийнинг бу кунгача босилғон асарлари:

- 1) Баён ул-хуруф (форсча алифбо)

- 2) Асос ул-ислом (форсча ақоид)
- 3) Асл ул-аҳком (форсча илми ҳол)
- 4) Зиҷр ул-мағрур (форсча ахлоқ)
- 5) Ибодати исломия — форсча
- 6) Баҳористони Жомий (ўзбекча таржимаси)
- 7) Қабул этмали - ўзбекча
- 8) Боқмоқ керак - ўзбекча
- 9) Девони форсий
- 10) Девони туркий
- 11) Назм ус-силсила - форсча манзума
- 12) Имоми Аъзам - форсча
- 13) Маданияти ва шариати исломия - форсча
- 14) Муқаддимаи сарфу наҳви арабий ҳам намунаи сарфу наҳви форсий (форсча)
- 15) Ақоиди ғайри манкута (арабча)
- 16) Нафъи ут-толиб (Кофия шарҳи - арабча)
- 17) Адаб уд-дин (ўзбекча шеърлар).

Босилмағон асарлари:

- 1) Девони ашъор (200 бет миқдорида форсийча-ўзбекча шеърлар)
- 2) Ҳижоби занон - форсча
- 3) Хавас ул-афъол - форсча
- 4) Иштиқоқ - форсча
- 5) Маданияти ва шариати исломия - ўзбекча
- 6) Мавлуд - ўзбекча
- 7) Тарожими аҳвол - ўзбек муосирларидан бир неча шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли
- 8) Ўзининг таржимаи ҳоли ва хотиралари - форсча.

Васлий афанди «Танқиҳ» билан «Шамсия»га арабча шарҳ ёза бошлағон бўлса ҳам, 5-6 бетдан ортмай чала қолғон. Икки йил бурун ўзининг таржимаи ҳолини ёзишга киришган эди. Бу асарини ёзиб тамом қилғон бўлса керак.

Васлийнинг босилгон ва босилмағон турли шеърлари кўбдир. Бу ерда унинг илмға ташвиқ этиб ёзғон шеърларидан намуна учун 1-2 тасини кўрсатамиз. Васлийнинг ўзбекча шеърдан намуна:

Қаддингдек сарву мавзун йўқтур асло бўстон ичра,
Алифдек қоматингни килки кудрат чекти жон ичра.

Лабингдан ком олон ошиқға йўқтур Хизрдек ўлмак,
Юзингдан кимки ўпти қолди ишқи жовидон ичра.

Муаттар бўлди олам то сабо тебратди зулфингни,
Ҳамон атр септи жаъди гисуйинг жаҳон ичра.

Ҳариминг махрами икки жаҳонни кўзга илмайдир,
Сани кўрган киши ғилмон сари боқмас жинон ичра.

Мунаввар қилса кулбам моҳи рухсоринг тонг эрмаским,
Топилмас оразингдек моҳи тобон осмон ичра.

Дилим ишқинг фаюзидан ҳаёти жовидон топди,
Бихамдиллаҳки, меҳринг қилди жо руҳи равон ичра.

Жамолинг рашкидан гул ёқа йиртти, лола бўлди доғ,
Ётар бу иккиси ҳасрат билан бир умр қон ичра.

Агар гулдек юзингни қўрмасам, эй шўх, гуландом,
Қолурман йаъсдан булбул каби оҳу фиғон ичра.

На янглиғ бўлмасун Васлий санга ошиққи то шул дам,
Сенингдек нозанинни қўрмади неча замон ичра.

Инқилобдан кейин Васлий бир томондан, ўзининг дарсгўйлиги билан машғул бўлғонидек, бошқа томондан, баъзи янги мактабларда форсча адабиёт ва сарфу нахв ўқутиб юрди. 1925нчи йилда Самарқанд вақф шўъбаси томонидан очилғон «дор ул-илм»да арабча сарфу нахвдан дарс бериб турди. Васлий 65 ёшда эди. Ундан бир хотун, бир ўғул ва бир қиз қолди.

«Маориф ва ўқутғувчи» журнали, 1925 йил, 10-сон

МАРҲУМ ШОКИР МУХТОРИЙ

Туркистонда тараққий ва тажаддуд йўлида кўп хидмат қилгонлардан бири марҳум Шокир афанди Мухторийдир.

Шокир афанди Туркистонда тахминан 15 йил таълим ва тарбия йўлида хидмат қилиб келган маъруф муаллим ва муҳаррирларимиздан эди. Марҳум 1920нчи йил 26нчи де-кабрда Жиззах касалхонасида чихутқа (сил) хасталиғи ила вафот этди.

Шокир афанди муқтадир бир муаллим, ўткур қаламли бир муҳаррир эди. Туркистонда қаҳат ур-рижоллик бир замонда энг керак бўлгон шундай зотдан айрилишимиз биз учун зўр мусибат ва улуғ зиёъдир.

Шокир афанди 1906нчи йилларда Фарғонага келиб шунда 10 йилдан зиёда бир муддат муаллимлик этди. 1917нчи йил феврал инқилобидан сўнг оиласи билан Самарқандга кўчуб келиб, шунда тура бошлади. 1918нчи йил июн бошларида чиқа бошлагон «Меҳнаткашлар товуши» газетасига кириб ўн ой чамаси қалами ила хидмат қидди. Ондан сўнг дорилмуаллиминда ва турли курсларда муаллимлик қилиб турди. 1920нчи йил хасталанган бўлса-да, шул ҳол билан яна бир неча ой муаллимлигида давом этди. Охири хасталиғи зўрайиб хейли вақт ўз уйида ва сўнгра бир неча ой Самарқанд касалхонасида ётди.

Сўнгра 1920нчи йил ёз фаслида бир дўстининг далолат ва ёрдами билан қимиз ила даволанмак учун оиласини олиб Жиззахга кўчди ва шунда касалхонада вафот этди.

Шокир афанди, бир ёқдан, илми ила халқ болаларини тарбия этдигидек, иккинчи ёқдан, қалами ила матбуот ошиқларини истифодаландируб турар эди. Анинг шеърлари Ўринбургда чиқатургон «Шўро» мажалласида, истифодали мақолалари Туркистон ва Фарғонада чиқатургон рўзномаларда босилиб турар эди.

Шокир афандининг осори қаламияси анчагинадир. Ул Фарғонада тургон вақтида «Ким қози бўлсун?» асарини ёзиб чиқарди. Самарқандда турдиғи вақтларида ўктабр инқилобидан сўнг «Сусиёлизм нимадир?», «Ер ҳақида икки турли фикр» ҳам «Турк тилининг усули таълими» ном рисоаларини ёзди. Бу рисоаларнинг барчаси матбуъадир.

Булардан бошқа Шокир афандининг ёзиб тамом қилгон улуғ бир асари бор эдиким, анинг исми эсимда қолмагон. Яна бир неча асарлари бўлса-да, нотаом ҳолида қолгон.

Шокир афанди тақрибан қирқ ёшида эди. Марҳумдан бир хотун, Мидҳат ва Талъат исмларида икки ўғул, Фоиза ва Ноила исмли икки қиз қолди. Булардан Мидҳат 16 ёшларида бўлуб, илгари Самарқанд дорилмуаллиминида ўкур эди, ҳозирда зироат мактабида ўкумокдадир.

«Инқилоб» журнали, 1922 йил, 3-сон

ИНТИҚОДОТИ ВОҲИЯГА БИР НАЗАР

Муҳтарам муҳаррир афанди. Ушбу мактубимизга газетангиздин жой берувингиз маржудур.

Русияда хуррияти калом ва матбуот верилгондин бери миллатпарвар мусулмонлар тарафиндин мавқеъ интишора вазъ ўлинон газета ва мажаллалар сутунларинда ҳар замон аҳамиятлу масалалар узринда мусодамаи афкор эдулмоқца ва кўрулмоқцадур. Аммо баъзи вақтлар бўш сўзлар ва қазиялар, нобҳангом мубоҳаса ва мунозаралар, ғаразкорона танқидлар жароид саҳифаларинда кўрулуб, газета ўқуғувчиларни мабхут ва мутаассуф этмакдадур. Бўйла воҳий сўзлар ким тарафиндин сўйланиюр. Канди занимча, Ҳакназаринда ўзини тараққийпарвар кўрсатуви танбаллик ичинда яшаён бир токим беномуслар, шуҳратпараст сафихлар, муфаттин иш бузувчи нокаслар тарафиндин сўйлайинур баъзиларни кўрасиз. Ўзини мактаб дўсти кўрсатуб, мактабларни бузмоқ суи қасдинда баъзиларни мушоҳада этсангиз, ўзларининг қувваи таҳририя ва балоғати қаламияларини кўрсатмакчи бўлуб аслсиз хабарлар, бефойда баҳслар, беиборат охири хурофотлар ила олами матбуоти лакадор эдарлар. Аларни ушбу ғаразкорона ишлари миллата манфаат ерина мазаррат, муҳаббат ерина адоват, иттиҳод ерина ифтирок, башорат ерина яъс вермақцин моадо акалан бир тийинлик ўлсун фойда еткура олмаз. Зан эдурам, бу масалу афсоналар «Таржумон»дин моадо дигар газеталарда ора-сира кўрулмақдадур. Қавжи «Таржумон» эса 26 санадин бери миллат нажибаси узринда кўб тажриба ҳосил этмакдадур. Биноан алайҳи доимо андиша ила сўйлаюр, атрофли мулоҳазалар ила иш кўриюр, яна такрор айтаман, газеталарда бўш сўзлар кўриюлур. Нетаким, агар бу кун бир газетая «танқиднома» ўкулса, эртаси яна ўшал газетая ёки бошқа бирисина анинг «радия»си кўрилиюр. Мен бу сўзларим ила «интиқод» масаласини ёмон кўруб, барҳам бермоқ қасдинда дагилам, балки демак истаюрамки, мунаққид киши ўз мақсудини шахсият, нафсоният жихатидин мубарро тутмоқ шартила фақат мунассифона ва мудаббирона суратда ёзсун. Токи сўзлари муассир ва қобили эътибор ўлсун, йўқса ёзилмиш шайлари адоват ва нифоққа сабаб ўлуб, рафта-рафта ваҳийм натижалар веруви шубҳасиздур. Бу сўзларима мисол келтируб деюрамки, бу сана ва кечан сана олти-етти ой зарифинда мактабимиза мутааллуқ «Вақт» газетасида икки мартаба ва «Туркистон»да бир карра танқидлар ўқидук. Мунаққид кишилар бизга маълумдур. Чунончи, «Вақт»нинг 323 нўмрасида «Мактаб дўсти» имзоли мактубнинг соҳиби Зокиржон Алихонов айдик, ўзи Хўқандда 4-5 кун мактабдорлик қилиб, билмам, на сабаб ўлди (оқчаси кўпайдими ёхуд хизмати миллияси ўсондирдими), мактабини ташлаб кетди.

Яна «Вақт»нинг 416нчи нўмрасида «Зиёратчи» имзоли мақоланинг соҳиби Шокиржон айдик, ўзи Туркистон шахрида усули жадида мактабининг муаллимидир. Мазкур муаллим Қурбон байрамининг таътили муносабатила ўз қўлинча ёлғуз тафриҳ ва касб ҳаво этмак орзусила Самарқанда келмиш эди. Самарқанд аҳолисининг «гаштак» деган эски бир расм ва одатлари ворки, аксариятила жума оқшомлари ҳар тоифа ўз касбдоши ва маслақдоши ила ижтимоий мусоҳабат ва касби шаторат эдар. Бизлар ҳам канди маслақдошларимиз ила гаштакимиз вор эди. Мазкур муаллим бизим мактабимиза тушганичун унида ижтимоийгоҳимиза таклиф этдук. Ва анинг ила бирликда ижтимоийгоҳимиза боруб, 3-4 соат миқдоринда она тилимиз ўлон форсий-тожикий лисонила ўз дардимиздин ўтра узун узоди муҳовара ва муколамаларда бўлиндук. Мажлисимиза хитом верилдукдун сўнгра ҳар ким ўз манзилина тарқалиб кетди. Бизлар ҳам муаллим меҳмонимиз ила баробар мактабимиза қайтиб келдук. Йўл асносида муаллимдин сўраштукки, афандим кайфингиз насил, бизим жамиятимизи хушладингизми? Жавобда, йўқ, бан бу форсийча такаллумингиза ҳеч тушунмадим. Келганимдин пушаймон бўлдим. Ҳолингизи бир оз аввал билганим ҳолда ҳеч бу орада келмас эдим, деб изхори маҳзуният айтди. Бу киши мактабимизнинг пружромини ва талабаларимизнинг баъзи дурусларидин верилгон имтиҳонларини кўруб кетмишди. Кетгонидин 4-5 кун кечди-кечмадики, «Вақт»нинг 416 нўмрасида «Самарқандда на кўрдум» унвони остинда бир ажойиб

мақола ўқудим, имзосина кўз солдим, «Зиёратчи»дур. Мақоласини тамом ўқуб бир оз тафаккур ила бу ғофилонга сўзларни ёзон ўшал тотор муаллимдан бошқа киши ўлмадиғини ҳис этдим. Беҳабарона ёзилмиш воҳий сўзлари қобили жавоб ва эътибор ўлмаса-да, фақат ўзининг Жухулат ва сафоҳатини исбот эдарак танбеҳ вермак қасдила бир-икки харф ёзмокни муносиб кўрдим. Сўзларнинг мухтасари ушбудир, деюрки: «Самарқанднинг усули жадида мактаби Туркистон тарафларинда хейли машхур ўлдиғиндин фақат шуни кўрмак учун воруб сўнгра англадимки, мактабнинг шуҳрати ёлғуз бунинг муассиси ўлон муфти Маҳмудхўжа афанди соясинда экан». Энди бунга на дейимли, афандим? Ушбу мактабнинг муассиси ва бош муаллими мулла Абдулқодир ўлдиғи олти санадин бери ҳаммага маълумдурки, гунаш каби ошқорадур. Фақат муфти жаноблари канди манзилларини мактаб учун икки санадин ортиқ билаиждат қўюб, озгина ривожина сабаб ўлдиларки, буни ҳеч ким инкор этмади ва этмаяжакдир.

Яна айтасизки: «Мактабнинг прўғром ва ўқув тартиблари қусурли. Ўқув асбоблари ҳеч йўқдеярликдур». Афандим, прўғром ва ўқув тартибларимизнинг ханки еринда қусур вор. Буни очик суратда мўбамў баён этувингиз тевишли эди. Бизлар у жойини қўруб икмолина чолишар эдук. Авет, ўқув асбобларимизнинг матбуа нусхаси оздир. Бунинг сабаби, албатта, форсча рисоалардин қўлланилган фикҳ, тажвид, кавоиди форсий, ҳисобнинг чоп ўлинмадиғидур. Тожик болаларининг она тилларига мувофиқ ўқуб ёзилмиш мазкур рисоаларини ким чоп қилур, аларнинг таъбига қўб оқча лозим ўлажакдир.

Иншооллоҳ! Келажакда бирор соҳиби ғайратнинг ҳимматила таъб ўлинажакдир. Бу сўзларимиз сабабли лисон масаласининг қопуси очидди. Афандим, маълумдирким, бизим она тилимиз форсий-тожикийдир. Аммо умумий лисонимиз туркийдир ва диний лисонимиз арабийдурки, бунга ҳеч шак-шубҳа йўққур. Ушбу алсинаи салосанинг таҳсили ҳаммая лозимдур. Аммо ҳар миллатнинг ибтидоий таҳсили она тилинча бўлинмамаси ҳодда машаққат-азоб чекуви бад яхи ўлдиғичун биз талабаларимиза уч сана мутамаддиян форсийча дарс вердукдин сўнгра, туркчая шуруь этмакка қарор вердук. Даҳи туркийнинг аҳамияти на даражада ўлдиғини оз-моз билдикимиздин, иншооллоҳ, ояндаға тадрижан алимиздин кеддики қадар тавҳиди лисон борасинда ҳам чолишажакмиз. Афандим, сиздин бошқа Абдурашид ва Исмоилбек афандилар каби буюк-буюк зотлар мактабимиза келиб кетмишларди. Аларни тил ва бошқа тўғруларда ҳеч бир гуна, эътирозкорона сўзларини эшитмадук ва кўрмадук. Аммо сизнинг жаҳолатингиздин ноший ўлон лисон алайҳинда атолаи лисон этувингизи камоли таассуфла кўруб ҳайратда қолдук. Яна деюрсизки: «мактабнинг молия жиҳати торликдадур». Бу аслсиз хабарни қайси мавсуқ манбадин олуб ёздингиз ё магар қоҳини фолбинлик этуб илми ғайбдин хабар веруб қўйдингизми? Мактабнинг мадохили ўз масорифина кифоя этадур.

Мақолангиз охириндаги тавсиянома энг тўғридур. Фақат билмиш ўлингизки, жанобингиз келмасдин бурун ул амр ҳақиқатан ижро ўлмасди. Муаллимимиз ҳамжамиятнинг у таклифини ҳусни қабул ила муташаққиран талаққий этмишди. Маъа мофийхи бу насихатингиза даруни дилдан ташаққур айдарак ҳақингиза ушбу ибратбахш мис-раъни ўқумоқ-ла хатми калом айларам, вассалом.

Байт:

Ақлинг вор эса нафсингки ислоҳ айла, ў ғарош.
Мустағрик ўлурсен у замон ажри жазила.

«Туркистон вилоятининг газети»,
1909 йил, 12 февраль

ҒАЗЕТА ЎҚИМОҚ МАНФААТИ

Биз туркистонлиларга ғазета ўқумоқ у қадар расм ва таомил эмас. Агар ғазета ўқумоқнинг манфаатини билса эдук, ёки ғазета ўқуб маъносиға тушунса эдук, ҳатто бир нафас ўлсун ғазета мутолаасидин воз кечмас эдук.

Ғазета ўқумоқ у қадар лаззатли шайдурки, бунинг лаззатини фақат қалам ила тасвир қилиб бўлмас.

Лекин ғазета ўқуб лаззат топмоқ учун тарих ва жуғрофиядан хабардор бўлмоқ керак. Чунончи, бу кунцаги Туркия ила Италиё сўғушиға мутааллуқ хабарларни ўқуб англамоқ учун бу икки давлатнинг, филжумла жуғрофияси ила тарихини билиб, мавқеъи муҳораба харитасини кўз олдиға тутмоқ керак. Шундай бўлмағон ҳолда ғазета ўқувчи ўқиган хабарларидин истифода эта олмайдур. Бизнинг халқ аксарият ила ғазета ўқумайлар. Ғазета ўқувчиларидан ҳам ўн нафаридан тўққизи ғазетадан лозим даражада истифода қила олмайдур. Чунки тарих ва жуғрофиядан озгина ўлсун хабари йўқ. Ҳатто ўз баладасини жуғрофиясини ҳам билмас.

Билмоқ керакким, ғазеталарни яхши ва истифодалиси ўлдиғи каби истифодасизлиги ҳам бўлур. Шунинг учун ғазета ўқувчи бул хусусда диққат ила ғазета интихоб қилмоғи керак.

Бир давлат ёки бир миллатни маориф ва саноиъ тўғрусинда на даражада эдикини билмоқчи бўлсангиз, жуғрофия ва ғазета воситаси ила билурсиз.

Хулоса, жуғрофия ва ғазета бир оинаи жаҳоннамодурки, тамом ҳаракат ва аҳволи аҳли илм буларнинг воситасила билиниб турадур. Буларни ва тарихни ўқуган киши бир миллатнинг тараққийси ва ё инқирози налар ила ўлажағини камокона билур.

Ва бундин сўнг дин ва миллатни яхши кўратурган бўлса, тараққийси учун мумкин қадар ҳар бир чорая ташбиш эдар.

Бизнинг Туркистонға эса ҳатто бир дона ўлсун миллий ғазета йўқдур. Бизнинг ҳаётсизлиғимиз ва ҳам маорифи замон ва саноиъи жадидадан бутун бебахра ўлдуғимиз шул бир дона миллий ғазетая молик ўлмадиғимиз далил бўлса керак. То бир миллий ғазетая молик бўлғунча, биз ушбу «Туркистон» ғазетасиға мақолаларимизни юбориб турармиз.

Ҳар ким ҳар на деса десун, биз ўз маслакимизда хидмат эдармиз.

Мақоламизни ғазетиға дарж этдики учун соҳибидин ҳам миннатдормиз.

*«Туркистон вилоятининг газети»,
1911 йил, 24 ноябрь*

РАДДИЯ

«Туркистон вилоятининг газети»нинг учинчи нўмрасида «сарт» сўзи ҳақида ўшлик Мирзо Қодиржоннинг ғофилони ва мутаассибона ёзган бир мақоласини ўқуб, таажжуб этдик. Бир-икки ой ичида «сарт» сўзи ва маъносина мутааллуқ «Вақт» ҳам «Шўро»да баъзи шайлар ёзилмиш эди.

Энди Қодиржон афанди «сарт» сўзи ҳақида қилинган эътирозларга рози бўлмай дейурки, «сарт» сўзи киши нафрат қилгудек бўлмай, балки неча маънидор мукаррам сўзи сарға итлоқ қилинурки, алардин бири подшоҳзода - тоза насли - филъсуф демак ўлур». Бечора Қодиржон афандининг тарихдан ва миллият ҳиссидин заррача ҳиссаси йўқ эмишки, ота-бобосидан мерос қолган турклик ва ўзбеклик номини қабул қилмай, зоҳиран тумтароқли маъносиға алдануб «сарт» исмини қабул этмишдур. Қодиржон афанди ҳам бошқа одамлар билсунларки, биз туркистонлилар турк эдик. Ҳозирда ҳам туркмиз. Минбаъд ҳам турк исми ила қоламиз. Агарда турклиғимизға шубҳа этувчилар бўлса, очсунлар тарихимизни.

Бурунғи қаҳрамон турк-ўзбек боболаримиз ҳозирда барҳаёт бўлмасалар-да, аларнинг номлари ила дунёда қилган ишлари тарих саҳифаларида тайин ва мусамматдур. Дуруст, бир неча китобларда «сарт» сўзи зикр бўлмишдур. Англашилдикина кўра, бу ном номаълум халқ тарафидин Туркистондаги бир жамоа қабиланинг бўйинлариға тақилган бир лақабдур. Ул лақаб ила биз умумтуркистонлилар туркликдин чиқуб, сарт бўлмасмиз. Шунинг учун агар чиндики (сарт) сўзининг маъноси авлиёзода бўлсун, пайғамбарзода бўлсун, бизлар сартликни бўйнимизға тақмасмиз. Шул сабабли Хўқанд ёшларининг «сарт» ҳақида қилган «прутест» - эътирозлари ҳақлидур. Бизлар ҳам шул хусусда аларға қўшиламыз.

*«Туркистон вилоятининг газети»,
1913 йил, 17 январь*

АДАБСИЗЛИК САБАБИ ВА УНИНГ ЧОРАСИ

«Туркистон вилоятининг газети» 54-рақамида Тошканд мусулмон авомларининг адабсизликидин зорлануб, аларнинг кўчалардаги беадабона ҳолларини тафсил ила ёзубдурки, диққат этуб ўқудук. Лекин шунинг сабаби ва иложи тўғрисида ўз фикрини ёзмағониға таажжуб этдик. Шояд мундин сўнг ёзар. Бизнинг фикримизча, ёлғуз Тошканд авомлари эмас, бутун Туркистон авомларининг кўбиси адабсиздур. Мунинг сабаби бўлса, аввал ўз уйида, сўнгра мактабда лозиминча тарбия кўрмаслики ва жаҳолатдур. Модомики, уйимизда ва мактабимизда тарбия кўрмасмиз, қиёматгача адабли бўлмаймиз, одам қаторига кирмаймиз.

Ҳозир бизларни ким тарбия этар? Уйда ота-онамиз, мактабдаги хат ва саводзада мулломиз ва кўчалардаги бад-ахлоқ авомимиз тарбия этадурми? Бас, бизларнинг мураббийимиз мана шулар бўлган ҳолда, биз қайдан адабли бўлайлук, тирикчилик килайлук. Хайр, ҳолимиз шундай экан, мунинг айби кимгадур ва мунинг иложини ким айтар? Шубҳасиз, бу ҳолимиз учун айбдор масъул уламомиз ва қадимги мусулмон мансабдорларимиздур. Ва мунинг иложини топмоқ ҳам аларга оид ва лозимдур. Агарда хонларимиз, улуғларимиз ва руҳонийларимиз ўз зиммаларидаги вазифаларини адо қилиб келсалар эди, биз мусулмонлар бу кунда мундай разил суратда жоҳил ва беадаб бўлуб қолмас эдук. Бизнинг бахтсизлигимизга қаршу улуғларимизнинг ва хонларимизнинг ўз эҳтиёжимизга ярарлик илмлари йўкликидин бўлди. Энди замонимизга мувофиқ янги асбоб керак. Эски юнон исхулостики¹⁵ бу 20-асрда ярамайдур.

Агарда бизнинг уламолар «русча ўкумоқ ҳаром» каби халқга мазарр сўзлариға давом этсалар, вой ҳолимизга. Эмди ўз дардимиз давосини ўзимиз топсак лозим. Истиқболимизга ярарлик асбоб ва олим одам тайёрламоқ керак. Аввал, Русия мадрасалари каби жойларға талаба юборуб яхши муаллим ва тараққийпарвар уламо етиштирайлук. Сўнгра аларға мактаб ва мадрасалар очуб беруб ўз авлодимизни яхши ўкутайлук ва тарбия этдурайлик.

Агарда биз Туркистон мусулмонлари ушбу кундан бошлаб мазкур чораларға ташбиш этсак, ўн йиддан сўнг ишимизни бир тартибга солуб, андоғларга муҳтож бўлмай ўз вазифасини билмайтургон мусулмон улуғлар ўрнини янги тараққийпарвар ёшларимиз ишғол этар ва биз ҳам ул вақт мақсудимизга етгон бўлурмиз. Андин сўнг ҳеч ким авлодимизнинг адабсизлигини зорланмас. Иншоолоҳ, шундай бўлур. Иқтизои замон ҳам шудир.

*«Туркистон вилоятининг газети»,
1913 йил, 1 август*

¹⁵ Схолостик.

ЯНГИ АСАР

«Ойна» журнали муҳаррири Маҳмудхўжа афанди «Падаркуш ёки ўқумагон боланинг ҳоли» исмли тиётруга қўймак учун махсус бир рисола таҳрир ва нашр этубдурларки, ўқуб чикдук. Туркистон шеvasиға ёзилгон ушбу рисолада Туркистон маишатидин бир фожеани ғоят муассир равишда тасвир этилмишдур. Бу рисоладинг хулоса мазмуни ушбудир: Туркистонлик бир бой ўз ўғилларини ўқутмағони учун суҳбат асносида бир мулло насиҳат берар ва илмнинг ҳар ким учун лозими тўғрисида сўйлар. Бой бунинг сўзиға қулоқ солмай, бечора муллоға қаттиқ сўзлар ила муқобала этар. Мулло ҳам томоғи куйуб, бой меҳмонхонасининг аразлаб чиқуб кетар. Мундин кейин бир зиёли мусулмон келуб, бул ҳам шул ўғилларини ўқитмағани учун хейли насиҳатлар берар. Мунга-да бой малолат ила қулоқ солуб, охири мудраб ухлаб қолур. Бечора зиёли бойнинг бу ҳоли асаф иштимолини кўруб, камоли таъсиридин йиғлаб, бойнинг хонасининг чиқиб кетар. Бойнинг ўғли ёмон одамлар ила пивахона ва фоҳишахоналарға юриб, андоғ фиск ва фужурни қилур. Бир кеча пивахонада жўралари ила шароб ичишиб, маст бўлуб турганлари чоғда буларнинг кўнгли бир фоҳишаға кетар. Они суҳбатлариға чақирмоқчи бўлурлар. Фоҳиша эса ўн беш сўм олмасдин бурун буларнинг мажлисиға келолмасликини баён этар. Буларнинг кассаларидин беш сўмдин зиёда пул чикмас. Мастлик устиға пулсизлик хижолати буларнинг бошларини зиёда қиздирар. Охири, бойнинг меҳмонхонасида сандукдаги акчасини ўғурламоққа қарор беруб, ўғурлик асбобларини бирга олуб, бой ётган меҳмонхонаға боруб кирарлар. Сандукни очган вақтда бой уйғонуб буларни калтак ила урмоқчи бўлур, шу чоғда бойбачча келуб, отасини қўлтиқлаб ушлар. Жўраси бойни пичоқлаб ўлдураб, сўнгра пулни олуб пивахонаға келуб, фоҳишани чақируб олурлар. Шул кайфу сафо асносида пристуф хабардор бўлуб, полисалар ила келуб буларни босиб олур, ҳибс этар. Тафтишдин сўнг булар Сибирға ҳукм этилур. Мана бундин олинадургон ибратимиз шулки, бой фарзандларини ўқитмағони учун фарзандлари ўз бошиға бало бўлди ва ўзлари ҳам умрлик Сибирға кетуб, на дунёдин, на отаси давлатидан бахт ва роҳат кўрмадилар. Бу фойдали рисоладинг мутолаасини туркистонлик ёш биродарларимизга ҳам тавсия этармиз. Баҳоси 12 тийиндир.

*«Туркистон вилоятининг газети»,
1914 йил, 2 январь*

МУҲТАРАМ ШУАРОМИЗГА

(Тўғри сўзлар сўзларам мумкин қадар,
Хоҳ онам ранжисун, хоҳи падар).

Ухлаб қолган кишиларни бошлаб мулойим овоз ила уйғотмоқ одобдандур. Садо кифоят этмаганда мутлақо туртиб уйғотмоқга мажбурият кўрилуру. Мен ҳам ушбу қонидани риоя қилуб, аҳволи олам ва иқтисои замондин оз хабарлик муҳтарам шоирларимизни уйғотмак нияти хайрихоҳонаси ила товуш чиқармакчи бўлдум. Аммо биравга насихат берурга ёки туртиб ранжитмоқга асло ҳаққим йўқдур. Маълумки, дунёда ҳар бир илм ва ҳунарни фойдали мақсадга етмоқ учун ўрганурлар. Диний ёки дунёвий фойдаси бўлмаган илм ва фанни таҳсил этмоқ йўлига ақли бор одам ҳеч вақт азиз умрини сарф қилмас. Эмди шеър масаласида келсак, бу фан шаръан мазмум бўлмаса керак. Чунки асри саодатда ҳам асҳоби киром ичида машхур шоирлар бор эди. Ва аларни шеър иншодидан ислом манъ қилмабдур. Ҳатто Аҳзоб муҳорабаси бошланмасдан бурун Мадинаи мунаввара атрофинда «ҳандақ» қазмоқ асносинда пайғамбаримиз саллаллоху алайҳи васалламнинг ўзларида Абдуллоҳ бин Равоҳнинг шеърини ўқиб биззот туфроғ тошигонлари ривоят ўлинмушдур.

Яна бир неча жиҳатдан шеърнинг таъсир ва фойдасини-да инкор қилиб бўлмас. Чунончи, муҳофизаи тил ва адабиёт ва миллий ҳиссиётни кўзғотмоқ ва бошқа важҳлар учун шеърнинг келтурадурган фойдалари ниҳоятда кўбдир. Лекин бир неча асрдан бери бошқа санъатларимиз каби фани шеърга ҳам суистеъмол қилиниб; алалхусус бу замонда шеър, таърифи хатту ҳол, тавсифи май ва жом ё тамаъгарона маддоҳиёт ва ғаразгарона ҳажвиётдан иборат бўлуб қолди. Мана шу сабабли ахлоқи омма бузулуб, жувонбозлик феъли ва шаробхўрлик одати халқ кўзиға мубоҳ даражасида келди.

Халқ ашъори фиксия ва ё ҳажвиядан лаззат олатурган бўлуб ахлоқи диния таъсир қилмас. Эмди умид қилурмизки, бир мундан сўнг фазилатлу шуаромиз (бир-икки зот истисно) ошиқона шеър ва ҳажвомез назм иншод этмакдан воз кечуб, замонаға мувофиқ фанний, миллий ва ахлоқий шеърлар иншод этарга киришсунлар. Токи, бу сабабдан бутун мустақбалдаги авлодимизнинг ахлоқлари тузула бошлаб, миллий ҳислари ва ахлоқлари тузалсун. Шунинг ила дин ва миллат, илм ва маданият йўлида қадам босиб фойдали ишлар ишласунлар. Миллий шеърларнинг намунасини кўруб истифода этмак учун: Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат, Муҳаммад Ҳодий ва марҳум Абдулла Тўқаеф каби шуарои асримизнинг ашъорини олдуруб мутолаа қилинса, ибрат олинмоқига шубҳа йўқдур.

(Меҳрий, бу тўғри сўзинг қаттиғ эрур,
Оре нофеъ дору ҳам аччиқ эрур).

«Ойна» журнали, 1913 йил, 9-сон

ИСТИҚБОЛ ҚАЙҒУСИ

Маълумдирки, ҳар миллатнинг тараққийси илм ила бўлуб, илми бор миллатнинг истиқболи мунаввар ва ўзи осойишда ҳам ажнабийлар қошида маҳобатлик ва ҳурматлик кўринур. Соҳиби илм ва мутараққий миллатларнинг аломатлариндан баъзиси шулки, ибтидоий мактаблари мунтазам бўлуб, ўрта ва олий ҳар турли мадрасалари бўладур. Бу мадрасаларда ўқуб чиқгон болалари фаол одам бўлуб, ҳол ва даражаларига муносиб иш - ҳунар - тижорат ва руҳоний ўрунларга киришуб кетарлар. Шу йўл ила мутамаддун миллатлар ўз ишларини ўзлари бошқаруб, ҳеч важ-дан ўзгаларга муҳтож бўлмай роҳат, роҳатда яшайдурлар. Ўз мадрасаларига диний, дунёвий илм ва фанларни лозиминча ўргануб чиқарлар. Онинг учун на динларини қўлдан берурлар ва на дунёвий ишларини.

Демакки, бир қавмнинг ҳаёт ва саодати илм иладур. Сувсиз балиқ тирик қолмагани каби илмсиз, иттифоқсиз миллатларнинг яшай олмаслиги табиийдур. Мен бу маҳалда илм ва фан қаторинда сарват, яъни бойликни ёзмадим, ҳолбуки, тирикчилик шартларининг бириси оқча ва мол эди. Чунки мол ва мулк илмнинг ниҳоятсиз самараларидан бир жузъидур. Илми бор одам озгина ҳаракат ва ғайрат қилса, албатта, бой бўлур. Юқорида илмлик миллатлар яшайдур демиш эдим. Мунинг аксинча, нодон миллатлар мутлақ яшамас, тадрижий йўқ бўлур. Алалхусус бу замонда, илми замонийсиз миллатнинг яшамайинча, тезлик ила мунқариз бўлиши муқаррардур.

Бурунги замонда темир йўл, парохуд, телеграф, айруплон ва шунга ўхшаш маданият асбоблари йўқлигидан дунёдаги ҳукуматлар бир-биридан узоқ туруб, яки дигарининг қувваи аскария ва молиясини тамом билмас эди. Шунинг учун ҳукуматларнинг бир-бири устига боруб ҳужум қилиши ниҳоятда мушкул эди. Шул вайдан аввалги замондаги ҳукуматларнинг аҳволи аҳёнан табаддулот ва тағйиротга учрар эди. Аммо бу замон бўлса, бутун бош-қадур.

Илм ва фаннинг тараққийси ва ёрдами ила ер юзиндаги мухталиф миллатларнинг ҳар навъ аҳволи мутамаддун ёврополиларнинг кўзи олдиндадур. Бу дунё ҳаёт муборизаси майдони бўлгонидан, бир кучлик нимарса кучсизини эзар, ютар. Бу қонуни табиат ҳар бир жонсиз ва жонлик нарсалар ҳақида умумий ва жорий бўлуб келмақдадур. Масалан, ғарбдаги Америко ҳукумати шарқдаги Ёпуниёни билфарз кучсиз топса, денгиз ичидан келуб, бир ой зарифида тамом Ёпуниёни истило ва тасхир этмоқи мумкиндр. Анинг учундирки, замонамиздаги ҳукуматлар бошига тез-тез янги ҳодисалар воқеъ бўлуб, ушбу замон силоҳи ила қуролланмаган ҳукуматлар ўз мамлакат ва истиқлол-ларидин маҳрум бўлмоқдадурлар.

Мисол учун ҳозирги замонамизда кам илм ва бепарволигидан жаннат каби шаҳарларидан айрилуб, юз мингларча аскарлар ва бегуноҳ хотун, бола-чақаларининг талафиға сабаб бўлган Туркия ҳукумати ила нодонлик ва ўз ичидаги фитна ва иғтишош сабабли бир-икки ҳамсоясининг тузоғига илиниб, мухтазорлик ҳолатига келган Фас ҳукуматини кўрсатурмизки, булар ҳар бир кўзи очик жарихонларга маълумдир, Ҳоказо Эрон.

Энди келайлук мақсудимизга. Бизларнинг замонага мувофиқ, яъни замонча эҳгиёжимизга ярайтургон мактаб - мадраса - дорулсаноъа - ...ларимиз ила замоний илм ва фанларни билатургон уламо - ағниё - тужжорларимиз ва ҳунармандларимиз йўқ. Токи, бизлар ҳам ўзгалар қошида ушбу (муборизаи ҳаёт) майдонида эзилмай, илмимиз ила динимизни, молимиз ила ҳаётимизни муҳофаза қилиб яшасак. Шундай қилмаганимиз ҳолда, бора-бора охир ҳолимиз табоҳ-болаларимизнинг иши оҳ ва воҳ бўлуб ҳам дин ва ҳам дунёмизни қўлдин беруб мунқариз бўлурмиз. Ушбу вақтдан бошлаб истиқбол ғамини еб, таъмини истиқболимиз йўлида ҳаракат қилмоқ ҳар биримизнинг вазифаи лозималаримиздур.

«Ойна» журнали, 1913 йил, 2-сон

ТИБ ВА ҲИФЗ УС-СИҲХАТДА РИОЯТСИЗЛИГИМИЗ

Дини мубини ислом, кўб амрларда (тахорат, намоз, ғусл...) каби жумла мусулмонларни назофат ва покизалик ила юрмоқлариға буюруб ва шунинг учун «Буниял-исламу алан-назафати» - (Ислом покликка қурилган - *Н. Н.*), «Ан-назафату шатр ул-имон» - (Поклик имоннинг бир бўлагидир-*Н. Н.*) демишдур. Мундан бошқа неча оят ва ҳадислар мазмунидан ҳифзи сиҳхат қоидалариға риоят этуб либос, таом, уй, ҳатто кўчаларни покиза тутмоғимизнинг лозимлиги англашилғон ҳолда бизлар бул хусусда ҳеч бирисиға аҳамият бермай, киру ифлослик ила маишат этиб, ўзимизни турли дарду балоларға гирифтор ва нобуд этмақдамиз. Кунда ўн мартаба бўлса ҳам таом еармиз. Унинг мижозимизға фойдалик ёки зарарлигини ҳаргиз ўйламаймиз. Ҳолбуки, аксар хасталик бемавруд ва ё зарарлик таом емоқдан пайдо бўлур. Сув ичармиз ва анинг микроуб (майда курт)лари ва нопоклигиға диққат этмаймиз. Ҳолбуки, аксар ҳавузлардаги сувнинг ярми курт бўлуб, ранг, бўй ва мазаси ҳам тағйир тобгандур. Мундай сувнинг кўб дардларға сабаб бўлиши маълумдур. Бухоро аҳолисининг аксарият ила (дардчил ва ришта) хасталигиға мубталоликлари ифлос сувларни ичмоқдан бўлса керак. Яна бизларнинг жаҳолатимиздин нашъат этган бир одатимиз борки, мабодо касал бўлуб қолсак, муолажа учун фолбин, қабристон ва азайимхонлардан маслаҳат ва шифо истаб беҳуда ерда неча сўмлардан ажраймизки, агар бу оқчаларни ҳозиқ, табиб - дуктур ва керакли доруларға сарф килинса, дарддин шифо топмак умидлироқдир. Ҳолбуки, фолбинлар сўзига ишонмоқ шаръан дуруст эмас. Бас, аларнинг сўзи ила амал қилмоқ қайда қолди? Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг хасталар учун табибларға мурожаат этмоқға буюрганлари, ҳатто ўзлари ҳам табиблардан дору сўраган-лари марвийдур. Бурунги асрларда уламои ислом тиб ва ҳифзи сиҳхат хусусида неча китоб ёзиб, бул муборак фаннинг тавсиъ ва такмилиға хейли хизмат этмишлар. Аммо бу замонда бизлар тиб ва табиблардан қочиб, фолбин, раммол, қабристон ва дуохонларға сиғинамизки, бу иш тарих ва улуми лозимадан хабарсизлигимизнинг аломатидур. Дуруст, ҳозирги мусулмон табиблардан қочмоққа ҳам ҳаққимиз бор. Чунки буларнинг кўбиси илми тибдан беҳабардурларки, дарднинг зўраймоғига ва хастанинг тезроқ охиратга сафар қилдурмоқға сабаб бўлмоқдан бошқа ҳунарлари йўқдур. Буларнинг мақсади эса пулға дору сотмоқ ва шунинг ила тирикчилик этмоқдур. Лекин ҳақиқий табиб ва дўқтурға ружуъ қилмоқ керақдур.

«Ойна» журнали, 1914 йил, 33-сон

ТААССУФЛИК ҲОЛАТДАМИЗ

Замоннинг оинаи жаҳоннамози бўлган жарида, мажалла ва тарих саҳифаларини диққат ила мутолаа этсак кўрарамизким, ўзга қавм ва миллатлар илм ва ҳунар хосияти ила оз бир замонда бутун жаҳонни тасхир этдилар. Муслмон ҳукмдорлари (ўзларининг замон иқтисосинча ҳаракат қилмагонлари учун) асир ва нобуд бўлдилар. Оврупойлар ҳозирда билган илмлариға қаноат қилмай ғайрат ва ҳимматлари соясида кундан-кун яна тараққий этмоқцадирлар. Ўзларининг роҳат ва осойишлари учун на қадар олот ва асбоб ихтиро қилганларидек, ўз нафсларини душмандин муҳофаза қилмоқ учун турли олоти ҳарбия ижод этмақцадурларким, аларнинг орасида ояндаға энг муҳими - айруплан - тайёра деган балои осмоний бўлса керак. Агарда яна 5-10 йил ўлмасак кўрарамизким: оврупойлар душман ила ҳавода уруша бошларлар. Энди ўзимизнинг аҳволимизга бир йўла кўз солиб қарасак: Қуръони ҳикмат баёнимизнинг алфозини аъмоларнинг кўнглида маҳфуз кўрарамиз. Маориф нуқтаи назаридан қарасак, Зайд ила Амрнинг уруши ва эски юнонийдардин қолма хилофи исломият сафсаталардек нимарсаларни кўриб камоли ҳузн ва йаъс ила айтарамизким: «Оҳ!.. Таассуфлик ҳолатдамиз».

«Ойна» журнали, 1914 йил, 29-сон

«ОИЛА»

(ёхуд) вазоифи хонадорий

Ушбу кунларда «Оила ёхуд вазоифи хонадорий» номида форсча ёзилгон 200 саҳифалик улуғ бир китоб қўлимга тушди. Китобнинг муҳаррири диний, ижтимоий, ахлоқий илмларда кенг маълумоти бўлгон муҳтарам биродарим Абдурауф Фитрат афандилигини англаб камоли ихлос ва рағбат ила бошдан охиригача мутолаа этдим ва кўб мустафид бўлдим. Мен 12 йиддан бери турк-татар матбуотини таъқиб этуб, оила хусусида муфассал ёзилгон мундай бир китобга хануз тасодиф этмаган эдим.

Фитрат афанди ижтимоий хасталикларимизнинг энг аҳдликларини оилаларимиздан топмиш ва аларнинг иложини ҳам камоли муваффақият ила очик суратда баён этмишдир. Китобда хотун олмоқнинг шаръий тариқаси, эр ва хотуннинг вазифалари ва болаларнинг баданий, ахлоқий ва фикрий тарбияси, етим ва хизматкорларнинг ҳуқуқи оят ва ҳадис ила муффасал суратда баён этилмишдур.

Хусусан, хотунларнинг ислом назарида ҳуқуқи, тааддуди завжот (кўб хотун олмоқ)нинг мушкиллиги ва ахлоқий зарарлари, тааддуди завжот учун адолатнинг шартлиги ва бу шартнинг риояси ниҳоятда мушкул бўлуб, онинг учун адолат бўлмагонда бирдан ортуқ хотун олмоқнинг шаръий дуруст эмаслиги, талоқнинг қайси вақтда жоизлиги далиллари ила муффасал ёзилмишдур.

Хулоса: бир ислом оиласининг масъуд ва бахтиёрлиги учун ҳар нимаки лозим бўлса, барчаси ушбу китобда мубиндур. Китоб Боқуда «Мактаб» матбаасида босилмишдур.

Китобнинг устида ёзилгон баҳоси 2 сўм 5 тийин бўлуб, ноширининг адреси ушбудир: Эски Бухоро, китобхонаи ширкати «Маърифат», Мирзо Абдулаҳад Манзум.

Шуни ҳам ёзамизки, мазкур китобнинг уч камчилиги бор:

1) Туркистон шева туркийсида ёзилмаганлиги.

2) Фихристсизлиги.

3) Охирида хато-савоб жадвали йўқлиги. Туркистонда ёлғуз 2-3 юз минггина форсча биладургон мусулмонларнинг хотири учун китоб форсча тилда ёзилиб, аммо бир неча миллион Туркистон турклари риоя қилинмай китобнинг туркча ёзилмаслигиға сабаб на бўлса деб, ҳар кимнинг хотириға бир савол келур эди. Мана ушбу саволи мукаддарға муҳаррир афанди жавоб бермоқчи бўлуб, китобнинг муқаддимасида баёни маъзурат этмишдур.

Рисолаларға, билхосса мундай улуғ ва муҳим асарларға бир фихрист илова этмак ва бир хато-савоб жадвали қўшмоқ мутолаа ҳаваскорлариға бир раҳнамолик вазифасини ифо этадур. Шунинг учун китобнинг муҳтарам фидокор ноширидан ўтинар эдикким, ҳозирда ҳам бўлса, бир фихрист ва бир хато-савоб жадвали тартиб этуб, китобнинг охириға илова этсалар эди.

«Хуррият» газетаси, 1917 йил, 22 сентябрь

ШҶРОИ ИСЛОМИЯ ВА САЙЛОВ

7нчи сентябрда Самарқандда шаҳар думасининг сайлови бўлуб ўтди. Аммо не тариқада бўлди? Ушбу саволға лойиқинча жавоб ёзмақ учун мазкур кунда воқеъ бўлгон кўб ваҳшиёна ҳаракатлар, қийновлар, талон ва такфирларни айнан зикр этуб ўтмоқ лозим бўладурки, бу аснода кўнглида зарра инсоният ҳисси бор одамнинг кўзларидан раҳм ва шафқат ёшлари оқмаслиги мумкин эмасдур.

Газетамизнинг ўтган рақамларида Самарқанд шаҳар думасининг сайлови хусусида мусулмонлар икки фирқага айрилуб, биринчиси «Шўрои ислом»дан бой, уламолар бўлуб, биринчи номер, иккинчиси «Заҳматкашлар иттифоқи» бўлуб, булар иккинчи номер рўйхат ҳозирлағонлари сабаби ва тафсиюти ила ёзилгон эдики, ушбу тўғруда сўз узайтурмоқни ортуқ кўрмаймиз ва тафриқа (айрилув)ға сабаб Самарқанд «Шўрои исломия»си бўлғонлиги маълумдур.

Мана ўшал кундан эътиборан «Шўрои ислом» тарафидан кўб бойлар ва муллолар, бечора нодон халқ орасида фитна солуб «Заҳматкашлар» ҳақида қанча тухматлар қилдилар... Ораларида бир неча ёшлар борлиғини билуб ҳаммаларини жадидачи ва кофир дедилар... Ҳатто шўронинг бир неча мўътабар ва муҳтарам аъзолари маҳаллаларға боруб (ваъз ўрнида) заҳматкашлар ва ёшларни ёмонладиларки, бу воқеанинг шоҳидлари бордур.

Ана шул сабабли бечора «Заҳматкашлар иттифоқи»нинг барча аъзоси ва тарафдорлари халқ орасида жадидачи ва кофирликға от чиқоргон эди. Шундай бўлса ҳам, «Заҳматкашлар жамияти» маънос бўлмади, тек турмади, кеча-кундуз ҳаракат қилди. Ўзини мудофаа этди. Бир неча баённома ва хитобномалар тарқатиб халқнинг кўзини очди, секин-секин хейли одамларни ўз тарафиға олдики, охири кунларда буларнинг адади бир неча мингга етган эди.

Лекин сайлов куни бирдан иш ўзгариб кетди. Кутилмаган воқеалар олдимизға чиқди, «Шўрои ислом»нинг халқ орасида солгон фитна-фасоди сайлов куни натижа берди. Бечора заҳматкашлар ва уларнинг тарафдорларидан бир неча кишилар сайлов участка(қитъа)ларида шўрочилар тарафидан урудилар, сўкулдилар, такфир қилиндиларки, ҳозирда алардан бир нечаси ўлум тўшакида ётибдур.

Мундай йиртқиқлик ва ваҳшийликни кўруб, бечора халқ бирдан кўрқушиб қолди. Табиий, жон ширин, ҳар ким кўрқар. Шундай ҳуррият замонида зулм ва истибдод асари бўлгон мундай қаро кунни кўрган халқ кўрқушидан иккинчи номерни ташлаб, биринчи номерға товуш бера бошлади. Шунинг учун сайловнинг эртаси ҳисобланганда, иккинчи номерға садо берганларнинг сони 1700 миқдоридан зиёда чиқмади.

2нчи номер оз садо олғони учун «Заҳматкашлар жамияти» хафа бўлуб ўзининг истиқболдан умидини узмайдур. Балки жамиятнинг таассуф этуб қайғурмоғи шундай ҳурриятлик сайлов кунида бир неча гуноҳсиз кишиларнинг бир жамоа ваҳшийлар тарафидан ҳақсиз қийналуб ташланмоғидадур.

Ушбу таассуфлик воқеада ҳукуматнинг ҳам бир оз тадбирсизлиги сабаб бўлди. Чунончи, ҳукумат сайлов тўғрисида шунча муҳолифат ва низо борлиғини билиб туруб сайлов кунида бирор тадбир қилмади. Яъни ҳар участкада ақалли 20 нафар аскар қўймади. Агарда ҳукумат тарафидан шундай тадбир қилинса эди, мундай воқеага йўл қўйилмаган бўлур эди.

Ҳар нима бўлди, энди ўтди. Бу воқеанинг бош сабаби «Шўрои ислом»дур. Бошдан «Шўрои ислом» заҳматкашлар тарафидан кўрсатилгон 10 нафар номзод кишиларни қабул қилуб, ўз сиёҳасиға киргузганида ва ё қабул қилмагон тақдирда, заҳматкашлар зарариға ҳаракат қилмағонида мундай қайғулик воқеалар юз бермаган бўлур эди. Мана шул сабабли демоқға ҳақлидурмизки, ушбу ихтилоф ва фитнаға «Шўрои ислом» сабаб бўлди.

«Ҳуррият» газетаси, 1917 йил, 19 сентябрь

КАТТАҚҶРҒОН ХОТИРАЛАРИ

41нчи рақамли «Хуррият»да ғазетани давом қилдирмоқ учун ноширлари тарафиндан берилгон қарор ва обуна олмоқ тўғрисида маним Каттақўрғонга юборилмоқлигим ёзилгон эди.

Мана, мазкур қарордан бир неча кун ўтгандан сўнгра хусусий ишларимни биткуриб, 20нчи ўктябрда Каттақўрғонга бормоқ учун йўлга чиқдим.

Вағунда 2-3 бухорий ва бир эроний ила йўлдош бўлдим. Поезд жўнамасдан бурун русча-мусулмонча турли ғазеталар сотғувчи бир русдан бир дона «Очиқ сўз» ғазетасини сотиб олдим ва баъзи муҳимроқ ўринларини (йўлдошларимнинг илтимослари бўйинча) ўқуб бердим. Шул муносабат билан эроний йўлдошимиз ила сўзга киришуб, уруш хабарлариндан ва урушғувчи давлатларнинг вазият ва ҳоллариндан хейли сўйлашиб олдиқ.

Эроний йўлдошимизнинг замона аҳволидан хабардор, дин ва дунёдан хейли маълумотлик зот эканлиги сўзлариндан билинур эди. Шунинг учун анинг билан суҳбатимиз қизиқ қолди, турли бойлардан таъоти афкор этдук. Олами исломнинг таданнисидан ва анинг сабаблариндан, лекин бу сўнг йилларда ислом оламинда ҳам бир оз интибоҳ пайдо бўлуб, баъзи ўлкаларда мусулмонлар уйғона бошлагонлариндан, Мисрда шайх Жамолиддин ва Муҳаммад Абдуҳлар, бошқа ўлкаларда ҳам шуларга ўхшаш неча улуғ мужаҳхид кишилар, дохий ва файласуфлар чиқиб, мусулмонларни уйғотмоқ учун қилгон ғайрат ва ижтиҳодларини бир-бир сўйлашиб ўтдук.

Бир вақт ёнимиздаки бухорий йўлдошларимизга қарасак, онлар хур-хур ухлаб қолиблар.

Киторимиз ҳам Каттақўрғонга яқинлашибдир. Нарсаларни йиғиб бўлуб, вағун тризасиндан бошимни чиқариб ушбу йил ёмғурсизликдан экин бўлмагон ерларга қарамоқ ила баробар турли фикрларга чўмуб кетдим. Зотан ёмғур кўб ёғгон йилларда ҳам Туркистоннинг экинлариндан ҳосил бўлгон донлар ўз аҳолисига зўрға етишур эди. Бу йил ёмғурсизликдан экинларнинг баракиси учуб, ўлкамиз қимматчилик устинда қаҳатчиликга ҳам дучор бўлди. Бу жиҳатдан қашшоқ ва камбағаллар, бева ва бечораларнинг тирикчи-лиги ниҳоятда оғирлашди. Аммо буржуйлар, инсофсиз савдогарлар бу фурсатдан мингларча-миллионларча истифода қилдилар ва қилмоқдалар.

Биз бойларимизнинг ақча кўпайтурмоқлариға бахил ва ҳасад қилмаймиз. Ёки дунё топмакни ёмон ва мазмум бир иш деб эътиқод этмаймиз. Балки бизнинг бу сўзларимиздан муддаомиз бойларимизнинг қашшоқлар ҳоллариға тараҳхум этмасликлари ва унларға шафқат ва мурувват кўрсатмасликларини айтиб ўтмақдир. Бой ва қашшоқ, табиий, ҳар ўлка ва ҳар миллатда бор. Мутамаддун миллатлар орасиндан бойлари кўб бўлуб, қашшоқлари оздур. Аммо бизларнинг ярим маданий бўлгонимиз учун бойларимизға нисбатан қашшоқларимиз ниҳоятда кўбдур. Бизлар билан маданий миллат орасиндан кўнгилни ачитатургон яна бир айирма шуки, унлар ўз қашшоқларини кичикликдан бошлаб тарбият қилалар, ўқуталар, одам қилалар. Ва бу йўл билан ўз фақирлик томурини куруталар, мана шунинг учун маданий миллатлар орасинда фақирлар кундан кун озаймақдадур ва гадойлик каби манфур одат йўқ бўлмоқцадур.

Энди бизлар ўз ҳолларимизға бир йўла қарасак, кўрамизки, бизнинг динимиз ислом фақирларға боқмоқ тўғрисида турли йўллар кўрсатиб буйруқлар қилгондир... Ҳатто бойларға закот фарз қилгонлигининг фалсафа ва ҳикматлариндан бириси, фақир ва мискинларға мурувват этмақдир.

Мана мен ушбу фикр денгизинда чўммоқда эдимки, қиторимиз Каттақўрғон мавқеиға етишиб қолди. Йўлдошларим билан хайрлашиб вағундан тушдим, Каттақўрғондаги ёшлардан кадрлик дўстим Маҳбубхон афандининг манзиллариға бордим.

Каттақўрғон аҳволидан маълумот олмоғим тўғрисида менга раҳбарлик этғувчи муҳтарам Маҳбубхон афанди бўлгонлари учун энг аввал бу зотни «Хуррият» ўқувчилариға озгина танитиб ўтмоқчи бўламан:

Маҳбубхон афанди Каттақўрғон улуғзода ва бойбаччалариндан очиқ фикрлик бир зотдир. Мен мундан илгари (11нчи йил ноябр ойиндан 14нчи йилнинг сентябригача) тақрибан уч йил Каттақўрғон русский-туземний мактабинда муаллимлик қилғоним вақтларда ҳам доим бу киши билан суҳбатдош бўлуб турғон эдим.

Яна букун мазкур афанди билан кўрушмакни Худо насиб қилғон экан. Ҳовлилариға бориб кўришдук. Аҳвол сўрашиб ва бир-икки пиёла чой ичишиб бўлғондан сўнг бу ерда на мақсад билан келганлиғимни аниқладим. Бу муносабат билан Каттақўрғоннинг «Хуррият»дан кейин кечирган ҳоллариндан ва ҳозирги ҳолидан маълумот олмақ орзусинда бўлғонимни ҳам биддирдум.

Маҳбубхон афанди Каттақўрғоннинг турли аҳволидан хейли маълумот бердилар. Сўзлариндан англашиладурки, инқилобдан сўнгра Туркистон ўлкасининг ҳамма еринда бўлғон ўзгаришлар бу ерда ҳам бўлуб ўтибдурки, бу табдилотнинг сиёсий, маданий ва диний жиҳатлариндан биз мусулмонларнинг лозиминча истифода қилурға истеъдодсизлиғимиз ва ҳаракатсизлиғимиз кўринуб турубдур. Бу инқилобдан кейин Русиядаги турли миллатлардан кўбиси ўзларининг истеъдод ва ҳозирлиқлариға иш кўрдилар ва кўрмакдадурлар.

Маданий ҳозирлиқлари мукамалроқ бўлғон миллатлар (финлар ва украинлар каби) Русия инқилобиндан кейин ўзлариға оид ишларни ўз қўллариға олмақ ҳаракатинда бўлдилар ва ўз мақсадлариға ҳам етиша бошладилар. Модомики, бизларнинг маданий ҳозирлиғимиз йўқ эди, яъни ушбу замонға ярайтурғон билги ва онгимиз йўқ эди, хуррият неъматлариндан керагинча истифода қилолмай тураимиз.

Саккизинчи сентябрда Каттақўрғонда шаҳар думасининг сайлови бўлуб ўтубдур. Бу сайловда уламо, бойлар ва ёшлар муттафиқан бир рўйхат тuzганлари сабабли сайлов ғавғосиз ўтубдур. Аммо бу сайловда хотунларнинг иштирокиға ижозат берилмабдур. Ҳолбуки, хотунлар ҳам инсон болалари эди, уларнинг ҳам бу сайловға иштирок этмоқға ҳақлари бор эди. Шаҳар думаси очилгондан кейин ғласнийлар полковник Роес жанобларин шаҳар раисликиға ўтқарибдирларки, бу ишлари ниҳоятда муносиб ва ўрунли бўлуб тушубдир. Чунки полковник Роес тақрибан ўн йилдан бери Каттақўрғонда ҳоким бўлуб, бу орада аҳолиға яхши муомаласи билан ўзини севдирган ақллик ва тадбирлик тўғри бир кишидир.

Мен уч йил Каттақўрғонда турғон вақтимда ҳам бирон кишининг мундан шикоят қилғонини эшитмаган эдим. Сурушдируб англағонимизга кўра, бу ҳокимнинг халқ қошинда бу даражада мақбулият касб этгонлигининг сабаби ва ҳокимнинг фазилатлариндан баъзиси шу экан:

Полковник Роес жаноблари ҳеч бир тўғрида ҳеч кимдан ришват олмас экан. Доим бой ва қашшоқни бир кўриб, бировнинг риояи хотири учун бошқа бировға зулм ва жабр қилмас эканлар. Миссионерлик фикри ва ҳаракатида бўлмас экан.

Воқеан, бир киши золим ва мустабид Николай замонинда шунча яхши сифатли бўлғон эсанинг хидматларини тақдир этмаслик ва унга қадршинослик юзиндан мукофот бермаслик инсоният сифатлариндан бўлмаса керак.

Мен 6 йил бурун Каттақўрғонга муаллим бўлиб борғонимда бошлаб шул ҳокимнинг қошиға кирган эдим.

Ҳоким меним кимлиғимни, нима учун келганлиғимни сўраб жавобни олғондан сўнг шу мазмунда насиҳат ва таълимот берганлиғи ҳануз эсимда бор: «Эшитаманки, Самарқандда мулло Абдуқодир деган бир муаллим усули жадид мактаби очиб болаларни яхши ўкутмоқда экан. Сиз ҳам ўшал муаллим каби болаларни яхши ўкутингиз. Болаларға шундай муомала қилингизки, улар ҳам сиздан кўрқсунлар ва ҳам сизни севсунлар».

Мен умримда бир рус оғзиндан мундай тўғри ва хайрихоҳона сўзларни биринчи дафъа эшитганим сабабли ниҳоятда шодланғон ва руҳланғон эдим.

Каттақўрғонда илгари тотор қардошларимизнинг мунтазам бир мактаблари бор эдики, бу мактаб ҳозирда ҳам давом қилмоқда экан.

Каттакўрғонда ерли аҳоли учун хануз янги бир мактаб очилмағонлиғи сабабли баъзи кишилар ўз болаларини мазкур тотор мактабиға элтиб қўймоқда эканлар.

Инқилобдан кейин бу ерда уламою ағниё ва ёшлар тарафиндан «Равнақ ул-ислом» исминда бир жамият очилғон бўлса ҳам, бу катта жамиятнинг улуғ ҳиммати кичкина бир «қироатхона» очмоқ билан тамом бўлғонға ўхшайдур. «Қироатхона»сини ҳам бориб кўрдум. 60—70 қадар мусулмоний, мундан ортуқроқ русча турли рисола ва ки-тоблари ва 10-15 турли мусулмоний ва русий мажмуалари бор экан. Аммо бу нарсаларни ўқиятурғон киши йўқ деярлик даражада оз кўринадир. Сабаби бўлса...маълум...

Самарқандда катта бир шаҳарнинг қироатхонаи исло-мияси ўн йилдан бери давом этиб ўзининг кундалик мутолаачисини хануз ўн нафарға еткура олмағонда Каттакўрғон қироатхонаси ўз мутолаачиларини нечук кўпайтирсун?

Барчаға маълумким, бизнинг халқ аксарият илмсиз бўлиб, илмилари орасинда бўлса фикри очилғони юзда бир нисбатда оздир. Мунинг устинда, баъзи ёшлар ҳам ўзлари учун хусусий газета ва китоблар тадорик этиб қироат-хонаға у қадар эҳтиёжлари йўқдур. Энди бу ҳолда қироат-хона учун мутолаачилар қаердан келур?

Мана шунинг учун керакким, ҳар ерда қироатхонадан бурун мактаблар очилсун, фикри очик мутолаачилар етишдурулсун. Ундан кейин табиий қироатхона очмоқға эҳтиёж тушар.

Агарда бизнинг «Марваж ул-ислом» ва «Равнақ ул-ис-лом» исмли жамиятларимизнинг чин мақсадлари исломға ривож ва равнақ бермак ва мусулмонларни тараққий этдурмак бўлса, бошлаб мунтазам мактаблар очсунлар, сўнгра эски мадрасалардан фойдасиз хошияларни чиқариб, аларнинг ўрнида кераклик илм ва фанларни киргузсунлар ва бу йўл билан мусулмонларни маорифдан баҳраи об этиб, жаҳолатдан қутқарсунлар. Шу ҳолда дини мубини ислом ривож ва равнақ топар. Мусулмонлар ҳам, шаксиз, икки дунёда масъуд бўлалар. Йўқса, жамиятларимизнинг ёлғуз тумтароқли исмлар тақиб юрмаклари авом орасинда кўз бўёвдан иборат бўлиб, бечора мусулмонларни икки жаҳон оввораси қилмоқдан бошқа фойдаси бўлмаса керак.

Шу ҳақиқат ҳам маълумдирким, дунёда илмсиз ҳеч бир миллатнинг, илмсиз ҳеч бир диннинг тараққий ва ривож топганлигини тарих кўрсатмайдир.

«Хуррият» газетаси, 1917 йил, 29 декабрь

БОЛШЕВИКЛАР ВА БИЗ

Русия инқилобининг саккизинчи ойинда, болшевикларнинг «Душман билан ярашиб, мамлакатни ҳалокатдан қутқарамиз!» деб қилич қувватила ҳукуматни Киринскийдан тортиб олғонлари ва ўшал кундан эътиборан Туркистоннинг маркази бўлгон Тошкандда ҳам қанча қонлар тўқуб, ҳукумат идорасини ўз қўлларига олғонлари, аммо ҳозиргача халқ ва мамлакат фойдасига бир пуллик иш кўрсатолмай, балки хорижий қон тўқулишлар устинда Русия дохлинда ҳам уруш чиқариб бутун Русия халқини фалокат ва ҳалокатга тушурмоқда бўлғонлари барчага маълум бўлса керак.

Сулҳга келганда, «Тездан, балки январгача душман билан ярашамиз» деб ваъда берган бўлсалар ҳам, бу тўғру-да хануз қатъий бир қарор чиқарғонлари маълум эмасдур.

Болшевиклар иш бошига ўтуб олғон кунларда «Биз кичик миллатларга тамом ҳуррият ва истиклол берамиз!» деб хитобномалар воситасила ваъда қилғон бўлсалар ҳам бу қуруқ сўзлари қоғоз устидагина қолди. Булар ҳозиргача ҳеч бир миллатнинг мухторият ва истиклолини тасдиқ этмадилар, балки, билъакс, шундай мухторият ва истиклолият эълон этган миллатларга тўп ва пулемут билан муқобала этдилар ва этмақдадилар.

Муфрат «сотсиализм» маслакида бўлгон болшевикларнинг ўз маслақларини қабул этмаган миллатларга ҳуррият ва истиклол бермасликлари аниқ бўлуб чиқди.

Булар истайдирларким, Русияда ҳуррият ва истиклолият тилагинда бўлгон миллатлар «сотсиализм» пружроми билан рафтор этсунлар, яъни ҳар миллатда ва ҳар мамлакатда «ишчи, деҳқон вакилларининг шўроси» деган бир ҳукумат ташкил қилиниб, мамлакатнинг идораси шуларга топширилсун. Миллат афродининг бутун ер, мол ва сар-ватлари умумий мулк этиб эълон қилиниб, шул «шўро» ихтиёрига кўйулсун. Шундай бўлмағонда булар ҳеч бир миллатга ҳуррият ва истиклол бермас эмишлар, ҳеч бир миллатнинг ҳуррият ва истиклолини ҳам тасдиқ этмас эмишлар.

Болшевикларнинг бу ғайри табиий тилақлари, бузуқ ғаразлари ҳозиргача Русияда бўлгон ҳеч бир миллат тарафиндан қабул қилинмади. Шунинг учундирки, болшевик-лар ўзларига бўйунсунмай «сотсиализм» маслагини қабул этмаган (малорус ва Дўн қозоқларидек) миллатлар билан Урушмоқдадилар.

Узимизга келганда, 95 просенти мусулмон бўлгон улуғ Туркистон ўлкасинда ҳам болшевиклар ўз сўзларини ўтказмак ва бузуқ маслақларини татбиқ этмак учун қўллариндан келган чора ва тадбирларга киришмоқдадилар.

Чунончи, Тошканд шаҳар думасини тарқатдилар. Туркистон Мухториятини «мулло ва буржуазлар қарори» деб тасдиқ этмадилар ва Тошкандда Мухторият шодлиғи учун намоиш ясағон мингларча мусулмонларга бир баҳона билан милтиқ ва пулемут отиб, бир неча гуноҳсиз мусулмон ва русларни ўлдурдилар. Булар ила ҳам муддаолари ҳосил бўлмағоч, ўз тарафдорларини кўпайтуруб, мусулмонлар орасига муҳолифат солмоқ учун мусулмон солдатларини ва мусулмон ишчи-деҳқонларини иғво этдилар.

Аммо бу тадбирлар билан уларни ўз тарафларига тортмоқга муваффақ бўлмадилар. Чунки мусулмонлар болшевикларнинг бузуқ муддаоларини англаб олиб, ўзларини тортдилар, алданмадилар.

Яна мунинг устинда, ўз мақсадларини болшевикларга очикроқ англамак учун Туркистондаги бутун мусулмон солдат, ишчи ва деҳқонлар 25 декабрда Хўқандда фавкулудда бир съезд ясаб, съездда ҳозир бўлгон 200 нафарча намояндалар ўтган тўртинчи мусулмонлар қурултойи тарафиндан чиқарулғон қарорларни ҳақли топиб, Туркистон идора ва ҳокимиятининг дарҳол Мухторият ҳукуматиға топшурилмоғига қарор чиқардилар.

Қани, энди кўрайлук, бу съездга болшевиклар қайси кўз билан қарайлар!.. Нима дерлар!.. Ҳарҳолда болшевик-лар тек турмаслар. Бирор баҳона топиб, бизнинг тинчлигимизни бузарлар,

деб гумон қиламиз. Чунки буларнинг чин муддаолари ҳануз ҳосил бўлгон эмасдур. Шунинг учун бизларга керакким, бу тўғрида ҳар эҳтимолга қарши ҳозирлик кўрайлук. Тамом бирлик билан куч йиғайлук. Ўз ҳуррият ва мухториятимизни сақламоқ учун мол ва жонимизни фидо этмакка ҳозир бўлиб турайлук.

«Ҳуррият» газетаси, 1918 йил, 9 январь

НАМОЙИШ ТЎҒРИСИДА

Яқинда Туркистон мусулмонларининг Хўқандда бўлгон 4-қурултойинда (билиттифок) «Туркистон ерлик Мухторияти»га қарор берилиб, эълон қилинғонлиғи ва бу муносабат билан Хўқандда зўр намоийш бўлғонлиғи маълумдир.

Эшитишимизга кўра, бу кунларда Андижон, Намангон ва Тошкандда ҳам мусулмонлар тарафидан «Мухторият» фойдасиға тантаналик суратда улуғ намоийшлар қилинибдир. Ҳатто Тошканддаги намоийш ниҳоятда дабдабалик бўлуб ўтибдир.

Яқинда Самарқанддаги «Заҳматқашлар иттифоқи» жамияти ҳам бир мажлис қуруб, «Шўрои ислом» жамияти билан биргалашиб «Мухторият» учун намоийш қилмоқға қарор берган ва бунинг учун ўз тарафидан «Шўрои ислом» жамиятиға тўрт нафар вакил юбориб анинг ризолиғини сўрагон эди.

Лекин на сабабдандир «Шўрои ислом» жамияти бу ишга ризолик бермади ва намоийш қилмоқни истамади.

Шунинг учун Самарқандда бўлғули намоийш хануз кечикиб турмоқдадирки, бу масала ҳуррият ва Мухториятга қарши бир жиноят бўлса керак.

Энди «Шўрои ислом»нинг бу ишиға қандай маъно бермак керак? Биз бу ҳолнинг ҳақиқатини билмай турубмиз. Ҳарҳолда, биз шўронинг бу ишини ушбу уч эҳтимолнинг бирисиндан холи эмас, деб гумон қиламиз:

1. Кўрқоқлик.

2. «Мухторият»нинг фаҳмиға бормаслик.

3. «Мухторият»нинг вужудга чиқишиға ишонмаслик. «Шўрои ислом» ҳақинда мазкур эҳтимоллар тўғри келурми, келмасми мунинг аҳамияти йўқ. Ёлғуз шунчаси бор-ки, «шўро»нинг бу ҳаракати Туркистондаги ўн миллион мусулмон қардошларининг асоратдан қутулишларини истамаган каби бўлиб кўрунадирлар. Бу иш эса «Марваж ул-ислом» исмини олғон буюк бир жамиятнинг шаъниға яраштурғон сифатлардан бўлмаса керак.

Йўқса, ёлғуз «Шўро»нинг намоийшға иштироки би-лан «Мухторият»имиз арши аълоға чиқиб, анинг тескарилики билан фаолиятға чиқмай қолмас. Мухтарам «Шўрои ислом» жамияти шуни ҳам билсунки, букун Туркистон мусулмонлари «Мухторият»га молик бўлдилар. Мундан сўнгра «Мухторият» билан бирга яшарлар ва ушбу йўлда ўз мол ва жонларини ҳам аямаслар. Яшасун Туркистон Мухторияти!

«Хуррият» газетаси, 1917 йил, 16 декабрь

ЮРТ ҚАЙҒУСИ (Туркистоннинг фигони)¹⁶

Ман бурунги замонда илм ва маданият ўчоғи бўлганим учун дунёнинг маъмур ва масъуд ўлкасидан саналар эдим. Шунинг учун эдики, ҳозирда кўйнимдаги (харобазорлардан иборат бўлгон) Самарқанд - «Самарқанд фирдавсмонанд» аталур эди. Чин ўғлонларимдан бўлгон у ботур, у жаҳонгир Темур даврида кўргон умроният ва бахтиёрлигим киёматғача эсимдан чиқмас.

Оҳ! На бўлдим, сўнги болаларим илм ва маорифдан узоқлашдилар. Ота-боболарининг йўлларида чикдилар. Нега оталариндан мерос қолгон маорифни ташлаб жаҳолатни ихтиёр этдилар? Бирликни кўйиб, нифоқ ва низоға недан киришдилар? Илгари ёт ва душманлар қонини тўкмак билан ифтихор қила эканлар, сўнгра жаҳолат ва нафсоният сабабли ўз диндош ва қондошларининг қонларини тўкдилар. Бошқа иборат билан айтганда, ўз томурларига ўзлари болта урдилар. Мана бу озғунлик ва ахлоқсизликлари сабабли бир-бирларидан айрилишиб бўлак-бўлак бўлдилар-да, ётлар тарафидан қулайгина ютилдилар, ўз истиқболларига хотима чекдилар. Бу орада маним устимдаги маданият осориндан бўлгон тоғ каби мадрасалар ва расадхоналар ҳам харобазорға айланиб қолди.

Оҳ! Ҳар на бўлди, энди ўтди... Модомики, маним кўлимдан чидам, тўзим ва яхши дуодан бошқа иш келмас эди, у нохулқ болаларим ҳақинда Тангридан тавфиқ ва инсоф тилаб тура эдим. Йўқ, бахтсизлигимдан булар тезликда инсоф ва интибоҳға келмадилар. Теварагимдаги ёт элларға қарасам, аларнинг ҳар бирлари кундан-кун маданийлашмоқца, олдай бормоқца ва тинчгина яшамоқдалар.

Аларнинг бу ҳолларини кўруб, яна қот-қот дардим зўрайдир, ҳасратим кўпаядир, бурунги шон ва шавкатим, иморат ва маданийим эсимга кела бошлайдир. Ҳўнгир-ҳўнгир йиғлайман, нола ва фарёд қиламан... Аммо маним бу ҳолимни кўрувчи кўз қайда? Қайғули товушимни эшитгувчи кулоқ қани?..

Оҳ! Қандай бахтиқаро эканман, нечук толесиз эканманки, бу кунда маним кўшнилари интибоҳ азонин эшитиб уйғонгон ва ўз саодатлари сари югурмоқца бўлгон ҳолда, маним бахтсиз авлодим бир-бирлари билан нифоқ ва адоват кучи билан талашиб, ёқалашиб, охири ҳориб, кучсизланиб жаҳолат тўшагинда ҳануз ухламоқца ва жонсиз гавдалар каби ҳануз ётмоқдалар...

Ай туркистонли турк ўғлонларим! Энди турунгиз! Жаҳолат уйқусиндан уйғонингизки, кичик қиёмат кўпди!.. Агар бу чоғда ҳам уйғонмай ўзингизни асорат кишанингиздан, ёқангизни жаҳолат чангалиндан, юртингизни душманлар тирноғиндан ажратиб қутулмасангиз, сўнфа буюк қиёматда сизларга тамуғ ериндан бошқа юрт берилмас, заққум ошиндан бўлак емак едилмаски, расвои олам бўлурсиз.

Ай турк болаларим, уйғонингиз! Уйғонингиз! Мана, боқингиз, кичик қиёмат бўлиб қолди. Ҳар кимсанинг номаи аъмоли ўз қўлиға берилди. «Аъмоли» тарозуси ҳам қурилди. Мана қарангиз! «Аъмоли солиҳ»и ортуқ келган миллатлар шодлик билан учмоқ, саодат сари чопмоқца. Аммо ёмон илми ортқон қавмлар «сирот» кўприкиндан ўтолмай, тамуғ сари тушмакда ва йиқилмоқцадирлар...

Ай суюкли ўғлонларим, уйғонингиз! Уйғонингиз! Тонг отди, энди ухламоқ ҳаром!.. Қиёмат кўпди, энди тек турмак маҳол! Ана тинглангиз! Ҳозирги маданиятнинг сури Исрофили, охир замоннинг муаззини на дер? Дерки, «Ҳаййа ыалал фалах!».

«Хуррият» газетаси, 1917 йил, 10 ноябрь

¹⁶ Ушбу мақола беш йил бурун «Шўро» мажмуасининг олтинчи жилд ўнинчи бетинда ёзилгон эди. Бу дафъа «Юрт қайғуси»ға иштирок этмак учун баъзи иборатларини ўзгартиб, бу ерга кўчирилди.

ЁШЛАРИМИЗ ВА ҚИЗЛАР ТАРБИЯСИ

Бизнинг Туркистонда бошлаб татар муаллимлари ва сўнгра туркистонли ёшларимиз тарафиндан ёлғуз эр болаларга махсус янги мактаблар очила бошлағониға 15 йилдан ошди. Бу муддатда хозиргача бугун Туркистон ўлкасида 50 дан ортуқ мактаблар очилди, лекин камоли шармандалик ила икрор бўлурға мажбурмизким, шул муддатда ва шунча мактаблар қаторинда болаларимизнинг ярмини ташкил этган қизларимиз учун намуна бўлурлик бир дона «Қизлар мактаби» очилмади, тўғриси, очарға ҳаракат қилинмади. Ҳолбуки, бизнинг Туркистон ёшлари орасида қизлар тарбиясининг аҳамиятини билатурғон зотлар йўқ эмас, оз бўлса ҳам бор эди. Бас, нима учун бу йўлда улар тарафиндан бирлар қадам босилмади?

Бу саволға жавоб ўрнинда баъзи кишилар айтатурғонлардирким: қиз болаларни ўқитмоқ учун Туркистонда икгидорли муаллималаримиз йўқ эди. Татар қардошларимиздан муаллималар кетирарға замони мусоид йўқ эди. Яъни эски ҳукумат монеъ бўла эди. Шунинг учун бу тўғрида айб ёшларимизда эмас, замондадир.

Мен бўлсам мундай сатҳи юзаки жавобларға ҳеч вақт кўнмайман. Менимча, бу ҳаракатсизликларнинг сабаблари бошқа тарафдан келган. Мана шул очик ҳақиқатдир: бизнинг ислом дини хотунларға ўзга динлардан кўброқ ҳуқуқ берган ва ҳурмат кўрсатган, илм ўрганишнинг қарзлиғини эркаклар билан баробар хотун-занларға фарз этган бўлса ҳам, лекин биз мусулмонлар, боҳусус, биз туркистонлилар неча замонлардан бери бу ҳақдаги ислом ҳукмлариндан ва ислом таълимотиндан кўз юмиб, хотинлар ҳуқуқини поймол этиб ва аларни ўзимизға асир ҳукминда юрутуб келмакдамыз. Қуръони карим адолат қилмоқ шартила тўртгача хотун олмоқни тажвиз этган экан, бизлар мундай шартларни ҳеч бир риоят этмай, кўп хотун олмоқ пайғамбаримизнинг суннати, савоб деб ўзлиғимизча уч-тўрт хотун оламиз ва аларға истагимизча, чарчаганимизча жавр ва зулм қилиб келамиз. Ислום шарияти зарурат вақтиндағина талоқға рухсат берган экан. Биз мусулмонлар шахсий ғаразларимиз ва фосид муддаоларимиз билан гуноҳсиз хотунларимизни сабабсиз талоқ қилиб юборамиз ва аларни тириклай қабрға тикамыз. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом барча муслим ва муслималарға илм ўрганишнинг фарзлиғини очик суратда билдирган экан. Бизлар ўз қизларимизни мактабга юбормай, чор девор орасинда ҳайвон қаторинда қамаб қўямиз ва аларни илму тарбия шарафиндан, дунё саодатиндан маҳрум этамыз.

Нима учун бизлар ўз қизларимизни ўқутмаймыз? Чунки аларнинг вазибалари уй ишлари ва бола тарбиясидангина иборат эмиш. Аммо эр болалар эса, ўқиб чиққондан сўнг қози, мударрис, имом, лоақал муаллим, мирзо ва савдогар бўлалар эмиш. Шунинг учун буларни ўқутмоқ керак эмиш.

Мана, биз мусулмонлар неча асрлардан бери шундай ёмон одатлар ва бузуқ эътиқодлар билан яшаб келган ва бу одат билан эътиқод бизларнинг тамоман руҳимизда ва қонимизда сингишиб қолган. Шунинг таъсири иладирки бизнинг Туркистон ёшлари нуфузимизнинг ярмини ташкил этган беш миллионлиқ маънавий ҳамшираларимиз учун 15 йил ичинда лоақал бир дона мунтазам мактаб очмадилар ёки хотунлар ҳуқуқини ҳимоя учун бирор турли ҳаракат қилмадилар.

Матбуотимизға келсак, 15 йил ичинда Туркистонда неча турли ғазета ва мажмуалар чиқоридди. Лекин аларнинг («Садои Туркистон»дан бошқа) ҳеч бирисинда бу тўғрида аҳамиятли бир мақола ёзилмади. «Садои Туркистон» ғазе-тасинда хотун-қизлар ҳақинда бир неча мақолалар ёзилди. Чунки ул ғазетанинг муҳаррири татар қардошларимиздан Абдурауф афанди Музаффар¹⁷ эди. Агар ул ғазета бизнинг қўлимизда бўлса эди, унда хотунлар тўғрисида бирор мақола ҳам ёзилмағон бўлур эди.

¹⁷ Муҳаррир Убайдулла Асадуллаҳўжаев бўлган. — Н. Н.

14-15нчи йилларда мазлума хотунларни ҳимоя этиб, ўз шевамизда икки дона тиётру рисоласи нашр этилди. Бу рисоалар татар ёшлари тарафиндан тақдир этилиб, Самарқандда такрор саҳнага қўйилгон бўлса ҳам, лекин Туркистон ёшлари тарафиндан қуруқ хусни таважжух кўрмак шарафиғада нойил бўлмади.

Русия инқилоби кабириндан сўнг татар қардошларимиз хотунлар ҳуқуқи тўғрисида қўллариндан келганча тиришдилар. Қурултойларинда бу хусусда музокара ва мубоҳасалар этдилар.

Аммо бизнинг Туркистон ёш ва зиёлилари хотунларнинг ҳуқуқини талаб этарлик шундай мавқе ва мажлисларда ҳозир бўлгонларида бу ҳақда хидмат ўрнинда жиноят қилиб келдилар. Чунончи, Масковда бўлгон умуммусулмонлар қурултойиға боргон туркистонли бир вакилимиз хотунлар ҳуқуқинда сўз очилғоч, ҳеч бир уёлмайинча мажлисда чиқиб айтган эдики: «Биродарлар! Бизнинг Туркистон хотунлари татар хотунлари истаган ҳуқуқни истамаслар. Зинҳор бу тўғринда бизнинг хотунларни қотишдирмангиз!»

Бултур Хўқандда Туркистон Мухторияти эълон қилингон қурултойда Самарқанддан борган муслима бир вакилага хотинлар ҳуқуқиндан сўйларға мажлис тўриндаги ўз зиёлиларимиз тарафиндан рухсат берилмаган эди.

Ушбу сўнг кунларда Туркистон маркази бўлгон Тошқандда «Халқ дорилфунуни»нинг ибтидоий қисми номи ила ўнлаб мактаблар билан «дорилмуаллимин» курси очилди. Аммо булар қаторинда кўпдан бери тўрт кўз ила кутиб турдикимиз бир дона «Қизлар мактаби» очилмади. Лоақал, «дорилфунун» шўросининг келар замонда шундай мактаблар очарға ташаббус этажаги ҳақинда бирор хабар эшитилмади.

Хулоса, ҳозиргача бизнинг Туркистон ёшлари, қизларни ўқутмоқ ва ҳуқуқи машруъисиндан маҳрум қилингон миллионларча мазлума ҳамшираларимизни ҳимоя этмак йўлинда тилға олурлик бирор турли ҳаракатда бўлолмадилар. Ҳаракатсизликлари сабабли келар замондаки ўз болалари қошинда тарихий масъулиятда қолажақларини бир даража эслариға ҳам тушурмадилар...

Иншооллоҳ, биз мундан сўнг хотун-қизлар ҳақинда ёзилгон мақолаларға ғазетамизда мамнуният ила ўрун берармиз. Хотунларни ҳимоя ва қизларни тарбия этмак чоралари тўғрисидаги хусусий фикримизни ҳам ғазетамизнинг келаси рақамлариндан бирисинда ёзармиз.

«Меҳнаткашлар товуши», 1918 йил, 28 июнь

ТИЛ МАСАЛАСИ

Ҳозирда бизлар учун энг муҳим масалалардан бири, шубҳасиз, тил масаласидир. Биз Туркистон турклари она тилимиз бўлгон туркий тил билан бирга яшарға ва туркий тилимизни ўз ҳаётимиз ва ўз ҳуқуқимиз билан баробар муҳофаза этарга тевишимиз.

Эски ҳукумат замонинда биз туркистонлилар ҳукуматнинг расмий идора ва мактаблари нари турсин, ўз мактабларимизда ҳам она тилимизда илм ва фан ўқумоққа комили ихтиёрли эмас эдик. Чунки ул мустабид ҳукуматнинг чин муддаоси бизларни ва ҳам ғайри русларни руслаштурмоқ бўлгонлиғи сабабли бизларни ҳар жиҳатдан қисарға, эзарга тиришиб тура эди.

Энди Худоға шукрлар бўлсинким, ондай сиқинтилик ва шиканжалардан қутилдиқ. Ҳозирда ҳар ерда она тилимизга сўйларга, ибтидоийдан ўрта ва олий даражадаги мактабларимизда она тилимизда таҳсили илм этмакка ихтиёрли бўлдиқ, ўшандоқ расмий идораларимизда қарорнома, тазкира ва буйруқдек расмий коғозларимизни туркча тилда ёзарға ва тарқатурға эрклимиз. Шунинг учун эндиликда шундай мусоидли замин ва замондан истифода этиб, туркий тилимиз ва адабиётимизнинг такомилиға тиришмагимиз ва туркий тилимизнинг Туркистонда расмий ҳукумат тили қилурға ҳаракат этмагимиз лозимдир. Чунки мухториятли Туркистон ўлкасининг 95 прусентини ташкил этган биз, турк мусулмонлармиз. Шул сабабли ҳозирги замонда туркий тилимизни рус тили билан ҳуқуқда баробар этарга ва расмий ҳукумат тили ясарға ҳаққимиз бордир.

Ғазеталарда ўқуғонимизга кўра яқинда Тошкандда бўлиб ўтган болшевик коммунистлар съездида Тобулин афанди тарафиндан мусулмон тилини рус тили билан ҳуқуқда баробар этмак масаласи кўзғатилгон. Тобулин афанди ўз нутқинда айтганким: «Ҳозиргача рус тили расмий ҳукумат тили ҳисоб этилиб кедди. Биз мухториятли Туркистоннинг асл эгалари мусулмонлар бўлгонлиғини хотиримиздан чиқармасға, шунинг учун аларға ўз тилларинда маром ва мақсадларини англатурға йўл очарға керак, яъни маҳаллий туркий тилни расмий ҳукумат тили ҳисоб этиб рус тили билан бир ҳуқуқца юритурга, истеъмол этарга керак».

Мана, ушбу муҳим масалани бошлаб кўзғатмоқ вазифаси тил эгаси бўлгон биз мусулмонларға лозим экан. Билъакс, ани кўзғатиб, ўртаға отмоқ шарафи бошқаларға насиб бўлди. Энди бизларға, хусусан иш бошинда турғон улуғларимизға, ёшларимизға ва матбуотимизға лозимдирки, фурсатни ўткармасдан тездан ушбу масаланинг ҳаллиға тиришгайлар.

Ушбу муносабат билан биз шуни айтиб ўтмакни тевиш кўраимизким, Туркистондаги мусулмон шўролари билан мусулмон расмий ташкилотлари идорасиндаги барча дафтарлар билан мусулмон идоралариға юборилатурғон расмий коғозлар туркий тилинда ёзилғай. Аммо мусулмон идоралариндан рус идоралариға юборилатурғон расмий коғозлар ёнинда русча нусхаси билан бирликда туркча ёзилиб юборилғай. Ўшандоқ рус идоралариндан мусулмон идоралариға юборилатурғон расмий коғозлар туркча нусхаси ила бирликда русча ёзилғай.

Илова суратинда ҳам айтамиким, ҳозирда Самарқанд мусулмон шаҳар думахонаси билан мусулмон шўроси ўз тарафлариндан мусулмон идоралариға юборилатурғон расмий коғозларини фақат русча ёзиб юбормақдадирларки, бу иш ўз тилимиз ҳақинда бир жиноятдир. Шунинг учун мухтарам шўро ва баладия идорасиндан ўтинамиким, бу масалаға аҳамият бериб, бу тўғрида тезроқ тадбир кўрарға киришгайлар.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 16 июль

ОИЛА ТАРБИЯСИ

Дунёда ҳар бир миллатнинг ҳуқуқли ва масъуд бир суратда яшамаки, ул миллатнинг ўз замониндаги маориф ва маданиятни қабул этмакига муваффақ бўлгонидек, ҳар бир оиланинг бахтиёрлиги ва роҳат билан тирикчилик этмакига ҳам ул оиланинг афроди мутлақо тарбияли бўлурға тевишдир. Оламда тараққий этган ҳеч бир миллат йўқдир-ки, унинг оиласи тарбиясиз қолгон бўлсин. Ёки ҳеч бир оила йўқдирки, унинг афроди тарбия кўрмайинча чин бахт-саодат билан умр кечирмакца бўлсин.

Исломиятнинг аввалги асрлариндаги мусулмонлар оила тарбиясиға аҳамият бериб, эркак ва қиз болаларини ўқита бошладилар. Хотунлар ҳуқуқини риоя этдилар. Ва шул сояда маориф ва маданият йўлиға кадам кўйиб, улўғ бир қувват ҳосил этдилар. Озгина вақтда дунёнинг қисми аъзамини ўзлариға қаратдилар. Ул асрларда ислом дунёсинда эрлар қаторинда хотинлардан ҳам қанча олима ва шоира, муҳаррира, хатиба, адиба ва фақиҳалар етишган эди.

Мусулмонларнинг у давр тараққийлари Аббосий ҳалифаларнинг замониғача давом этди. Аббосийлар давринда бошлаб оила тарбияси бузилди. Хотунлар ҳуқуқиға тажоввуз этилди. Халифа ва амирлар саройинда айш ва ишрат ва шафоҳат бошланди. Ҳукумат идораларинда жабру алам, ғадру хиёнатлар юз берди ва ўшал дақиқадан эътиборан мусулмонлар ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан кундан-кун таназзул эта бошладилар. Ҳукуматлари кўлдан кетди, мамлакатлари барбод бўлди. Бошдан ўзгаларға амир ва ҳоким бўлиб келган мусулмонлар ахлоқсизлиқлари ва оила тарбиясининг бузуклиғи сабабли бора-бора ётларға маҳкум ва асир бўлиб қоддилар.

Ҳосили калом, аввалги асрларда мусулмонлар ҳусни ахлоқ ва оила тарбияси соясиндагина тараққий этдилар ва масъуд бўлдилар. Охирида оила тарбиясиндан кўл кўтарганлари ва ахлоқсизлиқлари сабабли сукут этиб ҳозирги ҳолға тушдилар.

Биз туркистонлилар ҳам 15 йил бўладирки, бу дунёда ўзгалардек тараққий ва таолий этмак орзуси билан янги мактаблар оча бошладик. Ёлғиз эркак болаларимизни тарбия этарға киришдик, аммо қизларимизнинг тарбиясига ҳозиргача ҳеч бир аҳамият бермадик.

Бизлар ушбу ноқис ва хато ҳаракатларимиз билан яна истармизким, келар замонда бизлардан ҳам масъуд оилалар етишсин, бизлар ҳам бошқалар қаторинда мутараққий ва мутамаддун бўлайлик. Лекин ҳозирдан билмагимиз ва амин бўлмоғимиз керакдирким, бизлар то эркак ва қиз болаларимизни биргаликда тарбия этмагунча бизлардан келажакда масъуд оилалар етишмас. Бизлар ҳеч вақт ғояи аъмолимиз бўлгон чин бахт ва саодатга, тараққий ва тамаддунға етолмасмиз.

(Охири бўлур.)

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 9 июль

ХАЛҚ ДОРИЛФУНУНИ

Эски ҳукумат замонинда Русиядаги ўрта ва олий мактаблардан фойдаланатурғон халқнинг кўбиси, балки ҳаммаси ёлғуз бой синфи эди. Ул чоғда фақир халқнинг боласи «дорилфунун» деган илм юртини тушинда ҳам кўролмаёй ёлғиз ибтидоий мактабнигина битуриб чиқса, ўзини бахтиёр санар эди. Бохусус, биз Туркистон мусулмонлари бир ёқдан ҳукуматнинг тазйиқи, иккинчи ёқдан ўзимизнинг илм қадрини билмаганлигимиз сабабли андай мадрасалардан истифода қилолмаганимиз каби ўз мактабларимиздан ҳам лозиминча баҳра ололмаёй юра эдик.

Иккинчи инқилоб натижасинда Русиянинг фақир халқи бурунги бахтсизликлардан, бурунги фалокатлардан кутулиб, роҳат юзи билан илм нуруни кўра бошлади. Ибтидоийдан то ўрта ва олий даражадаги илм юртларининг эшиклари фақир халқ юзиға қарши очилди. Илгари фақирлиғи сабабли ўз боласини ёлғиз ибтидоий мактабда давом қилдирарға муваффақ бўлолмағон халқ бу кунда «дорилфунун» каби илм ва ҳунар хазинасидан бир пул масориғ тутмайинча истифода этарға ҳақли бўлди.

Ўктябр инқилобиндан кейин Тошкандда Туркистон халқи учун «Халқ дорилфунуни» очилиб, анинг масориғиға ўттиз миллион сўм тахсис этилди. Бу «дорилфунун» Туркистоннинг умумий фақир халқи учун таъсис қилинғон бўлса ҳам, лекин биз мусулмонларнинг илм-маърифат тўғрисида гоят тубан даражада эканлигимиз ва шунинг учун ундан лозиминча истифода этолмай қолажагимизни кўзда тутиб, Тошканднинг бир неча ғайратли ёшлари Тошкандда мусулмонларға махсус халқ дорилфунунининг мусулмон шўъбасини очарға ҳаракат қилдилар ва бу ишларға муваффақ ҳам бўлдилар. Ҳозирда унда «дорилфунун» шўъбасининг ибтидоий қисминдан ўндан зиёд мактаб, ўрта қисминдан ҳам икки санойиъ мактаби очилиб ўқувлар давом этмақдадир. Олғон маълумотимизға кўра, мазкур ибтидоий мактабларнинг бештаси хотин-қизларға, бошқалари эркак болалар билан катта кишиларға махсус бўлиб, ҳозирда аларнинг мажмуасинда 75 нафарча муаллим ва муаллима билан 700 дан ошиқ талаба ва толиботи бор экан.

Ийди фитр муносабати билан Тошканддан Мухтор Бакир афанди Самарқандға келиб, ёшлар мажлисинда Тошкандда очилған «Мусулмон халқ дорилфунун»и шўъбаси тўғрисида муфассал маълумот берди ва мунда ҳам «дорилфунун» шўъбаси очарға ҳозирини таклиф этди. Мажлис анинг таклифини бир оғиздан қабул этиб, ўз орасиндан ташкилот комиссияси сайлади. Ҳозирда бу комиссия дорилфунун шўъбаси очмоқ хусусинда тиришмақдадир. Иншооллоҳ, тезда мунда ҳам дорилфунун шўъбасининг ибтидоий қисми номи ила эркак болалар ва катталар ҳам хотун-қизларға махсус бир неча мактаб билан бир санойиъ мактаби ва қисқа муддатлик муаллималар курси очса керак.

Бу мактабларда 15 ёшдан кичик бўлмағон ҳаркимса қабул қилиниб, ўқувлар мажжоний-текин бўладир. Ўқув вақтлари ҳам пешиндан кейин ҳар куни уч соатгина бўладир. Бу мактабларнинг ибтидоий қисминда талабаларға она тилиндан осон ва равшан ўқув, ёзув, ҳисоб, жуғрофия, тарих, ахлоқ ва ҳам дехқончилик, боғчачилиғ каби халқ учун фойдали илмлар ўргатилур. Хотин-қизларға махсус очилатурғон мактабларда эса муслима муаллималар қўйилиб, аларға ўқув-ёзувдан бошқа турли қўл ҳунарлари ҳам ўргатилур. Булардан бошқа панжшанба кунларида талаба ва толиботларға лексия тариқи билан маданий ва сиёсий маълумот берилур. Санойиъ мактабида ҳам меъморлик, нажжорлик, муковасозлик каби турли санъат ва ҳунарлар ўргатилурки, бу бизнинг камбағал халқ учун гоят фойдали бўлса керак.

Маълумдирки, бизнинг мусулмон биродарларимиз аксарият ила камбағал бўлуб, ёлғиз кун ўткармак ёки бир ҳунарни ўрганмак учун бир уста (ҳунарли) кишининг уйида беш-ўн йил хидмат қилиб зўрға ҳунарни ўрганиб чиқадиқлар. Мана мундан сўнг шундай ҳунарға толиб биродарларимизнинг андай усталарға муҳтож бўлмай, тўп-тўғри шул санойиъ мактабига кириб, озгина вақтда хат ва савод билан истаган ҳунарларини ўрганиб чиқиб тирикчилик этмақлари

мумкиндир.

Хулоса: бу «Халқ дорилфунуни» бизнинг фақир мусулмон биродарларимиз учун бир илм ва ҳунар хазинасидирки, унинг очилиши ила баробар халқимизнинг комили ихлос ва рағбат ила ундан истифода этмаклари матлубдир.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 23 июль

БИЗГА НИМА КЕРАК?

Дунёда ўзининг ҳаётини ҳимоя қилмоқчи ва ўз маишатини таъмин этмакчи бўлгон кишининг табиат қонунлари ва ҳаёт шароитлари мужибинча қандай тадбирлар кўрарга ва қандай чоралар изларга тугунмоғи қанча лозим бўлса, сарбастона ва масъудона бир суратда яшамакчи бўлгон бир миллатнинг ҳайъат мажмуаси ҳам ижтимоий ҳаётиндаги вазифаларини лозиминча ифо этмак йўлинда ҳаракат этиши ўшанча лозимдир. Акс ҳолда, ул фарднинг ҳаёти нақадар таҳликага маъруз қолурса, бул миллатнинг ҳаёти ижтимоияси ҳам шул қадар таҳликага учраб ўзгаларнинг тасаллут ва асорати остинда қолажағи табиий ва шубҳасиздир.

Яшамак шартлари ва ҳаёти ижтимоиядага вазифаларининг энг умдалари: аскарлик, маориф, тил, адабиёт, зироат, тижорат ва санойиъ эканлиги маълумдир. Мана, ҳаёти ижтимоиямизда лозим бўлгон бу нарсаларнинг барчаси ҳозирда бизда борми? Бўлса қайси ҳолдадир?

Бу саволларга қарши тўғри жавоб ёзилғонда ихтиёрсиз қалам уёлур, киши истиқболдан маъюс бўлур. Чунки мазкур нарсаларнинг баъзиси бизда йўқ ва баъзиси ҳануз ибтидоий ҳоддадирки, буларнинг мумкин суратда вужудка ижтиҳод чиқарилиши учун кўб умрлар ва кўблар сарф қилмоқ керакдир. Лекин лозимаи ҳаётимиз бўлгон бу нарсаларни вужудга чиқариб олғунча бизга замон мусоада этарми, яъни фурсат берарми?

Сиёсий аҳволнинг ҳозирги суръатли ўзгаришига қарағанда, замон фурсат бермас каби кўринадур. Шундай бўлса ҳам, ҳозирги мусоиди замин ва замонни ғанимат билиб ватан, ҳуқуқ ва ҳаётимизнинг муҳофазаси, истиқболимизнинг таъмини учун керак бўлатурғон тадбир ва чораларга киришмагимиз лозимдир.

Мана, ҳозир ушбу савол ворид бўладирки: бизга нима керак?

Ҳозирги вазифамизга қарағонда бизга энг аввал, аскар керакдир. Чунки ҳозирги дохийий шўриш ва инқилоб хорижий душманларнинг тажовузидан ортиқ бизга қарши хатарли бир ҳолга айланмақдадурки, бу шўришдан ватан ва хурриятни қутқариб олмоқ учун аскарий зўр бир қувватга молик бўлмоғимиз мутлақо лозимдир.

Маълумдирки, ҳозирда бир ёқдан Николай косалесла-ри бўлгон Ашқобод фитначилари, иккинчи ёқдан казачийлар билан ... оёққа қалқиб Туркистонимизни таҳдид этмақда ва фақир халқ ҳокимиятини таҳликага туширмақдадирлар. Буларнинг мақсади ҳокимиятни фақир халқдан олиб буржуазларга тобшурмоқ ва бунинг ила миллионларча бечора камбағал халқни янада бойларнинг оёғи остинда эздурмақдир.

Мана, ушбу дохийий душманларимизнинг ҳужуминдан ватанимизни қутқармоқ ва аларни тасаллутиндан муқаддас ҳокимиятимизни муҳофаза этмак учун биз Туркистон фақир ишчи ва деҳқонлариға лозимдурки, ўз орамиздан аскарий фирқалар ташкил этиб, жонимиз ва номусимиз каби азиз бўлгон ҳуқуқ ва хурриятимиз йўлинда қурбон бўлурға ҳозир турайлук.

Дунёда золим остинда номуссиз яшамақдан ҳуқуқ ва хуррият йўлинда номус билан ўлмақ минг марта яхшироқдир.

Эй Туркистон ишчиси! Оёқга тур! Душманларингни бос! Юртингни сақла!

Эй туркистонли турк ўғли! Яроғингни ол! Ёвингни от! Хурриятингни сақла!

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 13 август

ТИЛ МАСАЛАСИ

Мундан бир неча кунлар илгари Тошкандда бўлиб ўтган болшевик коммунистлар курултойинда Туркистон жумҳуриятинда туркий тилни расмий давлат тили этарга қарор берилганлиги хабари ила баробар шул хусусда ғазетамизда бир мақола ёзиб ва ўшандан бери бу тўғрида марказий ҳукуматнинг буйруғини кутиб тура эдик.

Сўнг кунларда ушбу ҳақда муқаддима ўлароқ Туркистон марказий қўмитасинда юқоридаги буйруқ чиқаридди.

«Улуғ Туркистон» рафиқимизнинг ёзғониға кўра, 8нчи августда Марказий Туркистон комитетининг биносинда Туркистон мусулмонлари учун давлат тили тайин этгувчи комиссиясининг 3нчи йиғилиши бўлғон. Сулкин тахти раёсатинда рус ва мусулмон жамоат ходимларининг иштироки ила ясалғон бу мажлисда «Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони туркий тили бўлур» деб қатъий қарор чиқарилғон. Шунинг ила баробар ўрниға қараб бу тилда ўзбек, қозоқ ҳам туркман шевалариндан бириси олдин тутилур деган бир талаб ҳам киргузилган. Туркий тилнинг ҳукумат маҳкамаларинда, пўчта, телеграф, банк, хазинахона ва бошқа шундай давлат муассасаларининг қаюсинда воқе равишда имлога қўйилмоғи ҳақинда лойиха тузмак иши Кўчарбоев билан С. Лиқушин афандиларға тобшурулғон. Бу лойиханинг ҳозирланиб тамом бўлиши билан туркий тили Туркистон учун давлат лисони этилиб фармон чиқарилур ва бутун маҳкамаларда бу тилда ариза, қоғоз ва телеграмлар қабул этарга амр берилур экан.

Ушбу яхши хабар биз Туркистон мусулмонларини бир ёқдан қанча шодлантурса ҳам, иккинчи ёқдан кўб қийинликлар олдинда шоштириб қўюр. Чунки туркий тилимиз давлат тили бўлиб, Туркистон жумҳуриятиндаги барча ҳукумат мусулмонлариға киргузилганда бу ўринларда етишарлик мирзо ва таржимонлар тил билмайдирки, мунинг учун зўр мушкулот олдинда шошиб қолурмиз. Ҳозирги мирзоларимиз бўлсалар, ўзлари турк ўғли турк бўлиб туркий тилнинг қоидаларини ва ёки имлони билмайдирларким, буларнинг ёзғон ва ёзатурғон нарсалари умум ва кўча тилиндан озгина тафовутлидир. Мунга илова, бу сўнг йилларда (бохусус Русия инкилобидан кейин) бизнинг мирзолар орасинда ёмон бир одат жорий бўла бошладики, булар туркий тилимизга русча сўзлар қўшиб ёзатурғон бўлдилар. Русча ўқуғон зиёли ва таржимонларимизга келганда, булар (аксарият ила) русча ва туркчани яхши билмаганликлари сабабли таржималари очик ва дуруст чиқмайди. Булардан русчани яхши билатурғонлари туркчани дуруст билмайдирлар.

Биз туркча қоидаларни билмаганлари учун ҳозирги мирзо ва таржимон биродарларимизни айблай олмаймиз, алар бу тўғрида маъзурдирлар. Чунки алар ва бизларнинг ҳеч қайсимиз мунтазам мактабларда ўқуб чиқмағон. Тил қоидаларининг таълими мунтазам мактабларда бўладир-ки, мундай мактаблар ҳануз Туркистонимизда очилғон эмас. Ҳозиргача давом этиб келган янги мактабларимизда бўлса туркий тилимизнинг сарф ва наҳви ўкутила бошлагони йўқ. Бизнинг туркий тилимиз ишланмағон бир тил бўлиб, мунинг сарф ва наҳвиға оид ҳануз бирор турли рисола босилиб чиқғон эмас. Бизнинг муаллим афандиларимиз тил қоидаларини яхши билмайдирларки, ушбу кунгача баъзилари тарафиндан ёзилғон мактаб китоблариндан маълумдир.

Хулоса, бир тарафдан тилимизнинг ҳануз ишланган бир ҳолға келмаганлиги, иккинчи тарафдан бу кунги ишларимизға етишарлик миқдорда тил билатурғон мирзо ва таржимонларнинг топилмаслиғи масаласи биз Туркистон халқини оғир ва қийин бир вазиятда қолдирадирки, мунинг тахфифи учун бирор турли тадбир ва чора кўрмакимиз лозимдир.

Бизнинг фикримизча, бу мушкилотнинг бир даража олдини олмоқ ва ўз орамиздан яхши мирзо ва таржимонлар етиштирмоқ учун ҳозирдан бошлаб Туркистон ўлкасидаги ҳар бир шаҳарда ҳукумат ҳисобиндан тил курслари очилсун. Бу курслар икки шўъбадан иборат бўлур,

биринчи шўъбасинда ҳозирги мирзоларимиз билан мирзоликка ҳаваскор кишиларга туркий тил қоидалари ва дафтардорлик усуллари ўргатилсун. Иккинчи шўъбасинда ҳозирги таржимонларимиз билан таржимонликка ҳаваскор одамларга туркча ва русча тиллари ва таржима этмак усуллари ўргатилсун. Мундан сўнг шундай курслардан мирзоликка ёки таржимонликка шаҳодатнома олиб чиқғон кишиларгина хидматга олинсунлар.

Мана ушбу тадбирни ихтиёр этган тақдирдагина биз юқорида айтилган қийинликлардан бир даража қутулғон бўлурмиз.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 20 август

ТҮЙ ВА АЗА МАРОСИМИ ҲАҚИНДА

Ҳар ернинг авом халқи ўзи ҳақиқат ва моҳиятини англамағон ҳолда динга нақадар эҳтиром кўзи ила қараса, эскидан қолғон русум ва одатларга ҳам шул нисбатда эҳтиром ва эътибор ила қарайдир. Ҳатто авом халқининг кўбиси диннинг амр ва наҳйилариндан юздан бирига амал қилмағон ҳолда, ота-боболаридан қолғон урф ва одатлардан четга чиқмаслик учун бор кучи ила тиришадир. Баногоҳ, бирор ишини урфга мувофиқ суратда қилолмаса, «ёру дўстларим орасинда беобрўй бўлдим», деб қайғурадир ва ўзини нажотсиз санайдир.

Мана, биз Туркистон халқи ҳам илмсизлигимиз сабабли турли маросим ва одатлар юки остинда эзилиб, мунинг учун ахлоқий ва молий жиҳатдан ғоят кўб зарарлар кўрмак-да бўлгон бир миллатмиз. Бизларни ўзиға асир этиб олгон урфлардан энг кўб зарарли ва ёмонроғи хатна, никоҳтўйлари билан аза маросимидир. Бизнинг халқ «мол ва жон кетса кетсун, обрўи кетмасун», деб хатна ёки никоҳ ва ё аза маросимини ўрунға кетурмак учун қўлларинда бор нарсаларини 1-2 кунда барбод этадилар, қарздор бўлалар. Қарзларини адо эта олмағач, охири, «молни одам топар, одамни мол топмас», деб ўз боғ ва ҳовлиларини сотиб, қарзла-риға бералар. Шул йўл билан бир ёқдан мол ва мулклариндан айрилиб дарбадар ва хору зор бўлалар. Иккинчи ёқдан ҳақиқий обрўйлариндан ажралиб охиратга сафар эталар.

Биз Туркистон фақир халқи неча йиллар Русиянинг золим ва мустабид чорларининг кўли остинда асир бўлуб, ҳеч бир жиҳатдан ўз аҳволимизни ислоҳ эта олмадик. Эски ҳукуматнинг биринчи мақсади ҳам, ўз қўл остиндаги ғайри рус миллатини жаҳолат ва одати мазаррат остинда эздуруб охири руслашдирмоқ эди. Эмди андай ҳукумат бизнинг бошимизда йўқ. Ҳозирда ҳокимият фақир халқнинг ўз кўлиндадир. Ушбу вақтда Туркистон фақир халқи ўзининг илмий ва ижтимоий ҳолларини на тариқа ислоҳ ва тараққий этдирмакчи бўлса, ихтиёри ўзиндадир. Бу тўғрида ҳеч ким анга монё бўлолмайди. Балки ҳар ким ёрдам берадир. Мана, ушбу яхши фурсатни ғанимат билиб илмий, ижтимоий ҳолларимизни ислоҳ этмак, яъни чин илм ва маорифдан баҳра олмоқ ва ўз орамиздаги ёмон одатларни барҳам бермак барчамизга лозимдир. Биз юкорида ҳам айтдиким, ҳозирда бизнинг устимизда даҳшатли суратда ҳукмфармо бўлгон урф ва одатларнинг энг кўб зарарлироғи хатна, никоҳ тўйлари билан аза маросимидир. Бу маросимнинг баъзи ёмонроғини барҳам бермак ва баъзисини ислоҳ этмак керакдир. Ушбу кунларда Тошкандда, мусулмон шўроси ҳам шул урф ва одатларни ислоҳ этиб бир қарорнома нашр этдиким, маҳаллий ғазеталарда ўқулди. Бизнинг фикримизча, хатна, никоҳ тўйлари билан аза маросимини ушбу равишда ислоҳ этмак тевишдир.

ХАТНА ТҮЙИ

Бизнинг туркистонлилар хатна тўйиға кўб аҳамият бериб, бир кундан 5-6 кунгача тўй қилалар. «Базм», «кўбқари»лар бералар ва бу йўлда мингларча сўмни исроф ва барбод эталар. Ҳолбуки, бу одат бизнинг Туркистондан бошқа ўлкалардаги мусулмонларда йўқдир. Арабистон, Миср, Истанбул, Кафказ, Татаристон ва Эрон мусулмонлари болаларининг хатнаси учун тўй бермайлар, лоақал бир неча кишини қақриб зиёфат ҳам қилмайлар. Фақат пайғамбар суннатини бажо кетурмак ила иктифо эталар. Бизларнинг ҳам бу тўғрида аларнинг йўллари ила боришимиз керакдир. Хатна учун қанча ақчалар исроф этиб, тўй ва кўбқари бермак ҳожат эмасдир. Ҳатто хатна муносабати ила бола учун янги кўрпа-ёстуклар ёки турли рангда неча қабат янги кийимлар ҳозирламак ортиқчадир. Мундан бошқа мумкин қадар болаларни кичиклик вақтинда янги усул ила хатна қилмоқ керакдир.

НИКОҲ ТҮЙИ

Никоҳ тўйинда икки турли ёмон одатимиз борким, алардан бир қисмининг ахлоқий жиҳатдан, иккинчи қисмининг молий жиҳатдан кўб зарари бордир. Мана шул урфу русумларнинг баъзисини бутун барҳам бермак ва баъзисини ислоҳ этмак лозимдир. Никоҳ тўйи зоҳиран бизнинг кўзимизга бир тўй каби кўрунса ҳам, лекин ҳақиқатда ўзи беш тўйдир. Чунки, «Нон шиканон» (синдириш-Н.Н.), «Фотиҳа», «Никоҳ», «Рўйи бинон» (юз очди-Н.Н.) ва «Домод талабон» (куёв чақирди-Н.Н.)нинг ҳар қаюси бир тўйдирким, буларга мингларча сўм исроф бўладир. Бу тўйлардан «никоҳ» ва «рўй бинон»дан бошқалари ортуқдир. «Нон шиканон»га 3-4 кишидан зиёда одам юбормак ҳожат эмас. Ўшандоқ «никоҳ» ва «рўйи бинон» тўйлариға ёру дўст ва қариндошлардан 30-20 дан ортуқ кишиларни чақирмаслиқ керакдир. Баъзи кишиларға тўн кийгизмак, тўйдан нон ва ширавор олиб кетмак барҳам бўлсун.

Хотунларға ҳам олиб кетмаклари учун тузу нон ва киши бошиға бир табақдан ош берилмасун. Никоҳ тўйинда куёвдан «шоҳи улоғ», ёғ пули ва шунга ўхшаш нарсалар олинмасун. Падар вакил ва шоҳидларға тўн бермак, қизни «вакиллингни бер», деб қийнамоқ ва йиғлатмоқ, имом хутба ўқуғон чоғда куёвнинг кийиминдан игна ўтказмоқ, никоҳдан кейин куёвга кийимлар кийгузмак, «пойандоз» тутмоқ, қизни ўтга айландируб, анинг олдинда бир неча ҳаёсиз кишиларға қабих алфозли ашулалар ўкутдируб куёвнинг уйиға элтмак каби ёмон урф ва русумлар манъ этилсун. Куёв ўз кийимини ўз уйиға кийиб келсун. Келинни ароба билан узатмак мувофиқдир. Куёвнинг уйинда келинни олов атрофиндан айландирмак мажусийлардан қолғон бир одатдирким, муни барҳам бермак керак. Никоҳ кечаси 15-20 хотун-қизлар ётғон бир уйда куёвнинг келин билан бирга ётмоғи катта айб ва ахлоқсизлиқдурким, бу одатдан қўл тортмоқ лозимдир. «Рўйи бинон» куни куёвнинг ақрабоси бўлғон хотун-қизларнинг келинни ҳада «дастовез»лар билан кўрмаклари ва келиннинг аларға «кийити» номи ила қалпоқ, белбоғ ёки кўйлак-иштон бериши ортикча таклиф бўлғони учун барҳам бўлсун. «Домод талабон»га куёвнинг ўзи 3-4 киши билан бирга борса кифоя этадур. Никоҳ тўйидан илгари ҳар бир ийдда қиз тарафиндан куёвга «таги жога» исмила кийим ва дастурхон такдим этиши ёки куёв тарафидан қизға шунга ўхшаш нарсалар юбориши ҳожат эмасдир.

Никоҳ тўйиндан илгари қиз ҳам куёв тарафиндан ҳозирланатурғон кийим ва уй асбоблариға келганда: бу тўғрида бизда ортикча масориф кўбдирким, буларни ислоҳ этмак керакдир. Мисол, куёвнинг ақчаси ила қиз тарафидан тайёрланатурғон «кашида»ларининг кўбиси бўғча ва сандиқларда чуруб ётатурғон кераксиз нарсалардирким, булардан ёлғуз бир донадан «белбоғ», «жойнамоз», «сўзана», «рўйжо» ва «болишпўш» ҳозирлаб, бошқаларини барҳам бермак лозимдир. Қизға ҳар бир кийимдан 7-8 хил тайёрламоқ керак эмас. Бу тўғрида куёв ўз ҳолиға қараб ишласун. Яъни кучи етса кўброқ, бўлмаса озроқ кийим олиб берсун. Андай кераксиз нарсалар ўрнида уй ва тирикчиликка керакли асбоблар ҳозирлансун (мисол, кўрпа, ёстук, гилам, таом асбоблари ва шунга ўхшаш зарур нарсалар). Бу тўйлар-да «базм» қилиб жувонлар ўйнатмоқға йўл берилмай, аммо дутор, танбур ва доира чалмоқ, ашула ўқумоқ мумкин бўлсун. Тўй ҳар вақт бекорлик чоғда, яъни халқ хизматдан бўшагон вақтда бўлсун.

Булардан бошқа яна бир нозук нуқта борким, тўйдан илгари мана шунга диққат этмак тевишдир. Ул нуқта эса қизнинг ризолиғини олмоқдир. Ҳозирда бизнинг мусулмонлар ёлғуз ўз ихтиёрларинча қизларини куёвга бералар. Ҳатто баъзи виждонсизлар ўз қизларини бойларға сотиб юборалар. Мана шу зулм ва хиёнатларға йўл бермаслиқ керакдир. Қизни куёвга берилур экан, энг аввал бу тўғрида қизнинг ризолиғини билмак керакдир. Қизни ризолиғиндан бошқа куёвга бермак шаръан ва қонунан манъдир. Бу ҳақда ғоят диққат ва эътибор ила ҳаракат этмак керакдир.

ЎЛУК ВА ТАЪЗИЯ МАРОСИМИ

Ўлук ва таъзия тўғрисида ҳам ёмон урф ва русумларимиз кўбдир. Чунончи, қабр устинда

халқға «йиртиш» бермак, қўлға таёқ олиб баланд товуш ила йиғламоқ, ўлукнинг ақрабоси бўлгон хотунларға аза тутмоқ учун кўк ва қора кийимликлар бермак, хотун-қизларнинг «гўянда» ва «садр» ила баланд йиғламоқлари, «уч», «етти», «йигирма», «қирқ», «йил» кунларинда халқға ош бермак. Мана ушбу беҳуда одатларнинг барчасини барҳам бермак керақдир. Аммо мазкур кунларда ўлукнинг руҳига хатми Куръон, дуо ва фотиҳа қилмоқдан зарар йўқ. Шунга ҳам 3-4 кишидан зиёд одамларни чақирмаслиқ керақдир. Ўлукнинг энг яқин хотун-қиз ақрабоси 40 кундан зиёд аза тутмай, 40 кундан сўнг азалиқ кийимини ташласа лозим.

Тўй ва аза хусусинда бизнинг фикримизга келган нарсалар шулардан иборатдир. Бу урф ва одатлар шаҳар халқига махсус бўлиб, аммо уезд ва сахро халқининг бу тўғридаги одатлари бошқачадирким, биз андан бутун хабардор эмасмиз.

Энди уезд ва шаҳар шўролари ила мусулмон иштирокиюн фирқасиндан ўтинамизким, ушбу маросим ва одатнинг ислоҳи хусусинда кенгашлашиб яхши қарорлар чиқарсунлар. Ва ўшал қарорномалариндан бир неча минг бостуруб, халқ орасинда тарқатсунлар эди. Шундай қарорномага амал қилмағон тўй ва аза эгалари билан гузар комитетларини масъулиятға тортиб, аларни қаттиқ жазоларға маҳкум этсунлар эди.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1919 йил, 22 март

ЁШЛАР! ЮРТНИНГ УМИДИ ЁЛГУЗ СИЗГАДУР

Биродарлар! Сўнг асрларда олами исломнинг умуман, Туркистоннинг хусусан бошиндан ўткардиги фожеаларни бир-бир санасак, неча жидд китоб бўладир ва бу фожеаларнинг бошлича сабаби билимсизлик, жаҳолат, муҳокамасизлик, бир-бировга суи зан (бадгумонлик), бир-бировга ишонмаслик, бирон каттароқ ё мўйсафид одам ҳар нима деса ани Худо тарафидан келган ваҳийдек билмакликдан иборат эди. Нодонлигимиз шу даражададирки, асрлардан бери ислом олами, Шарқ дунёсининг бошига қандай фалокатлар кедди, бу фалокатларнинг сабаби кимлар ва нима эдикини билмаймиз. Ҳоло ҳам билмасликимизга давомат қилмоқдамиз. Ўтган асрларни бир ёкка кўяйлик, ёлғуз шу кейинги тўрт-беш йилда Туркистонда нималар бўлди, хабаримиз йўқ. Қолбуки, орамизда мундан олтмиш йил бурунги ҳолларни кўзи билан кўрган, рус ҳукумати мустабидаси билан мулоқот воқеаларда иштирок қилган қарияларимиз кўб. Лекин бечора қарияларимиздан у фожеаларнинг сабабини сўрасак, «Фалон одамлар русларга тил берди, фалон авлиёнинг руҳи койиди ёки фалон девона айтдики, хизр Илёс рус аскарлариға пешдорлик қилмоқдадур. Шунинг учун таслимдан бошқа чора йўқ эди...»дек сафсата сўзлар сўзлайдилар.

Ҳақиқат ҳол нима эканлигига бир мисол бўлсун деб, қисқагина бир нарса ёзаман. Рус аскарлари Туркистон худудини ошиб, Авлиётани ишғол қилаётган вақтинда мағрур амир Музаффарнинг якка мақсади Хўқанд хонлигини махв этмак эди. Анинг зимнича, Хўқанд хони хилофи шаръий ишлар қила эмиш. Шунинг учун шариатнинг ягона эгаси бўлган Бухоро ҳукумати Хўқанд хонлигини махв этмак фарз эмиш. Хўқанд хонлиги эса гоҳ Худоёрхоннинг тарафини олиб, гоҳ Мусулмонқулиға пабрўлик қилиб, гоҳ билмам қайси эшони миённинг истиҳорасиға имон келтируб, бир-бировини сўкмак билан овора эди. Иш шу даражага етдики, рус қозоқлари Тошканд шаҳрини ишғол қилдиғи вақтда, амир Музаффар шариат исминдин Хўқандни таламоқ, хотун-қизларни номуссиз қилмоқ билан машғул эди. Анинг зимнича, биринчи фурсатда Хўқанд аҳолисидан ўч олмак лозим эди. Аммо руслар бўлсалар, шариат исминдан муҳораба қиладургон амир Музаффар аскарининг қаршусинда тура олмай, Оренбурғдан нари ёкка қочиши аниғ эди.

Лекин иш амир Музаффар ўйлағонча чиқмади. Тошканддан кейини Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Янги Кўрғон, Самарқанд бири орқасиндан бири кета бошлади. Бу вақт эътиқодлар бошқаланди, бу мағлубиятларнинг сабаби, ҳикмати изланди: «Рус аскарининг олдайинда хизр Илёс, билмам яна қайси дажжол раҳбарлик қила эмиш. Шунинг учун бу мағлубиятларға биз туркистонлиларнинг ҳеч даҳлимиз йўқ эмиш».

Баъзиларнинг зимнича, бунинг сабаби ўзимизнинг аъмоли бадимиз эмиш. Дарвоқе, бу бир даража тўғри фикр. Лекин масала, бундаги қайси қисм амали бадимиз бунда бир қисм ишларда гуноҳкор бўлур. Лекин бу гуноҳ ўз шахсига оид бўлдиғи учун анинг жазоси қиёматда мавқуфдир. Худо хоҳласа бағишлар, хоҳласа жаҳаннамга юборур (у шариат ҳукми). Аммо бир қисм гуноҳларга банд анинг жазосини шу дунёда кўрур. Мисол, илмсизлик, ёмон ахлоқдек гуноҳлар.

Маалтаассуф, бизнинг муҳтарам фахрийларимиз у фожеаларимизга аввалги қисм гуноҳларимизни сабаб кўрсата эдилар. Аммо, дарҳақиқат, охириги қисм гуноҳларимиз, яъни нодонлигимиз сабаб эди. Нодонлик бир гуноҳдирки, анинг жазосини ҳар кимса шу дунёда кўрмакга мажбурдир.

У фалокатларнинг ҳақиқий сабабларини тушунган, иш кўлдан кетмасдан бурун илож ва чорасиға фикр юритган баъзи бир одамлар бор эди. Лекин у бечораларнинг қайсиси тилчилик, қайсиси ҳукуматга хиёнат, қайсиси Хўқанд хонлиғи, балки Шаҳрисабз бекига жосуслик гуноҳлари билан кесилдилар, осилдилар, зиндонларға солидилар.

Улуғ Туркистон парча-парча бўлуб, рус қозоқлари оёғи остинда эзилгандан кейин ҳам, биз бурунги аҳволимизга давомат қилдиқ. Келаси кунлар учун ҳеч бир ҳозирлик кўрмадук. «Бу ҳол

билан кетаберсак, бир кун дунё юзиндан махв ва мунқариз бўлурмиз. Шунинг учун фурсат ўткармасдан илм ва маърифатга ёпишмоғимиз керак», деб орамиздан чиқиб бизга насихат берган мутафаккирларимизни яна Бухоро амирининг, Бухоро уламосининг иш ва сўзларини ўзимизга далил қилиб, шариат исминдан жонимиз борича илм ва маорифга қаршу турдук. Агар бизга ақл ва муҳокама бўлса эди, эллик йиллик асорат замонида чор ҳукумати бизни қанча қисса ҳам яна Туркистоннинг ҳар шаҳринда юзларча илмлик одамлар етишдира олар эдик. Бу инқилоб замонинда мунчалиқ хатолар, (одамсизлик)га учраб, фалокатларга гирифтор бўлмас эдик.

Эмди келайлук инқилоб замониға: биз бу нарсага ҳозир эмас эканмиз, буюк Русия инқилоби бошланди. Яна ўшал мўсафидларимиз, қариларимиз, уламомиз майдонға отилдилар. Ҳар нарсани ўзлари билдикича юритмоқчи бўлдилар. Табиий, буларнинг билдиклари нарсалар мундан эллик йил бурундаги одамларнинг билдиклариндан ошуқ эмас эди. Ёшларимизга келсак, буларнинг бир қисми қариларимизнинг асорати остинда эдилар, бир қисмлари дуруст тарбиялари, етарлик илмлари ва тажрибалари бўлмадиғи учун жиддий ишлар, инқилоб тошқунларини бажара олмас бир ҳолда эдилар.

Керинский замони ўтди, ишчилар даврони келди, лекин яна биз олами хайратда на дейишимизни, нима қилишимизни билмасдан сарсон эдик. Қариларимиз ва тажрибакорларимиз «15 кун, бир ойда шўролар ҳукумати йўқ бўлур», деб ҳукуматға яқинлашмадилар ва яқинлашганларга шариат исминдан, билмам, қайси имон кароматиндан кўрқуб йўл бермадилар.

Инқилоб ўсди, Русияни бутун ишғол қилди, икки йилни тўддуруб учинчи йилға қадам босди. Москов йўли очилиб, Туркистонға инсониятпарвар ўртоқлар раҳбар бўлиб келдилар. Туркистон аҳолисиға ота-боболарининг эсларига келмаган ҳақлар берилди. Бу ҳақларга эга бўлмоққа ярайдиган йигитлар етиштирмак учун мактаблар очилди. Миллионлар билан оқча сарф қилинди ва сарф қилинмоқдадир. Асоратдан қочиб ватанлариға бораётган усмонли қондошларимиз бизнинг жаҳолатимизга жонлари куйиб, муваққат бўлса-да, бир неча кун бизга раҳбарлик қилмоқ учун Туркистонда тўхтаб фидокорона хизматларга киришдилар. Усмонли қардошларимиз ёлғиз илм жиҳатдангина эмас, ҳатто, ҳукумат ва фирқа ишлариға киришиб сиёсий жиҳатдан ҳам бизга раҳбарлик қилмоқдалар.

Осмондан тушган шунча давлат, шунча тахт, шунча ҳуқуқ, шунча имтиёз муқобилинда биз нима қилаётимиз? Биз яна 50 йил бурундаги эски жаҳолатимиз, эски суизанимиз (бадгумонлик), эски соддалигимиз (таъбири маъзур кўрилсун) эски ақдсизлигимиз билан ҳар нарсая ўзимизча маъно бериб, халқни ташвишга, ёшларни жаҳолат ва ахлоқсизликга солиб шундоқ ғанимат ва тор бир фурсатни бўш ўтқариб, туркистонлиларнинг келаси кунлари учун гўр қазмоқдамиз.

Хотирларга бўлса керак, ўтган йил мактаб болаларини фанний саёҳат учун рўйхат қилаётгондаги «бизнинг болаларни солдат қила эмиш», деб 8-10 яшар болаларни мактабдан қочирув боғларға элтиб ёшурдик. Таҳрири нуфус (аҳолини рўйхат) вақтинда «Худо урди! Солдат бўлиб ўлармиз?» деб йигитларимизни Шаҳрисабзларға, Қаршиларға, Бухороларға қочирдук ва неча кун орадан ўтди, ҳеч ким солдатликқа олинмади. Худуд коравуллари қўллариға тушиб турмада қамалғон йигитлар ҳам озод қилиндилар. Шаҳрисабзга қочгонлар оёғлари шишиб, балоларга гирифтор бўлиб «бозордан қайтғон инан»дек такрор Самарқандга келдилар. Буларға ҳам «Қаерға кетиб эдинг!», деб ҳеч ким бир нарса сўйламади, бу алданғон қочқунлар кўб зарарларға, кўб фалокатларға учрадилар. Кўб ақчалари сарф бўлди, Самарқандца хотун-болалари кишисиз қолди. Баъзилари, устига устак, Шаҳрисабзда 50 таёқ шаллоқ ҳам едилар. Ҳар нима бўлди-ўтди. Яна Ватанлариға келдилар. Лекин буларни иғво билғон нодонлар, буларни қочурғон қарилар, буларни шунча фалокатларға учратган оталар қилғон ишларидан ҳеч уёлмадилар. Уёлмоқ нари турсин, у нолойиқ иғволариндан ибрат олиб, мундан буён ақл билан иш қилмоқ, муҳокама қилиб сўз сўйламоқни ҳам ўрганмадилар.

Мунча узун-узун сўз сўйлаб, ўқувчиларнинг бошларини оғритдигимга сабаб бўлгон кичкинагина бир ҳикоятни арз қиламан. Маълумки, 1919 йил ёз фаслидан бошлаб Самарқанд ҳам илмга интила бошлади. Мактаблар тартибга қўйилди. Мутаадид курслар очилди. Бу ишларга усмонли қардошларимизнинг, хусусан, эски шаҳар маориф мудирини Сулаймон Сомий афандининг фидокорона хидматлари сабоқот қилди. Ўқувчилар ўзларини халқ назарига кўрсата бошладилар. Хусусан, «Олтой дарнаги» курсининг шогирдлари бутун Самарқанд аҳолисининг диққатларини жалб қилди. Бу жамиятнинг гимнастик, мусиқа ва тиётру учун бошқа-бошқа тўдаси бордир. Шу кунларда мусиқа тўдаси бир неча шарқийларни нўтасига табиқот чолмоқдадир. Бу мусиқани доира ва нақорадан иборат билиб юрган, ёврополилардек мусиқа чалишни, ёврополиларга махсус бир хорқа гумон қилиб келган биз самарқандлиларга катта ишдир. Бунинг учун қанча қувонсак ҳақимиз бор. Лекин ишнинг ижоботи бошқа ўринда, «Олтой дарнаги»нинг мусиқа тўдаси аъзолариндан бирининг онаси ўғлининг ёврополикдек мусиқа чалишини кўриб, ўз қисқа ақли билан ё бошқа бир нодоннинг ифвоси билан «Худо урди, энди ўғлим солдат бўлди», деб ҳукм қилмиш. Гўёки буларга мусиқа ўргатиб, фронтга юборур эмишлар. Йўқса, ёврополилардек мусиқа чалмоқ нимага керак эмиш. Шу эътиқодга биноан ўғлини шахримизга қочирмоқчи бўлмиш... Ай аҳмоқ бобо! Агар шўролар ҳукуматининг фронтлари санинг ўғлингдек уч шарқийни зўрға чаладурғон ўн икки нафар самарқандликка мухтож бўлса эди, қачонлар шўролар дунёда йўқолиб, сан ва ман хотун-болаларимизгача ваҳший мутаассиблар, ажнабий аскарлар қўл остинда эзилиб, махв бўлур эдик. Шўролар ҳукуматининг икки миллиондан ошиқ аскарини ва шунга муносиб дасталари бор. Санинг ўғлингдек «нонхўр сарзободий» ҳеч кимнинг газакига дору бўлмайдур. Ўтган йилдаги аҳмоқликларни эсинга кетур. Жондек гуноҳсиз ўғлингни ваҳший ҳамсоялар қўлига ўз қўлинг билан топширма!

Ёшлар! Ай ёш йигирмадан ошган биродарлар, сизлар бундан буён мундақа аҳмоқларнинг сўзлариға кулоқ солманг. Бу фурсатларни ғанимат билиб, илм йўлиға югуринг. Ватанингиз, бу бекас Ватанингизнинг дардия даво бўладурғон эр ва олим йигитлар бўлмоққа чолишинг!

Ўтган йил шундақа оғуларға алданиб ватандан қочган, йўлда ушланиб, турмаларга қамалган бир неча биродарларингиз бу йил сизнинг жамиятингизнинг ишликли энг фаол йигитларидандир. Уларнинг эсларига ўтган йилдаги воқеа тушса қизариб, уёлалар, у ишларга сабаб бўлғонларга нафрат баён қилалар.

Сўзнинг қисқаси: бизга нодон одамларнинг маслаҳатиндан зарардан бошқа нарса тегмайдур. У одамлар мундан сўнгра ақлга ҳам келмайдурлар. Сиз ўз пок вужудингиз, ғаразсиз кўнглингиз билан иш қилинг! Ёшлар! Юртнинг умиди ёлғиз сизгадир!

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1920 йил, 15 февраль

БОЛАЛАР БОҒЧАСИ

Халқимиз илм ва маорифнинг ҳақиқий қимматини ўлчай олмаса-да, мактабдан асл мақсад нима эканлигини дуруст тушунмаса-да, «мактаб деган ўқув юрти бор, унда болалар бориб ўқуйдилар» деб билалар, ихтиёрли, ихтиёрсизми болаларини мактабга юборалар.

Аммо «Болалар боғчаси» деган сўзни эшитмаган одамлар кўбдир. Шунинг учун бу тўғрида бир оз маълумот бермак, бу кунларда очилган «Болалар боғчаси»га аҳолининг диққатини жалб қилмоқ муносиб кўрулади:

«Болалар боғчаси» шундоқ бир бинодирки, анда ўқув ёшига етмаган 4-6 яшар болаларни йиғиб асрайдирлар. «Болалар боғчаси» шаҳарнинг энг яхши ва хушҳаво еринда, боғчалик бир бинода бўладир.

Болалар боғчасинда болаларнинг сонларига қараб уч-тўрт нафар бола тарбиясини яхши биладирган тарбиячилар қўйулалар. Болалар кунда соат саккиздан икки ёхуд тўртгача у ерда асраланалар.

Тарбиячилар болаларни ҳар қисми оддий ўйунлар билан ўйнаталар, қоғоз, лой ва чўбдан ҳар нарсанинг суратини ва намунасини ясаталар. Қалин коғоздан кесилган ёхуд чўбдан ясалғон ҳарфларни болаларнинг қўлларига бериб, ўйун йўли билан ҳарфларни таниталар. Болаларнинг ўз аъзолари ва кўзларига кўруниб турюн нарсаларнинг отлари ва сифатлариндан қисқа-қисқа сўзлар ясаб, болалардан айтиралар. Шул восита билан болаларни тўғри ва уста сўйламакка ўргаталар. Болаларни бирга ўйнатиб, бирга ўтуртуб, бирга турғузуб жамоат билан ишламак, жамоат бўлиб тирикчилик қилмоқга одат қилдиралар. Болаларнинг тез-тез оч қолишларини эътиборга олиб, болалар табиатига мувофиқ енгил-енгил емаклар егузалар. Болаларни покизаликга одат қилдиралар. Ўйун вақтинда, тамақ вақтинда кийимларини, қўлларини булғотдирмайдирлар. Болаларга қисқа-қисқа шеърлар ўргатиб, мусиқий ҳавоси билан ўкутуб, руҳларини тарбия қилалар. Болаларнинг эсонликларини сақламоқ, гавдаларини ўсдурмак учун табиблар сўзлари бўйинча ҳар қисм ҳаракат қилдиралар. Хулоса, бир тарбияли онадан ортуқроқ болага қарашалар ва асрайдирлар.

Маданий миллатлар ичинда «Болалар боғчаси» кўб замонлардан бери бор. Ва болалар мактабдан бурун у ердан тарбия олалар. Шўролар ҳукумати соясинда болалар боғчаси Туркистонда ҳам кўпаймоқдадир. Эски Тошкандда мусулмонларнинг бир неча болалар боғчалари бўлди.

Самарқандда ўтган йил руслар учун собиқ ғубирнатур боғинда, яҳудийлар учун қизлар гимназияси ёниндаги бинода «Болалар боғчаси» очилиб, миллионлар сарф қилинмоқдадир.

Баъзи маориф шўьбаларинда қотишиб юрган маорифпарвар ўртоқларнинг кўшишлари билан ўтган баҳор эски шаҳарда Хайробод қитъасинда Қулибойбачча ҳовлисинда мусулмонлар учун ҳам болалар боғчаси очилиб эди. Лекин болалар боғчаси нима эканлигини халқ англамади, болаларини юбормадилар. Бир талай харажатлар бўшга кетди, тарбиячилик учун Тошканддан келтурулган, болалар боғчаси курсига ўқуғон татар ҳамшираларимиз бола йўқлиғидан зерикиб яна қайтиб Тошкандга кетдилар. Лекин эски шаҳар маориф шўьбаси болалар боғчасининг кераклигини, бола тарбияси учун лозумини кўзга олиб мазкур Қулибойбачча уйинда яна «болалар боғчаси» очди. Эмди халқимиз мундоқ тарбия уйиндан истифода қилмоқ учун 4-6 яшар болаларини бу ерда юборсалар эди.

Эскидан бери халқимиз болаларни тўрт-беш яшарлигидан мактабга элталар, домлоға айтадургон сўзлари: «Таксир, ўқумасада, алдаб-сулдаб мактабда сақланг, уйда шўхлиқ қилиб, онасини безор қиладир. Иш кучидан қолдирадир, кўчаларда, ноқулай ерларда ўйнайдир. Бирон ўсал бўлмасин деб қўрқаман. Мактабда турса, ман бозорда, онаси уйда хотиржам бўламиз...» Ана шу ҳоллар кўрсатадирки, ёш болаларни асрамак ва ёмон ўйунлардан, ноқулай ишлардан сақламоқ учун бир ер керак экан. Бошқа муносиб бир ер йўқлиғидан оталар болаларини ёш

чоғиндан хотиржам бўлайлук деб мактабга элталар. Лекин ёш болалар-ни мактабга юбормак ва ўқуйдиргон болалар қаторинда ўтқузмоқ боланинг эсонлигиға кўб зарарликдир. Бола ёш чоғинда кўнгли хоҳламайдиргон бирон ишга мажбур қилинса, бадани орук бўладир. Димоғ ва миясига халал келадир, қони бузиладир, аъзоси ўсишдан қоладир ва бошқа касалларга учрайдир.

Кўчада, уйда ўз ҳолича кўйулса, ёмон ўйунлар ўйнайдир, кўча болалари билан ёқалашиб, урушиб ахлоқи бузиладир, ёшлиқдан айғоқликни, олифталикни ўрганадир. Кўчада от ва ароба остинда қолиб, ёки том ва ёғоч устиндан йикилиб, бирон ўсал бўлмоғи ҳам мумкиндир. Ўсал бўлмаса-да, ўз бошига ўйнаб юрган болани «Нима бўлди?», деб ота-онанинг юраги титрайдир. Мана, «Болалар боғчаси» шу ҳолларнинг борисига чорадир.

«Болалар боғчаси»нинг биринчи фойдаси болаларни мазкур ҳоллардан, ота-онани беҳуда ташвишлардан қутқармоқдир. Иккинчи фойдаси болаларни яхши тарбия қилиб, лозим ишларга ўйун йўли билан ўргатиб, мактабдан бурун мактабга ҳозир қилмоқдир.

Бу хулосаларни халқимиз дуруст англаб, мингларча халқ ақчаси сарф бўлаётган бу ишлардан истифода қилсалар эди. Англагон кишиларга лозимдирки, англамагонларга тушунтирсунлар. Муни яхши билдирсунларки, маориф шўроси, халқ ҳукумати бу ишларни ўйун учун ёхуд ўзи учун қилмайди. Балки халқ ақчасиндан бир қисмини халқ манфаатиға сарф қилмоқчи бўладир. Бизга лозимдирки, гўшт дўконинда навбат кўзлаб тургандек, мактаб ва боғчалардан ҳам биримиздан биримиз бурунроқ навбат олмоқ ва истифода қилмоқ учун югурсак.

Сўз охиринда шуни эсга тушуруб ўтамизки, яҳудий ватандошларимиз аҳмоқ кишилар эмаслар. Балки буларнинг зийракликларига барчамиз қойилмиз. Булар ҳунар мактаби очдилар, эскидан савдогар бўлдиқлари ҳолда ўн қўл билан янги ҳунар, янги ишларга ёпишдилар. Болалар боғчаси очиб болалар билан тўлдирдилар, ҳосили қанча мумкин бўлса, шунча фойда олаётибдилар.

Ҳоло биз болаларимизни охири солдат қиладир деб қўрқмоқда, хаёлот билан овора бўлиб, истифода йўллариндан маҳрум қолмоқдамиз.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1919 йил, 3 ноябрь

СЎЗ, ҚАРОР ВА ИШ

Маориф ва маданиятга ниҳоят даражада сувсағон Туркистонда уч ярим йиллик инқилоб даврида эзилган халқнинг тараққий ва таолийси учун нима ишлар қилинди, қандай муассасалар вужудга кетуридди?

Бу улуғ саволга аччиғ бўлса-да, тубандаги сўзлардан бошқа тўғрироқ жавоб тополмаймиз:

Бу уч ярим йиллик инқилобий даврда кўп сўзлар сўйланди. Митинглар қилинди, ташвиқотлар этилди. Ва ғоят яхши қарорлар чиқарилди. Лекин йўқ даражасинда оз иш қилинди. Мақтанурлик ва ифтихор этурлик ишлар ҳануз ишланмади.

Халқнинг олдин бориши, юртнинг тинчланмоғи ва кучли бўлмоғи маориф, аскарлик, иқтисод ва деҳқончилик ишларининг тузук бир-бирига қўйилиши билан бўладурким, маалтаассуф, бу тўғриларда ҳануз халқ учун фойдали ва кўзга кўринурлик ишлар қилинган эмас.

Маориф ишлари ғоят паришон бир ҳолдадир. Мактаб бор, дуруст муаллим йўқ. Талаба бор, лекин унга кераклик китоб йўқ ёки мактабда кифоя этатурган асбоб (мисол, парта, печка, ўтун) йўқ. Бу ҳолда биз маориф ишлари тевишли йўлга қўйилган дея олмаймиз. Аскарлик жиҳатидан ҳолимиз ундан ҳам ёмондир. Ҳолбуки, юртни сақламоқ ва халқнинг тинчлигини тайин этмак учун аскар керакдир. Туркистоннинг ерли аҳолисиндан аскар олмоқ учун марказда яхши қарорлар чиқарилган ва бултур аскар олина бошлаган бўлса-да, бу ишдан ҳануз яхши бир натижа кўра олганимиз йўқ.

Агар бизнинг бошқа қарор ва ишларимиз ҳам шунингдек эътиборсиз ва натижасиз ўтуб кета берса, биз бу ҳол билан дунёда ҳеч бир иш қила олмаймиз.

Зироат ишлари аввалги ҳолидан ҳам неча даража кейинда қолди. Биз инқилоб даврида зироат ишларини бир йўлга солмоқ ўрнида деҳқонларни таладик. От ва ҳўкизларини олдик, отрядлар юбориб деҳқонларни таёқ ости қилдик, хотун, бола-чақаларининг ор ва номусига тажовуз этдурдик. Мунинг билан уларнинг кўнглини ишдан совутдик. Охири, бу ишларимизнинг хато эканлигини билиб энди алар билан тўғри муомала этарга бошладик ва аларга ёрдам бермаклик лозимлигини англадик.

Сўз маносабати келгач, «Тил масаласи»дан бир оз ёзайлук.

Туркистонда аксар аҳоли мусулмон бўлдиғи эътиборга олиниб, мундан уч йил бурун туркча тил - расмий давлат тили деб эълон этилса-да, буни амалга киргизмак учун ҳануз жиддий тадбир кўролмадик. Балки бу «эски ҳаммом-эски тос» мазмунича кўп маҳкама ва идораларда ҳануз рус тили ҳукм фармойишдадир.

Ҳукуматнинг идора ва маҳкамаларида туркий тилни ишлатмак учун бошлаб таржимонлар, мирзолар ва бухғалтирлар етишдурмак керак эди ва мунинг учун керакли ишлар ҳозирламак лозим эдики, маалтаассуф, бу ишлар бу кунгача ишланмади. Шунинг учун бу қарор ва буйруқдан ҳам яхшироқ натижа чиқмади. Юқоридаги баёноздан маълум бўладиким, биз ҳануз «сўз» ва «қарор» даврида бўлиб, бу уч ярим йиллик инқилоб замонида буйруқ, қарордан бошқа жиддий ва фойдали бирор иш қила олмаган ва бошлаган ишларимизни тинчлик бир йўлга қўя олмаган эканмиз. Энди қуруқ сўз ва қарорлардан тўйдик. Энди бизнинг ишламакимиз керак. Ва иш билатурган ишчилар етишдирмоғимиз керак!

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1921 йил, 26 май

САМАРҚАНДА МАТБУОТ ИШЛАРИ¹⁸

(Самарқандда матбуот ва ёшлар)

203-сон «Қизил байроқ» газетасида «Бургага аччиғ қилиб кўрпани куйдириш» унвони билан Самарқанд ёшлари ва Самарқанд газетасига доир «Озиёлик» имзоси билан босилгон бир мақола кўрилди.

Озиёлик ўртоқ менинг газета идорасидан чиқишимни «кўнгилисиз воқеа» деб атаб, умуман, Самарқанд ёшларининг Самарқанд газетасига иштирок қилмаслиқларининг масъулиятини ёшларга ва ёшларнинг бир-бировлари билан келиша олмагонликдарига юклайдир.

Самарқанд ёшлари Самарқанд газетасига қандай муомала қилиб келдилар? Кейинги чокларда нима учун газета идорасидан ўз муносабатларини уздилар?

Мана бу сўроқларга очиқ жавоб бермак учун Самарқанд матбуоти ва ёшлари тўғрисида бир оз изоҳ бериб ўтмоқчи бўлдим.

Самарқандда эски ҳукумат вақтида ҳам самарқанддиларнинг ҳам ўз моддий ва маънавий кучлари билан маҳаллий матбуот кимирлаб тургон эди. Ўзгаришдан кейин, айниқса, ўктябр ўзгаришидан сўнгра Самарқанд газетаси ҳар вақт Самарқанд муҳаррирларининг ўз қўлларида ва масъулиятларида яшаб турди.

1918нчи йил охирларида рус газетаси теварагида йиғилгон овруполик ўртоқлар бир неча вақт бизнинг газетамизни қисиб тургон бўлсалар ҳам, лекин Самарқанд ёшларининг ғайрати ва маҳаллий ҳукуматнинг ёрдами соясида мустамлакачиларнинг қисишидан қутулгон эди. Сўзнинг қисқаси, Самарқанд газетаси ерлик муҳаррир ва ёшларнинг қўлларида 1921нчи йил ёзиғача Самарқанд музофотининг ойнаси ҳам маҳаллий ҳукуматнинг ношири афкори бўлиб келди.

Аммо 1921 йилнинг ёз бошларида Мурсалимов деган бир ўртоқ Самарқандга келиб, музофот фирқа кўмитаси томонидан у вақтдаги «Меҳнаткашлар товуши» газетасига сиёсий нозир тайин қилинди. Газетанинг ҳайъати таҳририяси ушбу тайинни шодлиқ билан қарши олди. Оз кучимиз кўб бўлди, деб қувонди. Лекин Мурсалимов ўртоқ бир оз ишлагандан кейин маҳаллий муҳаррирларни қиса бошлади. Буларнинг мақолалари учун баъзан газетадан ўрин бермай турди. Татарча мақолаларни газета муҳарририга кўрсатмасдан, ўзи матбаага бериб бостира берди, ҳатто ўз ихтиёри билан «Идорадан жавоблар» ёзиб, менинг масъулиятим остида босиб чиқара берди. Самарқандда у кунларда мусофир бўлган бир неча татар муҳаррири ва муаллимларга ўзбек газетаси идорасидан ҳақоратлиқ жавоблар ёзиб, ўзбек-татар орасида англашилмовчиликларга сабаб бўлди.

Ерлик муҳаррирлар ҳар нима ёзсалар, «Сиз хабаргина ёзиб келтиринг, мақолани биз ёзамиз, биз олий таҳсил кўрган одамлармиз», деб бостирмади. Хулоса, бир ой, бир ярим ой ичида Самарқанд газетасини «Мурсалимов газетаси» қилиб юборди. Бунинг билан қаноатланмай, «Текканга тегаман, тегмаганга кесак отаман» мақолига мувофиқ арзимайдиргон бир ишни баҳона қилиб, мени трибуналга, масъулиятка тортди. Бу ишдан иш бошидаги масъул ишчилар хабардор бўлиб, (тафтишдан сўнг) уни тавбих этдилар ва мени қутқазиб олдилар. Мурсалимов бунинг билан мени йиқитишга муваффақ бўла олмағач, устимдан обкўм партияга шикоят этиб, мени Фарғонага нафй (сургун) қилишга қарор берди. Бу дафъа ҳам Самарқанд зиёлилари мени ҳимоя этиб қутқардилар.

Шул вақтларда Тошканддан Акмал Икромов ва Усмонхўжа ўртоқлар келиб, аҳволни англадилар ва Мурсалимовни газета идорасидан ажратдилар. Шунинг билан яна Самарқанд газетаси ерлик муҳаррирлар қўлида қодди ва ушбу вақтгача давом этди.

Сўнг замонларда обкўм партиянинг масъул саркотиблигига маҳаллий тилни билмайтургон бир ўртоқ ўтганидан истифода қилиб, яна газета устида жанжал чиқардилар ва газетанинг

¹⁸ Феруза Нуриддинова табдили.

масъул муҳаррирлигига вақтинча Зоҳида Бурнашева ўртоқни тайин қилдиришга муваффақ бўлдилар. Бундан кейин газета идораси айнан бултурғи ҳолга айланди. Маҳаллий мақолаларга йўл берилмади. Қуруқйўл берилмадигина эмас, балки «Мақолангизда Бехбудий оти кўп зикр қилинган. Бу миллатчиликдир», деб шифоҳий «жавоб» қайтарилди.

Бу ерда шуни эсга тушириб ўтаманки, Чўлпон ўртоқ «Қизил байроқ» газетасида «Бехбудий отамиз» деб ёзди - миллатчи бўлмади. Ўртоқ Олимжон Иброҳимов «Қаюм Носирий - татар тилини тиргизган бир киши, унга юбилей қилиш лозим» деб Татаристон газетасида ёзди - миллатчи бўлмади. Татаристон ҳукумати ушбу юбилей учун камисия тайин қилди - миллатчи бўлмади... Аммо Самарқанд муҳаррирларидан бири ижтимоий аҳволимизни танқид қилиш муносабати билан Маҳмудхўжа Бехбудийни эсга тушириб ўтса миллатчи бўладирми?

Газета идорасида йўл топқон ўртоқлар бу билан қолмадилар, идорада сақланган бир йиллик газета нусхаларини уйларига элтиб, улардан гўёки ҳукумат маслағига муҳолиф сўзлар топиб, ўзбекча билмайтурган ўртоқлар учун «таржима» қилдилар...

Булар тирик ерликлар ҳақида қарши ҳаракатлар билан қолмайин, ўликларимизни ҳам гўрда роҳат қўймоқчи эмаслар. Чунончи, газета муҳаррираси бўлиб ўтиргон ўртоқ З. Бурнашева: «Яхши бўлган эканким, Бехбудий ўлдирилган экан. Агар Бехбудий бу кунда тирик бўлса эди, Туркистоннинг устига иккинчи бир Анвар пошони келтириб, ўзи бирор мансабга эга бўлур эди», деб, марҳум устодимизга тухмат қилмоқдан кейин турмади...

Мана, энди маҳаллий газета шундай одамлар қўлида бўлгани ҳолда ерлик ёшлар қандай иш қила оладилар!

Мурсалимов билан орамизда бўлган сўнгги мунозара ҳам аҳамиятсиз, кичкина воқеа эмасдир. Мурсалимов «Камбағаллар товуши» газетасида (287-сониди) мақола ёзиб, «Анвар пошо бутун Туркистон зиёлиларининг пайғамбари» деди. Буни ўқиб Самарқанд зиёлилари ғалаёнга келдилар. Мен Самарқанд зиёлилари томонидан жавоб ёздим. Мурсалимов менга жавоб бермакчи бўлиб неча устунлиқ фалсафа сотди-да, мени буржуазий зиёлилар қаторига киргизмакчи бўлди. Табиий, ҳақимда қилинган ихтирони рад қилмоқчи бўлдим. Газета мудирлари мени ҳақлик, Мурсалимовни ҳақсиз деб иқроқ қила туриб, менинг раддиямга ўрин бермади. Мен ҳам бундай бир зот билан иш қилмоқ мумкин эмаслигини билиб, идорадан чиқишга мажбур бўлдим. Мудир истеъфомни шодлик билан қабул этди.

Аммо ерлик ёшларнинг ўз ораларида газета тўғрисида ҳеч бир ихтилоф ва англашилмовчилик йўқдир. Газета идораси ерлик муҳаррирларнинг масъулияти остига ўтган тақдирда ерлик ёшларнинг бурунги ишларида давом қилишлари аниқдир.

Бу иш бўлиб ҳам қолди, бу кунларда «Камбағаллар товуши» газетасининг масъул муҳаррирлигига обқўм партия томонидан ўртоқ Т. Раҳмонберди ўғли тайин этилди. Мана бу зот қачон бизларни ишга чақирса, ишламак вазифамиздир.

«Озиёлик» ўртоқнинг «Самарқанд ёшлари кичкина ҳазил билан иш ташлайлар, аҳамиятсиз бир масала устида жанжал чиқаралар...ва ўзларининг хусусий ташаббуслари йўлига кириб кетар эканлар» деган сўзларининг билмасдан ёзилган «сўз»лар эканлиги юқоридаги изоҳотимдан бир даража собит ўлган бўлса керак. Мен газета идорасидан чиқиб ўзимнинг хусусий ишимга кириб кетмадим, бир неча йилдан бери кишисизликдан ёпилиб ётқон «Зарафшон» китобхонасини тиргиздим ва уни бир оз тартибга солдим. Бу хусусий иш эмас, бу ҳам маорифга ва танвири афкорга хизмат бўлса керак.

Сўзнинг охирида шуни ҳам эсга тушириб ўтаманки, ерлик муҳаррирлар ҳар вақт татар қариндошлар билан бирга ишлаб келдилар. Чунончи, «Меҳнаткашлар товуши» нашр қилина бошлагандан буён бир-икки татар ўртоқлар доимий муҳаррирликни қилиб турдилар, орада ҳеч бир ихтилоф чиқмади. Аммо кейинги бир-икки ўртоқлар газетани ўз масъулиятларига олиб, ерликларни қисдилар, қувдилар. Бу ишда ерлик ёшлар гуноҳкор бўлмасалар керак.

«Қизил байроқ» газетаси, 1922 йил, 2 сентябрь

САМАРҚАНДА МАТБУОТ АҲВОЛИ

Мен бундан бурун бир муносабат билан «Қизил байроқ» газетасида «Самарқандда матбуот ишлари» унвони билан бир мақола ёзиб, унда Самарқанд матбуотининг кечирган ҳолларидан бир оз маълумот берган эдим. Бу дафъа моддий ва маънавий жиҳатдан тўлиқ йўсинда биринчи қатла шаҳримизда чиқа бошлагон «Зарафшон» газетасида яна шу мавзуда бир оз ёзмоқчи бўлдим.

Самарқандда феврал ўзгаришидан кейин бир марта Самарқанд зиёлилари томонидан «Хуррият» газетаси чиқарила бошлагон эди. Бу газета маънавий жиҳатдан ва моддий жиҳатдан таъмин этилмаган бўлса-да, халқ томонидан суюб ўқилур эди. Чунки ул газета халқнинг аҳволи руҳиясига қараб борар эди. Ул тўхталғонигача мингдан оз босилмағон эди. Ўктябр ўзгаришидан кейин «Хуррият» газетаси, бир ёқдан, ҳукуматнинг қисиши билан ўзининг хурриятини йўқота бошлади. Иккинчи ёқдан, моддий жиҳатдан ҳам оғирликда қолди. Шунинг учун тўхталурга мажбур бўлди. Унинг ўрнида ҳукумат томонидан «Меҳнаткашлар товуши» газетаси чиқарулди.

Бу газета расмий бир газета бўлғони учун табиий, бир ёқдан, ҳукуматнинг буйруқларини бостира ва халқ билан ҳукуматни бир-бирига яқинлаштурмоқ учун тиришар эди. Бошқа ёқдан, халқнинг уйғонишини, инқилобдан фойдаланмоғини ҳам ижтимоий жиҳатдан тузалмагини кўзда тутиб жиддий, ҳажвий ва танқидий мақолалар ёзар эди. Бу жиҳатдан баъзи ҳукумат бошида турғон мансабпараст кишилар ёки мустамлакачи болшевикнамоларнинг саояти ва ҳужумига учраса ҳам, ул сензур йўқлигиндан истифода этиб, ўзининг тутган маслакидан айрилмай турди. Ўшал вақтларда Тошкандда чиқатурғон «Иштирокиюн» газетасидан кўпроқ бизнинг «Меҳнаткашлар товуши» суюлиб ўқилур эди. Чунки керак тил, шева ва керак маслак жиҳатидан бу икки газета орасида хейли айирма бор эди.

Бу газета бир неча ой (1918нчи йил охирлари ва 19нчи йил бошларида) ўшал вақтдаги матбуот мудираси Бродская деган мустамлакачи бир хотиннинг қисиши остида қолғон бўлса ҳам, лекин «Миллий ишлар идораси»га ўтгандан сўнг анинг чангалидан қутулғон эди.

Бу газетанинг бир оз яхши давом қилғон чоқлари 1920нчи йил охирларигачадир. Бу муддатда қоғоз қаҳатлиғи унча сезилмаса ҳам, лекин қоғоз учун баъзи рус миллатчилари мустамлакачилик йўлини тутар эдилар. Русча газетани доимо қоғоз ва бошқа жиҳатлардан таъмин этиб келганлари ҳолда мусулмон газетасига лозимича аҳамият бермаслар эди. Бунинг учун эсимда қолғон ёлғиз бир воқеани ёзиб ўтай, шояд ўқувчилар шунга қараб бу ҳақда ўзларича бир ҳукм чиқара олурлар.

1919нчи йилда (ойи эсимда қолмағон) Полиграфический отделнинг русча газетасига 250 пуд қоғоз берганлигини эшитиб, биз ҳам ёзиб, мусулмон газетаси учун қоғоз сўрадик. Мазкур идора бошлиғи маълум бир рус бизга тахминан 70-80 пудгина қоғоз бермакчи бўлди. Биз бунга кўнмадик. Ул мундан ортиқ бермади. Биз ўшал вақтдаги «Мусулмон бюроси»га мурожаат қилиб воқеани англандик. Бу ишга ани восита қиддик. Полиграф бўлса, бюромизнинг мурожаатини ҳам илтифотга олмади. Биз «Мусулмон бюроси»нинг зоҳиран кўз бўёв учунгина ташкил этилган нафсиз ва эътиборсиз бир идора эканлигини ўшал чоғда билиб олдик. Сўзнинг қисқаси, охири умидсизланиб 125 пуд қоғозга рози бўлдик. Қабул этмади-да, талош-тортишимизга қарши: «Сиз мусулмонлар ҳам ҳар вақт ўзингиз қоғоз фабрики очиб, қоғоз чиқарсангиз, сўнгра тилаганингизча қоғоз ола билурсиз», деб жавоб берди. Биз ҳам бу тўғрида сўз узайтиришнинг фойдасизлигини билиб 70 пудгина қоғозга қаноатландик. Мана, мустамлакачиларнинг бизга қарши қилғон муомалаларидан бир мисол!..

1918-19нчи йилларда «Меҳнаткашлар товуши» уч мингдан зиёда, икки мингдан оз босилмади. Ва аксарият ила ҳафтада икки даъфадан кам чиқмади. Газетада ишлагувчи муҳаррир ва таржимонлар ҳам 19нчи йилнинг охирларигача ойликдан бошқа қалам ҳақи олмадилар. Тўғриси, таҳрир ҳақи олмоққа ҳақларини борлигини ҳам билмадилар. Олатурғон вазифалари

лоақал бир ҳафталик маишатларини таъмин этмаса ҳам, лекин китоб ва бошқа нарсаларини сотиб еб, хидматларини давом эттурдилар. Бу йўлда масоҳала этмадилар.

Газетанинг мунтазам чиқмай оқсаб қолишига яна бир неча сабаб бор эдиким, бири ҳуруф, иккинчиси ҳуруфчин (наборшик) масаласидир. Босмаҳонада тўрт бетлик газетага етарлик микдорда мусулмоний ҳуруф йўқ эди. Бори ҳам аксар вақт ҳукумат сипоришларига ишлатилиб, газетанинг тартибли чиқишига монёъ бўлур эди. Ҳуруфчинларга келсак, булар ҳам табиий, маишат балосига гирифтор эдилар. Олатурғон ойликлари лоақал жой ватанларини таъмин этмаганлиги учун бу бечоралар ҳам ишдан қочар эдилар. Биз аларни ахтариб топиб, ҳукуматнинг кучи билан зўрға ишлатар эдик. Бу ҳам албатта газетанинг давомига сакта берар эди.

Ҳуруф учун бу муддатда неча мартаба марказ (Тошканд)гача мурожаат қилғон бўлсак ҳам натижасиз қолди. Қуруқ ваъда ва сучук сўзлардин бошқа фойда кўрмадик.

Мана, Самарқандда «Меҳнаткашлар товуши»нинг 18- 19- 20-йилларда кечирган умрлари. Газетанинг 21-22-йилларда ўтказган ҳолларини келаси мақолада ёзсам керак. Шунини ҳам билмак керакким, мен бу сўзларни «Сўнгги вақтларда Самарқандда нима учун матбуот таназзул қидди, аммо Тошкандда тараққий қилаётibdур?» деган саволнинг жавоби учун муқаддима тариқасида ёздим. Бу тараққий ва таназзулнинг туб сабаблари газетанинг келаси сонларида ёзилур.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йиы, 27 октябрь

САМАРҚАНДА МАТБУОТ АҲВОЛИ

1920нчи йилнинг охирларидан бошлаб Самарқанд матбуотиға ҳукумат томонидан сензур (нозир) қўйилди. Ва ўшал кундан эътиборан «Меҳнаткашлар товуши» газетаси қисинқилиқ остида қолди. Бир томондан, сензур: «Миллатчиликдан, диёнатдан гапирма! Ҳукумат тепасидагиларга тегма!» каби амр ва таълимотлар бериб, газетани маънавий жиҳатдан қисаверди. Иккинчи томондан, оқча йўқлиғи, қоғоз қаҳатлиғи ва хуруфчинларнинг маишати торлиғидан қочарға мажбур бўлишлари газетанинг кундан-кун таназзулига сабаб бўла бошлади.

Бунинг устига, (1921нчи йил апрел - май ойларида) газетада «Сўз, қарор ва иш» сарлавҳалик бир мақола босилиб, ҳукуматнинг баъзи саҳв ва хатолари танқид этилди. Шу чоқларда обқўм партиядо рус ва мусулмон газеталарини йўлга қўйиш хусусида музокара мажлиси бўлиб, унда Мурсалимов бизнинг газетамизнинг камчиликларини санаб, ўшал танқидий мақоланинг мазмунини ҳам русчага таржима қилиб берди. Натижада ўзи «Меҳнаткашлар товуши»га сиёсий нозир тайин этилди. Обқўмнинг қарори билан газетанинг оти ўзгариб, «Камбағаллар товуши» қўйилди. Гўё меҳнаткаш сўзи меншевикларнинг шиори эмиш. Болшевикларга бундай исмларни тақаш муносиб эмас эмиш... Ҳолбуки, ўшал чоғларда Масковда «Меҳнат» маъносида бўлгон «Труд» отлиқ русча газета чиқиб тура яна ҳар ерда чиқиб тургон газета, журнал ва рисоаларнинг бош томонида «Бирлашингиз, бутун дунё меҳнаткашлари» шиори ёзилиб келар эди.

Ўртоқ Мурсалимов газетага ўтгандан кейин, бир ёқдан, ерлик муҳаррирларни қиса бошлади. Бошқа ёқдан, ўзи истаганча мақолалар ёзиб, масъул муҳаррирга кўрсатмасдан газетага ўтказа берди.

Бу ҳақда 215-сонлик «Қизил байроқ»да узунроқ ёзғонлиғим учун бу ерда такрорини лозим кўрмайман.

Шунинг билан «Камбағаллар товуши» кундан-кун ҳар жиҳатдан қисилиб, фақирлана берди. 1922нчи йилнинг бошларида обқўм партиянинг саркотиби ўртоқ Мавлонбеков газетага масъул муҳаррир тайин этилди. Бу киши газетага энди ривож бераман, деб турган чоғида ўзи Хўжандга камондировка бўлиб кетди. Унинг ўрнига вақтинча газетага ўртоқ Юсуф Алиев ўтди. Бу кишининг газета ишлари билан ошно эмаслиғи ва ўзининг қувваи қаламиясининг на даражада эканлиғи маълум эди. Шунинг учун бу ўртоқнинг уч-тўрт кунлик даврида ҳам газета дуруст йўлга кира олмади.

Ўртоқ Юсуф Алиев Тошкандга кетгач, унинг ўрнига обқўм партия томонидан ўртоқ З. Бурнашева қўйилди. Бу ўртоқ ҳам Мурсалимов тутган йўл билан бориб, ерлик муҳаррирларни қисиб, уларни иш ташлашлариға сабаб бўлди. Бу ҳолни кўриб обқўм партия ерлик зиёлилардан Т. Раҳмонберди ўғлини газетага масъул муҳаррир қилиб қўйди. Бу ўртоқ ўзи муҳаррир бўлмаса ҳам, ерлик муҳаррирларни чақириб газетани чиқармоқчи бўлди. Лекин обқўм партия йўл бермади. Босмаҳона «Газетанинг қарзи тўланмагунча газетани бостирмайман» деди. Ўртоқ Раҳмонберди ўғли ҳаракат қилиб, у ёқ-бу ёқдан бир оз оқча топиб, зўрға икки-уч номер газета чиқара одди. Шунинг ҳам ёзайинки, бу газета икки йилдан зиёда бир муддатдан бери вилоят фирқа кўмитаси билан вилоят ижроия кўмитасининг ношири афкори бўлиб келган бўлса ҳам, шул икки катта ҳукумат муассасаси ўзининг расмий газетасини моддий ёқдан таъмин этолмади ёки таъмин этарга жиддийроқ ҳаракат қилмади. Йўқса, биргина газетани ҳар ёқдан юқори кўтариш, мукамал ва мунтазам суратда чиқариш ҳукумат қошида унча қийин бир иш эмас эди.

Самарқанддаги расмий ҳукумат муассасалари ҳар вақт газета идорасиға «ундай ёзма - бундай ёз, эълон ва буйруқларимизни тезроқ бостур», деб танбеҳот ва таълимот бериб, сензур устиға сензурлиқ қилиб турардилар. Лекин газетанинг моддий ёқдан ва унинг очлиқда қолгон муҳаррирларини маишат жиҳатидан таъмин этиш ишларини эсларига ҳам келтирмас эдилар. Ҳол бундай бўлгонда газета қандай тараққий этсун.

Уч йил давом этган форсийча «Шуълаи инқилоб» журнали ҳам қоғоз ва оқча йўқлик, ҳам тошбосма асбоби етишмаганлик сабабли 1921нчи йил охирларида тўхталмоққа мажбур бўлди. Йўқса, ул ҳам маънавий жиҳатдан ҳеч вақт торликда қолмагон эди.

Хулоса: Самарқандда бир газета ва журнални маънавий жиҳатдан идора қилурлик куч бор эди, ҳозир ҳам бор. Фақат юқоридаги монельлар бундаги матбуотнинг танглигига, ҳатто ерлик муҳаррирларнинг ҳам бир даража ишдан совунмоқлариға сабаб бўлди.

Марказ (Тошканд)да бўлса иш бошқачадир. Самарқандни ҳеч вақт Тошкандга қиёс қилиб бўлмайди. Чунки Тошкандда моддий ва маънавий куч кўп бўлгонлиги учун андаги матбуот доим мунтазам чиқиб турадир. Тошканд Туркистон жумҳуриятининг маркази бўлғони учун ҳукумат андаги матбуотни ҳар жиҳатдан таъмин этадир. Ҳатто сўнгги чокларда Тошканд матбуотида ишлайтурғон мусулмон муҳаррирларнинг вазифалари ва қалам ҳақлари ортдирилғонлиғини эшитдук. Бунинг устига, Тошкандда биздагидек сензурнинг қисиши ҳам йўқдур. Шунинг учун Тошкандда матбуот кейинги чокларда бир даража тараққий этди ва этмақдадир.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 3 ноябрь

ТУГАЛЛАНИШ ЙЎЛИДА

Жиддий ғайрат, самимий ҳаракат бўлғонда, ҳар нарсани юқори кўтариш - тугаллатиш мумкин. Бунинг тескарисича, парвосизлик ва дангасалик орқасидан тузуккина бир нарсанинг бузилиб кетиши ва кўтарилаёзгон бир бинонинг қайтадан йиқилиб қолиши белгиликдир.

«Зарафшон» газетаси ўзининг икки йиллик давоми чоғида чексиз ғайрат ва меҳнатлар орқасида тугалланиб, бугунги ҳолига келди. «Зарафшон»нинг 1-сони билан бу кунги 200-сонини бир-бирига солиштириб қарасангиз, мундарижа ва техника жиҳатидан ердан кўккача айирма кўрасиз. Бу нимадан бўлди? Очiq суратда маълумдирки, бу замон ва турмушнинг талабига мувофиқ такомул (тугалланиш) томониға интилишдан бўлди.

Лекин ҳозирги замонимизнинг тақозосига ва ишчи-деҳқон оммасининг турлиғ эҳтиёжлариға қарағанда, «Зарафшон»нинг бу кунги ҳоли ҳам қаноатланарлиқ даражада эмас. Чунки биз илгари «Сўз ва қарор» даврида бўлсак, ҳозирги вақтда ҳар бир мақсадни амалга қўйиш давридамиз. Шунинг учун бундай муҳим ҳавойи сўзлар ва аслсиз, жузъий хабарлар билан ўзбек матбуотини тўлдириш ярамайди. Халқимизнинг ҳозирги чексиз эҳтиёжи биздан қатъий сўз ва фаолият сўрайди.

Биз ўзимиз ҳамма вақт айтиб турамыз ва иқрор этамызким, матбуот элнинг тили, халқнинг йўлбошчиси ва турмушнинг ойнасидир. Дарвоқе шундайдир. Лекин биз бу гапни билиб туриб ўзимиз шунга керагича амал қилмаймыз. Шунинг учун бизнинг кўп сўзимиздан ва кўп ишимиздан озгина натижа ҳосил бўлади.

Матбуот, бир ёқдан, халқнинг йўлбошчиси бўлса, иккинчи ёқдан, ҳукуматнинг фикр тарқатувчисидир. Шундай экан, ҳукуматнинг сўзларига бизнинг аҳамият беришимиздек, бизнинг дод-фарёдларимизға ҳукумат идораларининг қулоқ солиши ҳам керакдир. Ҳолбуки, бу мақсаднинг кўпинча амалга чиқмай қолишини кўрамыз. Чунончи, ҳукуматнинг мақсадига мувофиқ газеталаримиз бир масала хусусида ташвиқ йўли билан хабар ва мақолалар ёзадир. Ва уни ишга ошириш учун тиришадир. Лекин охирида шу ишни вужудга чиқариш йўлида баъзи расмий идоралар ва ёки маъмурлар томонидан парвосизлик воқеъ бўладир. Ёки баъзи вақт газета ўзи бир ишга аҳамият бериб ёзгон нарсасини ҳукумат таъқиб этмай турадур.

Шунинг билан у иш ўзининг тартибсиз ҳолида давом этаберадир. Мана шундай кўнгилсиз шайлар доим кўриниб турадирким, бундан кейин шунга ҳам диққат этиш ва ниҳоят бериш лозимдир.

«Зарафшон» газетаси бу икки йил ичида ўзини ҳар жиҳатдан тугаллатиш учун қўлидан келганича фидокорлик этди. Лекин бу кунгача тил ва шева масаласига керагинча аҳамият бермади. Ҳолбуки, бу биринчи навбатда турғон муҳим масалалардан бири эди. «Зарафшон» бошқармаси ўзининг икки йиллик даврида бошқа нарсалар қаторида тилни соддалаштириш йўлида ҳам бир мунча аҳамият берса эди, бу кунгача бу тўғрида ҳам зўр муваффақиятларга етишган бўлур эди. Биз газетани халқ учун чиқарамиз. Ва ҳар бир сўзимизни халққа тушунтирмоқчи бўламиз. Газетамизнинг тилини халқ англайдир деб ҳам ўйлаймыз. Ҳолбуки, халқимиз газета сўзларининг лоақал 15 фоизини тушунмайди. Газетамизни ўқиб бутун англайдурғонлар эса жуда оздир. Мана шунинг учун ҳам чора кўриш керакдир.

«Зарафшон» идорасига лозимдирким, бу муҳим иш учун ҳам керакли тадбирларни кўргай. Ҳали «Зарафшон» бошқармасида барча материалларни кўздан ўтказиб, уларни тузатадурғон муайян бир киши йўқдур. Шунинг учун барча мақола ва хабарлар дурустроқ тузатилмай, босмаҳонага юбориладир. Баъзан ҳеч бир кўрилмай тўғридан-тўғри газетага ўтказилган нарсалар ҳам учрайди. Энди бундан сўнгра «Зарафшон» бошқармаси шу камчилиқни ҳам тўлдирса керакдир. Яна бир масала бордир. Бунга ҳам «Зарафшон» идораси лозиминча аҳамият бермай келди. Бу эса хурофотчи мулла ва эшонлар билан қаттиқ суратда курашиш ишидир.

Ҳали бизнинг ишчи-деҳқон халқимизнинг 95 фоизи деярлик ўшал эскипараст унсурнинг

таъсири остида яшайди. Шул сабабдан халқимизнинг кўпчилиги қисми янги турмушга, маориф ва маданиятга яхши кўз билан қарамайдир. Мана шунинг учун эски турмуш тарафдори бўлгон мулла ва эшонлар билан курашиш керакдир. Булар билан курашиш ёлғиз ҳажвий журналларимизнинг кулгилик мақола ва карикатуралари билан бўлмас. Бунинг учун газеталарнинг ҳамма вақт жиддий танқидлар ёзиб туришлари лозимдир. Ҳажвий журналларимиз бу тўғрида ўз вазифаларини бажариб турмоқда бўлсалар ҳам, лекин газеталаримиз учун аҳамият бермай турадурлар. Шунга ишониш керакки, халқимиз ундай зарарлик унсурларнинг чангалидан қутулмагунча янги турмуш сари бора олмас. Умид этамизки, «Зарафшон» газетаси ҳар жиҳатдан юксала бошлагани боис бу камчиликларни тўлдиришга ҳам тиришар.

«Зарафшон» газетаси, 1924 йил, 27 октябрь

ХИДМАТГА ТУҲМАТ

Ҳар бир яхши хидматга қарши унга яраша мукофот тайинламак, ҳеч бўлмағонда қуруқ ташаккур ва раҳмат ўқумоқ табиий бўлса-да, баъзан шундай хидматларга қарши туҳмат эшитмак ва тақдир ўрнида тақдир кўрмак ҳам мумкин дур.

Шундай тақдир ва тавбиҳ, ҳам ҳаддан ошуқ танқидни «Зарафшон» газетаси ҳам кўруб турадур. «Зарафшон»нинг чиқа бошлағониға саккиз ой бўлди. Бу муддатнинг аввалги икки ярим ойида газетани ўртоқ Ғози Юнус чиқарди. 5-6 ойдан бери ўртоқ Исмоилзода ишлаб турадур. Газета чиқа бошлағондан бери бу кунгача керак оғзаки ва керак мактуб орқали ҳар ёқдан таҳсин ва офаринлар эшитиб келдик. Ҳеч кимнинг танқидини ва ё норозилиғини кўрмадик. Ҳатто газетамизнинг Кафказ ва Қримғача суйилуб ўқулғонини эшитдик.

Фақат бу орада (апрел бошларида) марказий фирқа кўмитасидан бир мартаба танбеҳ ва таълим қоғози олдик. Бу мактубда газетамизнинг баъзи камчиликлари ёзилғон ва кераклик таълимот берилган эди. Биз у мактубга жавоб ўрнида хусусий суратда изоҳ ёздик ва шунинг билан баробар, газетамизнинг камчиликларини тўлдиришга қўлимиздан келганча тиришиб келдик. Ҳануз тиришмакда бўлсақ ҳам, лекин, маалтаассуф, бу ишга муваффақ бўлолмай турамыз. Газетани кўнглимиз қаноатланурлик даражада чиқара олмай турамыз. Бунинг сабабларини ҳам қуйида сўз мавқеи келганда ёзиб ўтамыз.

Биз ўз нуқсонларимизни эътироф қилиб, шунинг икмолига тиришиб келаётқанимиз бир вақтда букун қизиқ бир танқид ва ҳужумга учрадик. Ул танқид ва ҳужум эса бу кунларда марказ (Тошканд)да босилиб чиққан «Коммунист йўлдоши» мажмуасининг 2-3 нчи сонида Қосим ўртоқ томонидан ёзилғон бир мақоладур. Мақола эгаси «Зарафшон» газетасининг баъзи камчиликларини тўғри танқид қиладур. Аммо 1-2 нуқсонидан ўзича аллақандай маънолар чиқариб газета муҳаррирлариға ҳужум қиладур. Кичкина бир камчиликдан каттагина бир «гуноҳ» топиб, шул баҳона билан газетани айбламакчи ва унинг ёзишғувчиларини ким қандай «синф»лар қаториға элтиб қўймоқчи бўладур. Газетамизнинг бурунги 1-2 камчилигини «дастмоя» қилиб олиб, «Бу фирқа газетасига ўхшамай дур. Бу қандай газета, ким газетаси, кимлар учун чиқариладур?», деб савол берадур-да, яна ўзи «бу саволға газетанинг бошидағилар ҳам жавоб бера олмаслар», деб «даъво» ҳам қилиб қўядур.

Бошлаб унинг ҳақсиз танқид ва тавбиҳларини кўздан кечирайлик. Мақолада ёзиладур: «Газета» «олий сиёсат» билан овора, Фаронсия босқунчилиғи, рус масаласи, Туркия ва бошқаларға газета жиддий аҳамият берадур. Самарқандликларни «олий сиёсат» жуда қизиқурса керак. Газетага қарағонда шундай фикрга келасан...

Мақолалар кўбисинча яхши ўйланиб ёзилмағон, сиёсий саводга хилоф йўсинда бўлуб, шўролар ҳукумати учун ташвиқот ўрнига, ўқуғувчини «ҳукумат шунақа эканда» дейишга мажбур қиладур. Газетанинг ҳар нумерида байналмиллий масалалар текшириладур. Байналмиллий сиёсат ўнгдан-да, сўлдан-да «таҳлил» қилинадур...

Мана катта камчилик ва «гуноҳ»имизнинг бири шу экан! Сиёсат билан овора бўлиш дуруст эмас экан. Биз айтамызки, сиёсий аҳволдан ёзиш ва хабардор бўлишнинг нима зарари бор экан? Газетачиликнинг бир вазифаси дунёда бўлиб турғон муҳим воқеалардан ўз ўқуғувчиларини хабардор қилиб туриш эмасми? Бу кунларда жаҳонгир ҳукуматлар шўро ҳукуматини йўқотиш ва бутун Шарқни ютиш учун қандай плонлар чизиб турубдурлар. Мана уларнинг мақсад ва йўлларида Туркистон халқини огоҳдантириш гуноҳми?... «Газетанинг ҳар нумерида байналмиллий масалалар текшириладур» демак катта ёлғон ва бўҳтондур. Биз фақат январ, феврал ва март ойларидагина сиёсий аҳволдан кўбрак ёзиб турар эдик. Апрель бошларида марказий фирқа кўмитасидан бу тўғрида танбеҳ ва таълимот олғондан сўнг озроқ ёзатурғон бўлдик.

Сиёсий мақолаларимиз кўбисинча сиёсий саводга хилоф экан ёки ташвиқотнинг тескариси

экан, буни очикдан-очик исбот ва танқид қилинса, биз камчилигимизнинг қайси нуқтада эканлигини билиб, қаламимизни ислоҳ қилар эдик. Инсон хатосиз бўлмас. Балки бизнинг хатоларимиз ҳам анчагина бордур. Фақат бу янглиш ва хатоларимизни тўғри танбеҳ ва танқид воситаси билан тузатишга ҳозирмиз. Лекин бундай тухмат ёғдуриш йўли билан қилинган «танқид»ларни биз чин танқидлардан санолмаймиз. Ёлғиз 1-2 гина хатомизни кўзда тутуб мақолаларимизнинг кўбисини «сиёсий саводга хилоф» демак тўғридан-тўғри ҳақсизлик ва ҳақиқатдан кўз юмишдан бошқа нарса эмасдур. Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимдурким, сиёсатдан гапурма демак, Туркистон халқиға сиёсий аҳволни билиб туриш керак эмас, ёки булар сиёсатни билмай «хайвон» каби юрсунлар, демак каби хато бир фикрдур. Тўғриси, бундай сўзлардан мустамлакачилик иси келадур, десак ҳам мумкиндур. Хайр, Туркистон халқининг 90 фоизи илмсиз авом, булар сиёсатга ҳали тушунмайлар, дедик. Қолган 10 фоизи ҳам сиёсатдан хабардор бўлмасунми? Ёки буларнинг коммунизм сиёсатидан бошқа байналмиллий сиёсатдан хабар-дор бўлишға ҳақлари йўқми?...

Мақола эгаси 2нчи катта «гуноҳ»имизни шул равишда тасвир ва баён қиладур.

Юқорида «Зарафшон» кимнинг газетаси, кимлар учун чиқариладур, деган саволларни берган эдик. Бу сабабсиз эмас эди. Ҳангома ва бир хил «шиор»ларни олайлик. Ҳангомаларда «муҳаррир»лар шўролар ҳукуматини «чимчилаш» ва шу маҳалларда тузалишда бўлган камчиликлардан масхара қилиб «кулиш»ни зарур кўрадурлар... Бунда самимий танқид йўқ, фақат кулиш, халққа шўролар ҳукуматини оёғи билан юқори қилиб тасвир қилиш бор...» Бундан сўнг ёзадур: «Энди шиорлардан бир мисол:

«Олим бузулса, олам бузулур». Мана бундай шиор (ҳақиқатан, «ақлик» шиор)ларни коммунистлар газетасида кўришға мушарраф бўласиз. Бу, коммунистлар газетасида босилатурғон шиорми?...Бунинг жавобини муҳаррир ўртоқнинг инсофиға топшураимиз».

Мана шул бир неча камчилигимиз учун газетамиз «аллакимлар» газетаси бўлган экан. Газетамизнинг бундан бир неча ой бурун чиққан сонларидан бир-иккисиди (ҳажв ва кулгу бўлумида) аччиғ ҳақиқатдан бир неча фикра ёзилган ва шунда бир оз қатигроқ иборатлар билан баъзи камчиликлар танқид қилинган эди. Унда Қосим ўртоқ айтганча, ҳукуматни халқ кўзига ёмон қилиб кўрсатиш йўқ эди. Агар биз ул чоғда кучлик шўро ҳукуматининг содиқ ходимлари ичида кичкина бир «таёқ»қа чидалмайтурган ва унинг «хубба»сини «кубба» қилиб кўрсататурган «хайрихоҳ»ларнинг борлиғини билган бўлсақ эди, таёғимизни бир оз ингичка ва юмшоқ қилиб чиқарган бўлур эдик. Хайр, балки Қосим ўртоқ истаганча баъзи бир камчилигимизни лозиминча «тасвир» қилишға муваффақ бўла олмагондурмиз. Бунинг учун айб бизнинг қаламимиздадур.

Ҳукуматимиз янги ва ёш бир ҳукуматдур. Бунинг тузулишида камчилик ва хатолар бўлиши табиийдур. Буни Қосим ўртоқ ҳам иқрор қиладур. Биз ҳам биламиз. Лекин шундай камчиликларни жиддий ва тўғри танқид қилишға «мусоада» борми? Танқид қилишқон такдирда, бошқа бир «хайрихоҳ» афанди майдонға чиқиб тўғри бир сўзи-миздан эгри бир маъно чиқармасми? Сиёсий идораларда бизнинг отимиз аксилҳаракатчилар қаторида ёзилмас-ми?...Бу сўзларнинг ҳар ерда тўғри жавоб шул: «ҳақни айтсак урарлар»...

Мақола эгаси, газетамизда бир муносабат билан бир мақоланинг охирида «олим бузулса, олам бузулур» деган арабларнинг ҳикматлик бир сўзини коммунизм маслакига хилоф деб ёзадур. Шунинг билан баробар киноялик сўзлар билан бизни истехзо этиб ўтадур. Қосим ўртоқнинг бу жумлаларини ўқуғон киши гумон қиладурким, бизнинг газе-тамизда шундай «маъносиз» шиорлар кўб ёзилган ва бу ундан биргина намуна мисол бўлса. Ҳолбуки, бундан бошқа бундай ҳикматлик сўзлар ҳеч вақт ёзилган эмасдур. Бу ҳам фақат уламомизнинг фитна ва фасодқорлиғи хусусида ёзилган бир мақоланинг остида ёзилгондур. Бу шиор коммунизм маслакига мувофиқ бўлмаса ҳам, бизнинг шарқ халқиға таъсир этарлик маънидор бир сўздур. Мавқеи келганда шундай ҳикматлик сўзлар ёзиб ўтишдан коммунистлар ҳам зарар кўрмаслар,

деб ўйлаймиз. Бу ер Туркистондур. Ёвропо эмасдур. Бунда коммунизмнинг ҳар бир қоида ва қонунини бирдан ҳаётга татбиқ қилиб бўлмайду. Шунинг учун бундаги газеталарда ёзилатурғон сўзларнинг ҳар бирини коммунизм маслакига татбиқ қилиб ёзиш ҳам мумкин эмасдур. Буни эса олти йиллик тажрибамиз очиқ суратда исбот этиб турубдур.

Ҳол шундай экан, биргина сўз устида мунча дод-фарёд қилиб қиёмат қўптириш Қосим ўртоқ каби коммунистларнинг шаънига ярашмайтурғон бир сифатдур.

Энди Қосим ўртоқнинг тўғри танқидлариға ҳам бир кўз солиб ўтайлуқ. Ул камчиликларимиз қаторида газетамизда маҳаллий хабарлардан, босмачилиқдан оз ёзилишини, деҳқонлар ҳаётидан ва деҳқончиликдан тўла маълумот йўқлиғини, фирқа турмушидан озроқ ёзилиб турғонини ёзиб, мақоласининг охирида газетамизнинг деҳқонлар газетаси бўлишини, сиёсат билан унча бош қотирмасликни, маҳаллий ҳаётдан қўпрақ ёзишни тилаб қоладур.

Биз ҳам шул йўл билан боришни биринчи мақсадимиз деб билганимиз учун бу тўғрида қўлимиздан келганча ҳаракат қилиб турубмиз. Лекин эсизким, газетамизни мукамаллаштириш учун моддий ва маънавий кучимиз етишмайду. Газета молия жиҳатидан ғоят торлиқда қолғон. Шунинг учун маънавий кучимизни ҳам ортдуролмай турамыз. Ҳозиргача газетамизда биргина вазифалик мухбиримиз йўқ эди. Шаҳар ва музофотимиздаги баъзи хабарларни ўзимиз топиб ёзар эдик. Фақат бу кунлардагина бир мухбир оларға муваффақ бўлдиқ. Бу кунгача газетамизда ёлғиз бир мухаррир, бир мусахҳих ва бир таржимон бор эди. Бир мухаррир қайси бир ишни бажарсун! Газетанинг ҳар сониде мақола ёзсунми, оқча учун кунда ҳукумат идораларида югурсунми, хабарлар ёзсунми ёки ўзи мутахассис бўлмай туриб юз мавзуда мақолалар ёзсунми?

Инсоф қилинсун!.. Йигирма ёшар ёш бир мухаррир қайси бир ишни қилсун? Шунча оғур шароит ичида ишлаган газета ҳайъати таҳририяси газетани ҳар жиҳатдан қандай мукамал қила олур? Бу иш мумкинми? Юқорида туриб «газета ундай бўлсун, бундай бўлсун!» деган қуруқ «амр-фармон»лар ёки «тилак»лар билан иш битмас. Оргиқ сўз ва қарор замони ўтуб, иш даври келган. Энди ишлаш керак. Ишламаганларни иш бошидан ҳайдаш керак, «қуруқ сўз қулоққа ёқмас»...

Қуруқ «таълимот» бериш ва «тўртаси чор як» фалсафалар сотиб ўлтуриш афв қилинмаслик жинойтдур.

Ўртоқ Қосим айтганча, ҳозирда газетани деҳқон газетаси қилиш мумкин эмас, қилинғонда ҳам фойдасиздур. Биз газетани деҳқон газетаси қилиб сўзимизни қайси саводлик деҳқонға эшитдурамыз? Бу ишдан бурун бошлаб деҳқонлар ичида мактаб очиш, маориф тарқатиш лозим ва шунинг билан баробар секин-секин газетани ҳам деҳқонларға фойдалиқ бир йўсинда олиб бориш керакдур.

Сўзнинг охирида шуни ҳам ёзиб ўтамизким, бизнинг катта айбимиз бўлса, ул ҳам қосалесликни, маддоҳона ва хушомадгўйликни билмаслигимиздур. Шунинг учун тўғрилиқ билан ҳеч кимдан қўрқмасдан ёзатурғон сўзларимиз ўзгаларға қаттиғ тегадур.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил, 21 июнь

САМАРҚАНД МАТБУОТИНИНГ ТАРИХИ

Матбуот бир миллатни уйғотиш учун биринчи омил бўлгонидек, унинг тарихи ҳам «уйғониш даври» тарихининг муҳим бир бўлаги саналадур.

Биз бу мақолада Самарқанд матбуотининг тарихидан бурун Самарқандга қай вақтдан матбуот кира бошлағонини қисқагина ёзиб ўтиш фойдадан холи эмас деб биламиз. Самарқандга бошлаб кирган газета чор ҳукумати томонидан биринчи қатла ўзбек тилида Тошкандда Остроумовнинг назорати остида чиқарилгон «Туркистон вилоятининг газети» бўлса керак.

Бу газета бошда халқ орасида тарқалгон бўлмаса ҳам, фақат волостнойхона ва қозихоналар каби идораларга мажбурий суратда олдурилғони учун бундаги қози ва мирзолар томонидан хоҳ-нохоҳ ўқилур эди. Бу газетнинг халқ орасида бир оз тарқалиши рус-ёпун уруши вақтида бўлди.

«ТАРЖУМОН» ГАЗЕТАСИ

Боғчасаройда Исмоилбек Гаспринский томонидан 1883нчи йилда чиқарила бошлагон. «Таржумон» газетаси 1889нчи йилларда Самарқандга кира бошлади. Бу газетани биринчи дафъа ерлик халқдан (89нчи йилда) Ҳожи Абдуқодир (меъмор) олдуруб ўқугон. «Таржумон» газетаси ҳам рус-ёпун уруши асноларида тараққийпарварлар ўртасида кўбрак тарқала боғлаб шухрат ва эътибор топди.

ЭРОН ГАЗЕТАЛАРИ

Эрон газеталарининг Самарқандга қайси вақтда кира бошлагонлиғи очиқ билгулик бўлмаса ҳам, ҳарҳолда, «Таржумон»дан илгари эмасдур. Техронда чиққан «Тарбият» билан Калкуттада чиққан «Ҳаблул-матин»ни биз фақат рус-ёпун уруши вақтларидагина кўрдик. Бу рўзномалар ёлғиз бундаги баъзи эрон савдогарлари орқали олинар ва тарқатилар эди.

1905нчи ЙИЛДАН СЎНГ

5нчи йил 17нчи ўктябр манифестидан кейин керак Туркистонда ва керак Русияда турлук миллий газета ва мажмуалар чиқа бошлади. Буларнинг ҳар қаюси Самарқандда ҳам бир мунча тарқалар эди. Самарқандга доимий суратда келиб турган ва халқ томонидан суйилуб ўқулмоқда бўлгон матбуотдан биринчилари «Таржумон», «Вақт» газеталари билан «Шўро» мажмуасидир.

«САМАРҚАНД» ГАЗЕТАСИ

Самарқандда биринчи мартаба чиққан газета «Самарқанд» газетасидур. Бу газета Самарқанд маорифпарварларининг моддий ёрдами билан 1913нчи йилда (апрелда) марҳум Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг масъул муҳаррирлиги остида чиқа бошлади. Ҳафтада икки қатла чиққан бу газета бошда ёлғиз икки бетлик бўлуб чиқа бошласа-да, 7 -8нчи сонидан кейин тўрт бетлик бўлуб чиқди. Газета 4-6 юз орасида босилар эди. Охири, мустабид ҳукуматнинг сиқиши ва моддий жихатдан торлиқда қолгонлиғи сабаб ортиқ давом этолмай 44нчи сонидан тўқталмоққа мажбур бўлди. Халққа янги фикрлар бериб раҳбарлик эта бошлагон «Самарқанд» газетасининг тўқталиб қолиши ёшларга ёмон таъсир этди. Ҳатто Хўқанд ёшларидан Ақобир Шохмансур ўғли билан Мирзоҳид Оқилий ўртоқлар жамиятга келиб, газетани қайтадан давом этдирмак учун унга 500 сўм иона билан 200 обуна юборишга ҳозир эканликларини телеграф орқали билдирдилар.

Беҳбудий афанди бундан сўнг газетани 45нчи сонини ёлғиз бир бетлик қилиб чиқарди ва

шул сонда ҳамият эгаларига ташаккур этиш билан баробар бу иона ва ёрдам газетани асослик суратда узоқ муддат давом этдира олмаслигини билдирди. Бу тўғрида ўз фикрини ёзиб ўтди. Мазкур ионани ҳам қабул этмади.

«ОЙНА» МАЖМУАСИ

Бехбудий афанди «Самарқанд»дан қолғон озгина сармоя билан барча оғирликларни ўз бўйнига олиб ҳафталик «Ойна» мажмуасини чиқара бошлади. Бу мажмуанинг биринчи сони 1913нчи йил августда чиқди. Босилиш сони 4-5 юздан ошмас эди. Ёлғиз Бехбудийнинг сабот ва матонати орқасида чиққан бу мажмуа тақрибан 20 ой давом этгандан сўнг турлук тазйиқот ва моддий торлиқ сабабидан 1915нчи йилда тўқталди. Бу мажмуа тамоман 68 нўмер чиқди. «Ойна» халқни уйғотиш ва оқартиш учун яхшигина хидмат этди. Ул Туркистондан бошқа Тотористон, Кофкоз, Афғонистон, Эрон, Туркия ва Мисргача тарқалар ва ҳар ерда суйилиб ўқулур эди.

ТЕЛЕГРОФ ХАБАРЛАРИ

1915нчи йилда Самарқандда босмаҳона эгаси Газаруфнинг масорифи билан бир муддат «Телеграф хабарлари» номида махсус кундалик варақа чиқа бошлади. Бу варақа ўзбекча тилда Ҳусайн Иброҳимов қалами билан ёзилар эди. Варақа 20-30 нўмер чиқиб тўқтади.

1916нчи йилда Саидризо Ализодининг харжи ва қалами билан «Агента телеграфлари» отлик варақа чиқарила бошлади. Бу варақа ҳам ўзбекча бўлуб 500-1000 дона босилиб чиқар эди. Бу ҳам кўб давом этолмай 14-15нчи сонларда тўқталди.

17нчи йил феврал ўзгаришидан кейин яна Саидризо томонидан форсий тилда «Варақай телеграфот» исмида телеграф хабарлари чиқарилди. Беш юз дона миқдорида босилиб чиққан бу варақа ҳам 20нчи сонларида тўқталди.

Мазкур йилда бир неча вақт «Зарафшон» китобхонасининг мудир Ақобир афандининг масъул мудир ва ноширлигида ўзбек тилида «Телеграф хабарлари» варақаси чиқарилиб бу ҳам кўб давом этмай 50нчи сонидан тўқталди.

«ХУРРИЯТ» ГАЗЕТАСИ

17нчи йил феврал инқилобидан кейин Самарқандда \ маорифпарварлар томонидан ҳафтада икки қатла «Хуррият» газетаси чиқарила бошлади. (Биринчи сони 16нчи апрелда чиқди.) Бошда бунинг масъул муҳаррирлигига Мардонқули Шомухаммадзода тайин этилди. Бир муддатга Ақобир афанди масъул мудир бўлуб турди. 27нчи сонидан эътиборан унинг бош муҳаррирлигига ўртоқ Абдурауф Фитрат тайин қилинди. Газета 500-1000 дона орасида босилар эди.

«Хуррият» газетаси Керинский замонида ҳам «Уламо» ва «Шўрои ислом»га муқобил, аммо «Иттифок» жамияти камбағал меҳнаткашларга тарафдор, гўё шуларнинг ношири; афкори эди. Бу газета ўқтабр инқилобидан кейин очиқдан-очиқ ишчи ва фақир халқ фойдасига хидмат этди. Маорифпарварлар томонидан таъсис этилган «Зарафшон» ширкати бутун сармоясининг кулли бир қисмини шул газетанинг нашрига сарф қилди. Охири, газетанинг моддий ёқдан сиқилғонини кўруб ҳимматлик ёшлардан марҳум Муҳаммадқул Ўрунбой унинг нашрини ўзининг зиммасига олди. Ҳар нарсанинг баҳоси кундан-кун оша берди. Ортиқ газетани давом этдириш мумкин бўлмади. Охири газета, (1918нчи йилда) 87нчи сонидан тўқталмоққа мажбур бўлди.

«МЕҲНАТКАШЛАР ТОВУШИ»

1918нчи йилда (11 июнда) шўро ҳукумати томонидан «Меҳнаткашлар ўқи» отлик газета чиқарилди. Бунинг масъул муҳаррирлигига Ҳожи Муин, таҳрир ҳайъатига Иффат хоним (Зоҳида Бурнашева) билан марҳум Шокир Мухторий тайин этилдилар. Бу газетнинг 5нчи сонидан охирига ўзгартирилиб «Меҳнаткашлар товуши» қўйилди. Газета 500-2000 нусха орасида босилиб тарқалар эди. Бу газетанинг таржима ва таҳрир ишларида бир муддат Саидризо Ализода, Муҳаммадҷон Юсуфий, қори Муҳаммадраҳим Тожи, Садриддин Айний афандилар хидмат этдилар. Буларнинг ичида биринчи даражада узун муддат ишлаган киши шубҳасиз Айний афанди эди.

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси 20нчи йилдан эътиборан вилоят фирқа қўмитаси билан вилоят ижроқўмининг ношири афкори бўлиб давом этди. Бу газета, бир ёқдан, халқни ҳукуматга яқинлашдириш учун хидмат қилғонидек, иккинчи ёқдан, бузуқ ниёт билан ҳукумат идораларига кириб олиб халқни талайтурғон унсурлар билан мубориза этар, улар ҳақида доим раҳмсиз суратда танқид ва кулгулик мақолалар ёзар эди. 21нчи йилда бу газетанинг охирига ўзгартирилиб «Камбағаллар товуши» қўйилди.

Ва газетанинг масъул муҳаррирлиги сўнгги йилларда турлук кишилар қўлига ўтса ҳам, лекин ул маънавий жиҳатдан юксала олмади. Охири, 22нчи йил ўрталарида 304нчи сонидан тўқталди. Туркистонда шўро ҳукумати томонидан бошлаб чиқарилғон ва узун муддат яшағон газета шудир.

«ТАЁҚ» МАЖМУАСИ

«Меҳнаткашлар товуши»да бир неча вақт босилиб турғон «Шапалоқ» ва «Таёқ» исмларидаги бандлар халқнинг рағбат ва диққатини ўзига жалб этгани учун ҳукумат «Таёқ» отлик ҳажвий бир мажмуа чиқаришга ижозат берди. Бу мажмуа 1920нчи йил январидан ўн беш кунда бир карра чиқа бошлади. «Таёқ» журнали «Меҳнаткашлар товуши»нинг таҳрир ҳайъати томонидан ёзилар эди. Ҳуруф ва қоғоз озлиги учун бу мажмуа 8нчи сонидан тўқталди.

«БОЛАЛАР ЙЎЛДОШИ»

1919нчи йилда Самарқандда тоторлар мактабининг мудир ва муаллими ўртоқ Хабир Абдуллаевнинг ташаббуси билан маориф идораси томонидан «Болалар йўлдоши» исмида болаларга махсус бир журнал (тошбосмада) чиқарилиб, 3нчи сонидан тўқталди. Бу мажмуанинг муҳаррири Хабир, масъул мудир Абдурашид Абдужаббор ўғли эдилар. Бунинг таҳрир ҳайъатида Айний афанди ҳам бор эди. Самарқандда биринчи мартаба болаларга таъсис этилиб, чиқарилғон мажмуа шу эди.

«ШУЪЛАИ ИНҚИЛОБ» МАЖМУАСИ

1919нчи йилда вилоят фирқа қўмитаси томонидан ҳафталик форсча «Шуълаи инқилоб» мажмуаси чиқарилиб унинг муҳаррирлигига ўртоқ Саидризо Ализода тайин этилди. Бу мажмуа тақрибан минг донга босилиб Бухоро, Эрон ва Афғонистонгача тарқалар эди. Мажмуанинг доимий ёзғувчилари фақат Саидризо билан Айний афанди эдилар. Сўнгги вақтларда қоғоз ва тошбосма асбоби озайғондан бу мажмуа ҳам 1921нчи йил охирида 92нчи сонидан тўқталиб қолди.

ДЕВОРИЙ «ШАРҚ» ГАЗЕТАСИ

1919нчи йил ноябр ойида ҳукумат томонидан «Шарқ» исмида кундалик деворий газета чиқарила бошлади. Бу газета бошда Саидризо Ализодининг қалами билан ёзилиб чиқса-да, сўнфа (1920 йили 3 июн) 64-сонидан эътиборан Муҳаммадҷон Юсуфийнинг қўлига ўтди. Бу газета 2 - 3 юз дона босилиб, 20нчи йилнинг охиригача 189 нўмер чиқди.

«Шарқ» газетаси 1921нчи йилда ҳам давом этиб 13нчи августгача 132 нўмер чиқиб тўқталди.

«ЁШ КУЧ»

Ушбу от билан 21нчи йил май ойида Самарқанд вилоятининг ёш коммунистлари томонидан деворий газета чиқарилгон бўлса ҳам, кўб давом этмай 3нчи сонидан тўқталди.

«ЗАРАФШОН» ГАЗЕТАСИ

1922нчи йил ўрталарида «Қизил байроқ» газетасида «Камбағаллар товуши» газетасининг оғир ҳолда қолғонидан, 2-3 дафъа мақолалар ёзилди. Буларни назари эътиборга олиб Туркистон жумҳуриятининг марказий фирқа қўмитаси Самарқандда «Зарафшон» отлик мунтазам бир газета чиқариш учун ўртоқ Ғози Юнусни тайинлади. Ғози ўртоқ Тошканддан бир неча пуд янги ҳарф, 150 пудча яхши оқ қоғоз ва иккита ҳуруфчин келтириб бунда (22нчи йил ўктябрида) «Зарафшон» газетасини чиқара бошлади. Ғози ўртоқ бу газетани ҳар жихатдан яхшигина йўлга қўйғондан сўнг ўзи (1923нчи йил бошларида) Тошкандга кетди.

Унинг ўрнига марказ фирқа қўмитаси томонидан газетанинг масъул муҳаррирлигига ўртоқ Али Исмоилзода тайин этилиб юборилди. Бу зотнинг ғайрат ва фаолияти соясида газета тартиблик суратда ҳафтада икки қатла чиқиб турадир. «Зарафшон» газетасининг бу кунда керак халқ ва керак ҳукуматнинг диққатини ўзига тортғонлиги билгуликдирким, буни шарҳ ва баён этишга ҳожат йўқ.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 5 май

ВАҚТСИЗ МУБОҲАСА (Тил бирлаштириш тўғрисида)

Бир-икки ойдан бери «Зарафшон» газетасида тил бирлаштириш тўғрисида муҳоҳаса бўлиб турадур. Бу эски масалани янгидан қўзғатувчи ўртоқ Носирали бўлди. Бу зот барча турклар учун умумий адабий тилнинг тарафдори бўлса-да, ўзи бу ҳақда тублик бир чора ва йўл кўрсата олмайдур. Бу масалага қарши бўлгон ўртоқ Бектош эса, қўб шеваларга бўлиниб кетган турк тилини бирлаштириш мумкин эмаслигини исбот этмакчи бўлиб, бир оз далиллар ҳам келтирадур.

Менимча, бу масала қанча муҳим бўлса, ўшанча қийиндир. Куруқ тилак ёки бир неча мақола билан бу оғир ва мушкул масалани ҳал этиб бўлмайдур. Бу иш мумкин бўлгон тақдирда ҳам, буни вужудга чиқариш учун қўб куч ва қўб замонлар керакдур. Ҳолбуки, унча куч ва у қадар фурсат ҳали бизда йўқдур. Ҳозирда бизнинг олдимизда тил бир-лаштириш масаласидан неча қатла муҳимрак масалалар қўбдирким, унинг биринчиси маориф ва халқни оқартиш масаласидур.

Мана, бошлаб шу муҳим масалани ҳал этиш ва бор кучимизни шу йўлда сарф қилиш керак эди. Албатта, бу ишга ҳам тил масаласи зўр рўллар ўйнайдур. Модомики, бир халқ ичида маориф тарқатиш халқнинг ўз она тили билан бўладур, биз ҳам халқимизни оқартиш учун ўзбек тилига аҳамият берсак лозимдур. Яъни ўзбекча тилни ўзбеклар англамлиқ бир ҳолга қўйишимиз керакдир. Бу иш эса табиий тил бирлашдиришга хилоф бир ҳол бўлиб қоладир. Шунинг учун умумтурклар учун муштарак адабий бир тил вужудга чиқармоқ масаласини қўзғатиш биз учун ҳануз вақтсиз, ҳам фойдасиз бир ишдур.

Чунки дунёдаги 70 миллион турк учун муштарак адабий бир тилни вужудга чиқариш, менимча, турк шеваларидан бирини асос тутуб ўрта бир ҳолга қўйиш билан мумкин бўладурким, бу эса авом тили бўлмай, ёлғуз хавос тили бўлиб қолур. Чунки ўрта туркча шевасида ёзгон бир китобни бир оз илмлиқ зиёли синф ўқуб англай олса-да, лекин хат-саводлик авом синфи тегишлик даражада ўқуя олмайдур. Шунинг учун тил бирлашдириш мақсади яна ҳосил бўлмай қоладур.

Марҳум Исмоилбек ўзининг «Таржумон» газетаси билан тил бирлашдириш тўғрисида 25 йил фикр тарқатди. Бу муддатда Русия мусулмонлари орасида ўзига тарафдорлар ҳам топди. Лекин тажриба натижасида бу ишнинг мумкин бўлмаслиқ даражада қийинлиғи кўруна бошлади. Тотористондаги баъзи «тавҳиди лисон»чилар ўзлари маъқул кўрган ўрта туркча шевасини қўйиб содда тоторча ёзишга мажбур бўлдилар. Тўғриси, уларни муҳитнинг ўзи халқтилига ёзишга мажбур этди.

Туркистонда «тавҳиди лисон»чиларнинг биринчиси, маним билганимча, марҳум Бехбудий эди. Бехбудий афанди мактаб учун бир неча рисоласини (тил бирлашдиришга хидмат қилсун деб) ўртароқ шевада ёзишга тиришди. Бу мақсадни асарларининг муқаддимасида ҳам ёзиб ўтди. «Самарқанд» газетасида ҳам шу мақсадни таъкиб этди. Ҳатто «Ойна» мажмуасининг биринчи йилида ҳам боёғи фикридан қайтмади. Бу тўғрида Бехбудий афанди билан баъза муҳоҳаса қилишар эдик. Мумкин қадар халқ тушунарлик даражада содда ўзбекча ёзишнинг кераклигини айтар эдик. Лекин ул ҳеч қабул қилмас эди.

Бехбудий афанди айтар эди: «Ҳар нарсанинг тараққий қилишидек тилнинг ҳам юксалиши лозимдур. Ўзбек тилининг юксалиши туркча (усмонлича)га яқинлашиши билан бўладур. Биз ўзбекчани шу йўл билан юқори кўтарсак, турклар ҳам ўз тилларидан мумкин қадар форсча ва арабча сўзларни чиқарсалар, шунинг билан ўрта бир шева майдонга чиқиб тил бирлашиш вужудга чиқар».

Бехбудий афанди умрининг охиригача шу фикридан қайтмагандек кўрунган бўлса ҳам, лекин ўзи бора-бора соддароқ ўзбекча ёза бошлади. Бу эса «Ойна» мажалласининг иккинчи

жилдида ёзғон мақолаларидан билинадур.

Мен бу сўзлар билан тил бирлашдиришга қарши эканлигимни билдирмакчи эмасман. Мен ҳам шу ишнинг вужудга чиқишини истайман. Лекин бўлиши ғоят кўб шароитга мувофиқ бўлгон бундай бир ишнинг орқасиндан овора бўлиб юришни ҳозирча вақтсиз деб биламан. Менга қолса тил бирлашдиришдан кўра ҳозирда ўз тилимиз бўлгон ўзбекчани халқимизга қулайроқ тушунтира олуриқ даражада соддалашдириш лозимдир. Ўзбекча сарф-наҳв ва назариёти адабиялар тузиш, тугал луғат китоблари ёзиб, босдириш зарурдур.

Тоторларнинг тил ва адабиёт мутахассисларидан ўртоқ Заки Валидий «Бизнинг йўл» журналида тил ҳақида яхшигина бир мақола ёзғон. Валидий ўртоқ мақоласининг бир ўрнида тил бирлашдириш тўғрисида бир неча сатр ёзиб ўтган. Мавзуимизга мувофиқ бўлғони учун унинг сўзларини бунда кўчиришни фойдалиқ билдик:

«Ҳозирги кунда турк-тотор халқларидек маданиятда яёв бўлгон халқларнинг олдида, тилларини бирлаштиришдан кўбрак тилни халққа яқинлашдириш, уни кенг ўлчовда маориф қуроли этиб тутиш турадур. Халқ ўқумишлик, ҳам маданиятлик бўлса, унга ўзига махсус адабий тил вужудга кетириш учун соннинг унча кўб бўлиши керак эмас. 5-6 миллионлик голландиёлилар тилларининг немисчага жуда яқин бўлишига қарамасдан, уни ўзларига махсус адабий тил ҳолида сақлаб келдилар. Ўшандоқ лотиш, грузин, арман каби халқларнинг ҳам ўзларига махсус бойгина адабиётлари бор.

Халқларнинг енгил англашишлари, ҳам маданиятда кенг олиш-бериш қилишда, албатта, тилларнинг яқинлиғи жуда муҳим омил бўлур. Лекин бунинг учун тилларнинг бутунлай бирлашишлари лозим эмас. Яқинлиқлари кифоя этадур. Ҳозирги Ёвропо тилларининг, айниқса уларнинг бир оиладан бўлгонларининг (масалан гермон, румон ҳам исловиён тилларининг) бирини билгач, иккинчисини билиш жуда енгилдир.

Эҳтимол, бир вақт бир-бирига яқин турғон тиллар бутунлай бирлашарлар. Эҳтимол, бутун дунёдағи тилларнинг бирлашиши учун бошлаб шундай яқин бўлгон тилларнинг бирлашишлари керақдир. Лекин ҳали бу букуннинг масаласи эмас, буни биз техниканинг юриш, аралашини асбобининг хаёлларга келмаган равишда тараққий этиши ва шунинг орқасида ҳозирги ижтимоий муносабатларнинг тор-мор бўлиши натижасида кўраимиз».

Валидий ўртоқнинг «Турк-тотор тилларининг ёзилиши» сарлавҳалик бу муҳим мақоласининг бошлари журналнинг ўтган сонларида босилгон эканким, маалтаассуф, уларни кўролмадим. Тил ва адабиёт билан машғул бўлгон зотларга ўшал мақолаларни топиб ўқишларини тавсия этаман.

«Зарафшон» газетаси, 1924 йил, 7 февраль

АСКАРЛИК ТЎҒРИСИДА

Аскарсиз миллат жонсиз гавда ҳукмидадир. Ўзининг ерлик халқидан аскари бўлмаган бир юрт кўрикчисиз бир истехком кабидир. Аскарлик бир миллатнинг ҳаёт-мамонт масаласини хал қилиш учун зўр рўллар ўйнайдурғон бир кучдир. Ҳар бир енгиш ва енгилишнинг боиси аскардир.

Николайни тахтдан туширган - аскар, шўролар ҳукуматини бу кунгача муҳофаза қилиб келган ҳам аскар бўлади, Бухорода золим амир ҳукуматини йиқитғон - аскар, Туркистонни босмачилардан кўриқлаб келган ҳам аскар эканлиги белгилидур. Туркистон турклари ҳам бир вақт урушқоқликда мумтоз ва машҳур эдилар. Фақат бу сўнгги асрларда ўзларининг аскарый кучларини Оврупа жаҳонгирларига қарши ташламай, ўзаро урушга сарф этдилар. Охири, уларнинг юртимизни истило қилишлариға сабаб бўлдилар. Шунинг учун бундаги халқда бора-бора аскарлик руҳи сўниб кетди.

Ўктябр инқилобининг баракотидан бизда яна аскарлик кўзгала бошлағон бўлса-да, лекин биз бу фурсатдан истифода қила олмадик. Яъни 20-йилдан бошлаб ташви-қот ва тадбир юргузмай, бирдан даҳшатлик суратда ерлик халқдан мажбурий аскар олиб, натижада халқни ҳукуматдан нафратлантирдик. Шунинг билан баробар олинғон аскарларнинг ҳам қочишиға ўзимиз сабаб бўлдик. Халқнинг ахволи руҳияси билан ҳисоблашмаганимиз учун бу тўғрида зўр хато қилдик. Ўшал вақтда фақат ихтиёрий суратда аскар олғонимизда, ҳозиргача ўн мингларча мунтазам аскарға эга булур эдик. Хайр, ҳар нима бўлди-ўтди. Бундай хатоларнинг қайси бирини санаб ўлтирурмиз...

Ана букун яна ерлик халқдан аскар олиш масаласи кўзғатилуб турадир. Ўртоқ Тротский ҳам ўзининг мактубида «ерлилардан секин-секин аскар олиш керак» мазмунида бир-икки сўз ёзиб ўтадир. Шундан ҳам маълум бўладирким, бу кунларда яна ҳукумат Туркистон халқидан аскар олишни тасвиб ва маслаҳат кўрган. Лекин бу дафъа қайси равишда, қандай шароит билан аскар олинадур? Бу ҳам билгулик эмас. Шояд бу тўғрида ҳукуматнинг юқори доираларида кенгаш ва музокаралар бўлиб турғондир. Ҳарҳодда, бу дафъа аввалги хатолар такрор воқеъ бўлмас, деб ўйлаймиз.

Ҳозир Туркистоннинг баъзи бир шахрида ерлик халқдан оз-моз қизил милитсияларимиз бор. Шулар ихтиёрлик суратда олинғонликлари учун чин кўнгил билан яхшигина хидмат қилиб турадурлар. Шуларни бир турлик қизил аскар демоқ ҳам мумкиндир. Чунки бир неча вақтдан бери шу қизил милитсияларимизнинг қизил аскар билан бир сафда туриб босмачилар билан урушиб келаётғонлари маълумдир. Ҳатто, баъзи ўринларда буларнинг қизил аскардан кўра ортиқлик қаҳрамонлик кўрсатганликлари кўрилгандир.

Ана шу ҳолларни кўзда тутиб бу дафъа тартиблик ва кучлик ташвиқотдан сўнг мажбурий эмас, ихтиёрий суратда аскар ола бошласақ, оз бир замонда анчагина аскар тўплашимиз қийин эмасдур. Фақат бу аскарлик хидмати-нинг муддатини қисқа қўйиб, бунинг учун енгил қонун ва қоидалар тузишимиз лозим.

Бошлаб ерлик халқдан зобитлар етиштириш учун Туркистоннинг ҳар бир шахрида аскарый курс ва мактаблар очиш керак. Аскарларнинг маишатларини яхши таъмин этиш ва баъзи урф-одатларға мудохала қилмаслик ва ўзларини Туркистондан бошқа шахарға юбормаслик каби қоида ва ён беришлар эълон қилинғонда аскар олишнинг муваффақиятли чиқиши аниқдир. Шунинг билан баробар ҳар бир кўнгилли аскарға ўз яқинларидан икки кишининг кафил бўлиши ёки шунга ўхшаш бошқа бир тадбир шарт қилинса, келгусида ул аскарнинг қочишлиғи ва ё ҳукуматға қарши хиёнат қилмаслиғи учун бир амният ҳосил бўлур эди. Шун-дай тадбир кўрилган такцирда, баъзи бир аскарнинг ўз қўлидағи яроғини янги бир йўлда ишлатиши мумкиндир.

Хулоса: аскарлик муқаддас бир хидматдир. Аскарлик хидматиға кириши билан Туркистон

ҳалқи ифтихор қилишга ҳақлидир. Аскар бўлмоқ чин ҳуқуққа эга бўлиш демакдир. Туркистон халқи аскарлик хидматини зўр шодлиқ ва бутун ихлос билан қарши олар деб ишонамиз.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 21 июнь

ТҶЙ-ТАЪЗИЯ ИСРОФЛАРИ

Йнқилоб даврида энг кўп мавзуи баҳс бўлгон масалалардан бири, шубҳасиз, тўй ва таъзия исрофларидир. 6-7 йил ичида ўзбек матбуоти, айниқса, Самарқандда чиққан газеталар тўй, таъзия исрофотининг ислоҳи учун кўп нарса ёздилар ва бу тўғридаги фикр-мулоҳазаларини ҳукуматга такдим этдилар. Бир неча мартаба ҳукумат ҳам буларнинг фарёдини эшитиб, халқ орасидаги бундай исрофликларга қарши чора кўрди. Яхши қарорлар чиқарди. Лекин Самарқандда бу ҳақда кўрилган тадбирлар кўп вақт ўтмай масъул ишчиларимизнинг парвосизлиги билан натижасиз қолди. Яна тўй ва аза исрофлари бурунғусидек давом эта бошлади.

Сўнғи бир-икки йилда юртимизнинг иқтисодий ишлари бир мунча йўлга қўйилиши билан бойнамоларимиз яна жонлана бошладилар. Шунинг билан баробар аввалги урф-одатлар, исрофчиликлар яна жорий бўла бошлади. Айниқса, сўнг чоғларда тўйларда одамларга тўн кийгизиш, қанд ва чой инъом этиш, катта-катта нонлар, турлик ши-раворлар улаштириш одати яна ишга оширидди.

Никоҳ тўйларидаги «тутуз» рўмолча, кашидалар, таъзия кунларида қабр устида халққа пул ва йиртиш бериш, уч, етти, йигирма, қирқ қилишлар яна бурунғи ҳолига қайтди. Камбағал халқимиз у расму русум ва урфу одатларнинг ижроси билан яна эзила бошлади. Бундай исрофчиликлар орасида яна боғ сотиш, ҳовли гаров қўйиш ва кекирдаккача қарзга ботишлар кўрина бошлади.

Бунинг учун халқни айблаб бўлмайди. Чунки ҳали халқ нодон. Биламиз, халқнинг ота-бобосидан қолгон урфу одатлар асири бўлиши табиийдир. Бизда тақлид, обрўй, номус ва ғазоти нафс деган нарсалар ҳам бор. Мана шу сифатлар авом халқни ҳар балоға учратадур. «Фалонча тўйда ундай қилибди, мен бундан камми» ёки «урфу расми риоя қил-масам, мени дўсту душманларим уят қиладурлар», деб халқимиз яна аввалги исрофчиликларни жорий этишга ўзини мажбур биладур. Шунинг билан ўзини ҳар қандай таҳликага соладур ва икки кунда ўзининг бору йўғидан ажрачадур.

Халқни ўз ҳолида қўя берсангиз, у ўзининг нафу зарарини ўйламай, ҳар бир тўғри келган ишни қила берадир. Ўлгунигача фойдасиз урфу одатларнинг асоратидан чиқа олмайдур, лекин халқни ўз ҳолига қўйиш тузук эмас. Масъул ишчиларимиз ва ёшларимизнинг ҳар бир тўғрида халққа йўлбошчи ва таъминотчи бўлиб туришлари керақдир. Халқни тўғри йўлга олиб бориш ва уни ҳар қандай зарарлик ҳаракатлардан сақлаш ана шуларнинг вазифасидир. Лекин эсизким, бизнинг масъул ишчиларимиз, маорифчиларимиз ва ёшларимиз бу муҳим вазифаларини ҳам бажара олгонлари йўқ. Ҳатто, улардан баъзиларининг шундай эски расму одатларга риоя қилгонликлари ҳам кўриладир. Мана бу иш уларнинг шаънига ярашмайтургон бир сифатдир. Биз шунинг билан халқимизнинг йўлбошчиси бўлгон масъул ишчиларга яна бир мартаба юзимизни ўгириб айтамиким, ўртоқлар, ишчи-деҳқон оммаси сизга ишонган ва сизни қанча умидлар билан иш бошига қўйгондир. Шунинг учун сиз ҳам ўз бўйнингиздаги вазифаларингизни ўтангиз. Фақир халқни зарарлик урф-одатлар ва исрофчиликлар чангалидан қутқазиш учун бор кучингизни сарф этиб, бу тўғрида жиддий чоралар кўрингиз.

«Зарафшон» газетаси, 1924 йил, 24 март

ГЕНЕРАЛ ФУН КАУФМАННИНГ ХИТОБНОМАСИ

Бу кунларда Туркистоннинг «фотиҳи» бўлгон генерал Фун Кауфманнинг Самарқанд шахрини олгондан кейин халқни тинчликқа даъват қилиб ёзгон бир хитобномасининг асли нусхаси қўлимизга тушди.

1868 йил 2 май (янги ҳисоб билан 18 майда) Фун Кауфман амир Музаффар аскарлари билан урушиб, Самарқандни олғоч, сўнгра Самарқанд аркида бир мунча аскарни қувиб, ўзи қўшини билан Каттакўрғон ва Панжшанби томонга юриш этадир. Шу чоғда амирнинг ўғли Ғузор ҳокими Абдумалик тўра Шахрисабз ва Китоб халқи билан бирлашиб, Самарқанд қалъасини бир неча кун мухосара этди, яна амирнинг бир турли тадбири билан тарқалишдилар.

Шу орада генерал Фун Кауфман амирнинг қўшинига ғалаба қилиб, уни сулҳга мажбур этадир (2 июн, 1968 йил). Фун Кауфман қолама аскарлари билан қайтиб келиб, Самарқанд халқини қатли ом қилгондан сўнг, қонли қўли билан шу хитобномасини ёзиб, Самарқанд халқини тинчликқа чақирди (фақат имзоси ўзгартирилди).

«Туркистон генерал губернатори барчани огоҳ бўлмоқ учун маълум қиладур. Подшоҳ императорга тобе юрт ичинда давом-тартиб ва осойишталикни тушурмай ушлаб турмоқни ва ҳамсоялар билан тотувлик ва ошнолик қилиб турмоқни маним давлатхоҳим манга буйруқ қилиб эди. Жаноби олий Бухоро Амири оқ подшоҳнинг хайрлик ниятига кўб вақт инобат қилмади. Тотувлик ҳақинда ихлоси ишондирганимга шубҳа қилиб, Бухорб вилоятига фойдали меним юборган аҳдномамга кўнмади. Тотувлик қилмоқ учун Ўрусия ерининг четидан аскарларим билан кўтарилиб чиқмоққа тейишли бўлди.

Самарқанд ва Каттакўрғонни олгонимдан сўнг, неча маротаба Бухоро аскарлари устидан ғалаба бўлгандан сўнг, охир Амир кўрдик, ўрус билан суғуш қилмоқ Бухоро ҳалоклигига борадир. Уз фойдаси учун ва Бухоро халқининг хайриятлиги учун Ўрусия билан тотувликда ва ошноликда турмоқ авлороқдир.

Улуғ император ҳазратлари ихтиёри эмди бажо келтирилди, комил рози бўлгоннинг ростлигига ўз муҳри билан юборилган аҳдномани маҳкам қилиб Ўрусия билан яраш қилди. Мундан буён Ўрусия билан Бухоронинг сарҳад ерлари будур:

Зарафшон даласини Шахрисабз бегига тобе ердан ажрататурғон тоғнинг усти билан Зарафшон дарёсига қараб боратурғон тоғлар билан ёндан сўл, мағриб тарафи Каттакўрғондан Зарафшон дарёсининг даласи орқали Оқ тоғнинг устини кесиб ўтиб, сарҳади мағриб тарафи Нурота кўрғонини Бухоро вилоятига қолдируб, Нурота тоғининг баланд тепаси билан юрур.

Ушбунни улуғ оқ подшоҳнинг тобеида бўлғувчиларнинг барчасига маълум қилиб амр қиламан: чет ернинг босмоғидан кўрқмайинча, тотувликда ва тинчликда турунгишлар, ўз ишларингиз: деҳқончилик ва касб-савдоларингизни қилингишлар. Тинчликни бузгон оқ подшоҳнинг душманлари, албатта, халқнинг ҳам душманлари, шундайин одамларни ушлаб ҳокимингизга топширингизлар, қонун бўйинча жазо берилмаги учун.

Ёзилди 21 саратон, 1868 йилда Самарқанд шахринда.

Туркистон генерал губернатори адютанд Фун Кауфман муҳрларини босдилар. Хитобноманинг остида Фун Кауфманнинг ўзбекча ёзувли муҳри бор. Ичидаги хати шудир: «Туркистон генерал губернатори хенерал-адютанд Фун Кауфман».

Бу хитобноманинг тил жиҳатдан ҳам аҳамияти йўқ эмас. Хитобномада «генерал» сўзи уч ўринда уч турли ёзилгон. Бунда тотор тилининг таъсири борлиги ҳам кўринадир. Чунки рус аскарлари ичида тотор бўлғонидек, аскар бошлиқлари ҳузурида тотордан тилмочлар ҳам бор эди.

«Маориф ва ўқутғувчи» журнали, 1926 йил, 1-сон

ЎЗБЕКЧА АЛИФБОЛАР ТАРИХИ

Туркистонда илмий-адабий уйғонишнинг бошланишига йигирма беш йил тўлиб ўтди. Бу муддатнинг ўктабр инқилобиғача бўлгон даврида ҳар бир шаҳарда янги мактаблар, баъзи жойларда жамияти хайрия ва кутубхоналар очидди. Турли мактаб ва мутолаа китоблари ёзилиб босилди.

1901нчи йилдан эътиборан Кўкон ва Тошкандда, 1903нчи йилда Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Бу мактаблар Туркистоннинг катгарак шаҳарларида сон жиҳатидан (таклидий суратда) бир даража кўпайган бўлса ҳам, 4 -5 йилдан кейин яна камайиб, фақат баъзи тузуклари давом этди. Бунинг бир сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитғувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди. Аввалги йилларда баъзи муаллимлар ўз мактабларига тоторча китобларни киритишга ва бир қисмлари туркча-тоторча асарлардан таржима йўли билан фойдаланиб болаларни ўқутишга мажбур бўлдилар. Ҳатто, баъзи мактаблар муаллимлари китоб йўқидиган ўз шогирдлариға «Чор китоб», «Мантиқ ут-тайр», «Хўжа Ҳофиз» ва Навоийдек эски китобларни ўқутиб юрдилар. Усули жадид мактаблари шу ҳол билан 5-6 йил давом қилгондан кейин янги ўзбекча китобларни кўра бошлади. Шунинг билан баробар мактабларнинг адади ҳам яна кўпая берди.

Мен бу мақоламда уйғониш давримизнинг бошидан бу кунгача чиққан ўзбекча алифболарнинг тарихидан ва уларнинг хизматларидан ёзмоқчи бўламан.

1. «Устоди аввал»

Туркистонда бошлаб чиққан ўзбекча алифбо тошкантик Сайидрасулхўжанинг 1900нчи йилда ёзиб бостиргон «Устоди аввал» исмли рисолаидир. Бу алифбо руский-туземний мактаблар учун тузилган бўлса ҳам, баъзи муаллимлар китоб йўқидиган шуни вақтинча ўз мактабларига киритдилар. Лекин кўп вақт ўтмади. Бу алифбо тўғрисида жанжал чиқди. Қозонли Аҳмадҳоди Максудий: «Меним «Муаллими аввал» исмли алифбомдан ўғурлагон», — деб Сайидрасулхўжани судға тортди. Бу киши эса дарров алифбосининг қолгон нусхаларини териб олиб уни қайтадан ўзгартиб бостирди. Суд бир неча мартаба мудофаа учун вақт белгилаб Аҳмадҳодини чақиргон бўлса-да, у келмагани учун мудофаа кечикиб қолиб, охири Сайидрасулхўжа жавобгарликдан қутулди. Олгон маълумотимизга кўра, «Устоди аввал» алифбоси ўктабр инқилобиғача ўн етти қатла босилгон.

2. «Адиби аввал»

1901нчи йилларда Тошкандда Мунавварқори томонидан «Адиби аввал» отли алифбо ёзилгон бўлса-да, бунинг биринчи босмаси 1907нчи йилда чиқди. Бу алифбо Туркистондаги усули жадид мактабларининг кўписи томонидан (баъзи руский-туземний мактабларга ҳам) қабул қилиниб, дарс жадвалига киргизилганлиги учун ўктабр

инқилобиғача тузатилиб ўн дафъа босидди. Сўнгги босмалари расмли бўлиб чиқди.

3. «Биринчи муаллим»

Бу алифбо 1912нчи йилда Абдулла Авлоний томонидан ёзилиб, Тошкандда «Мактаб» кутубхонасининг харжи билан босилди. Ўктабр ўзгаришигача 4-5 қатла босилиб чиқди.

4. «Савод»

Бу алифбонинг ёзғувчиси бир неча йил Хивада муаллим бўлгон Мухтор Бакирдир. Алифбо ўзбекча-тоторча-туркманча аралаш шевада ёзилиб, 1913нчи йилда Қозонда босилгон. Бу фақат Туркманистон мактабларида ўқутилгон бўлса керак. 2нчи босмасини кўрмадик.

5. «Таълими аввал»

Бунинг ёзиб босдирғувчиси Тошкандда Рустамбек Юсуф ўғлидир. Бу алифбонинг фақат 1914нчи йилда чиққон 2нчи босмасини кўрдик. Бунинг биринчи босмаси тахминан 12нчи йилларда чиққон бўлса керак.

6. «Туркий алифбо»

Туркистонда уйғониш даврида чиққон алифболарнинг яхшироқларидан бири шу «Туркий алифбо»дир. Бу алифбо 1916нчи йилда муаллим Муҳаммаджон Абдулхолик ўғли томонидан ёзилиб, Қўқонда «Ғайрат» кутубхонасининг масорифи билан босидди. Алифбо расмидир. Бунинг ҳам иккинчи босмасини кўрмадик.

7. «Биричи йил»

Бу алифбонинг тузгувчиси Самарқандда Сайидризо Ализода бўлиб, ношири «Зарафшон» кутубхонасидир. 96 бетдан иборат бўлгон бу алифбо 1917нчи йилда фақат бир марта босилгон.

8. «Мифтоҳ ул-алифбо», 9. «Мифтоҳ ул-аввал», 10. «Тасхили алифбо»

12 - 14нчи йиллар ораларида Фарғонада босилиб чиққан бу уч хил алифбони эшитган бўлсак ҳам кўрмадик. Булардан биринчисининг мураттиби Мирза Хайрулладир. Охирғисини Абдулваҳҳоб Ибодий ёзгон.

Туркистонда ўктабр инқилобига чикқан ўзбекча алифболар шудир. Булардан кўписи бир-бирига тақлид қилиб ёзилгон. Бир оз тузукраклари «Адиби аввал», «Туркий алифбо» ва «Биринчи йил» рисоаларидир.

Ўктабр инқилобидан кейин чиққан алифболар:

11. «Раҳбари аввал»

Бу алифбо 1918нчи йилда Тошкандда фақат бир марта-ба босилди. Тузгувчиси М. Фахриддин, ношири «Хуррият» кутубхонасидир.

12. «Ўртоқ»

Самарқандда 18нчи йилда маориф мудури бўлиб тургон Чеча Вичкиннинг ва мусташирик Вияткиннинг қалами билан ёзилгон бу алифбо йигирма минг дона босилгон бўлса ҳам, мактабларимиз ундан бир пуллик фойда кўролмади. Чунки бу рисола танқидга арзимайтургон даражада бузук ва тартибсиз ёзилгон эди.

13. «Совға»

Шокиржон Раҳимий томонидан тузилиб, 1919нчи йилда Туркистон жумхуриятининг маориф комиссарлиги харжи билан босилгон бу расмли алифбо хар бир дафъа босилишида тузатилиб, бу кунларда 5нчи қатла босилиб чикди.

14. «Катталарга ўқуш»

1920нчи йилда «Давлат нашриёти» томонидан кўб миқдорда босилгон бу алифбонинг мураттиблари: М. Қодирий, И. Мўъмийиний ва Ш. Исмоилий ўртоқлардир. Бу алифбо биринчи дафъа Амриқо усулида ёзилгонлиги учун бундай усуддан хабарсиз муаллимларимиз ундан керагича фойдалана олмадилар. Ўқутишга қийналдилар. Шунинг учун бу тўғридаги қанча меҳнат ва масорифлар бўшга кетди.

15. «Тил очғич»

Бу расмли алифбонинг мураттиби муаллим Ҳасанали, ношири Бухоро маориф назоратидир. Рисола 1922нчи йилда беш минг дона босидди.

16. «Ўзбек алифбоси»

Шокиржон Раҳимий томонидан ёзилгон бу расмли алифбо «Давлат нашриёти» тарафидан 1922нчи йилда фақат бир мартаба 25 минг дона босилди.

17. «Катталар йўлдоши»

Саводсиз катта кишилар учун 24нчи йилда «марказ саводсизликни битирув фавқуллода комиссияси» томонидан 15 минг дона босилгон бу алифбонинг тузгувчиси Шокиржон Раҳимийдир. «Катталар йўлдоши» икки йил ичида тузатилиб, тўрт дафъа босилиб чикди.

18. «Ўқутғувчи»

Катталар учун Амриқо усулида ёзилгон бу расмли алифбони(нг) тузгувчилари Ҳожи Муин билан И. Раҳматуллазода, ношири «Саводсизликни йўқотиш фавқуллода комиссия»дир. Бу алифбо 25нчи йил охирларида биринчи дафъа 45 минг дона босидди. Рисола эскирак ҳуруф

билан босилғон, матбаа хатоси ҳам оз эмас.

Мана, 25 йил ичида босилиб чиққан алифболаримиз (маним билганимча) шулардан иборатдир. Шу муддатда Туркистонда босилғон форсча-тожикча алифболарни келгуси мақолада ёзармиз.

«Маориф ва ўқутғувчи» журнали, 1926 йил, 2-сон

ФОРСЧА АЛИФБОЛАР ТАРИХИ

Туркистонда усули жаид мактаблари учун форсча-тожикча рисолалар ёзиш фақат Самарқандда бошланадир. 1903нчи йилда Самарқандда янги мактаблар очила бошлаши билан баробар унга мувофиқ тожикча китобларга эҳтиёж сезилди. Бу вақтда мундай китоблар йўқлигидан Тотористонда босилгон баъзи бир форсча рисолаларни олдириб қўлланишга мажбурият кўрилди. Булар эса: «Бадъ ул-маориф», «Сад панди Лукмони ҳаким», «Насихат ул-ҳукамо» ва «Таржимали гўзал насойих» каби нарсалар эди. Зарурлик вақтида баъзи мактаблар «Саводхон» (Алифбо), «Аввал ун-назофа» ва «Бадъ ул-амони» каби тоторча китобларни ҳам вақтинча дарс жадвалига киргиздилар.

Мана шундай эҳтиёжларни кўзда тутиб, янги мактаблар учун форсча китоблар ёзиб босдирувчи Васлий ва ундан кейин Бехбудий бўлди.

Мен мунда ёлғиз форсча алифболарни ёзиб ўтмакчи бўламан.

1. «Баён ул-хуруф»

Бу алифбо Васлий томонидан 1904нчи йилда ёзилиб, китобчи Қори Абдурауфнинг харжи билан тошбосмада фақат бир мартаба минг дона босилди. Қирқ бет миқдорида бўлгон бу рисоланинг 18 саҳифаси алифбо, бошқаси ақоид ва амалиёти исломиядан иборатдир. Мунда кўпрак хуруф ва сўзларнинг турли ҳаракатлар билан қандай ўқилиши кўрсатилгандир. Бу асар ҳар жиҳатдан жуда ноқис ва ярамас бир ҳолда чиққан бўлса-да, китоб қаҳатлиғи вақтида баъзи мактабларнинг дардига даво бўлгон эди.

2. «Асбоби савод»

Бу алифбо 1905нчи йилда Бехбудий томонидан тузилиб, 1906нчи йилда ўз масорифи билан тошбосмада икки минг дона босилди. Рисола қирқ бетликдир. «Асбоби савод»нинг бош тарафидаги дарс ва хуруф тузилиши Олимжон Борудийнинг «Саводхон» алифбосига ўхшайду. Бу алифбода бошлаб, хуруфи ҳижонинг ҳаммаси ёлғиз ҳолида ва сўнгра бирдан уларнинг турли шакллари кўрсатилгандир.

3. «Раҳнамои савод»

Мунинг ёзғувчиси Ҳожи Муин ва ношири муаллим Абдуқодир Шакурийдир. 1908нчи йилда тошбосмада фақат бир қатла икки минг беш юз дона босилди. Юзи 36 саҳифаликдир.

Бу алифбонинг бошида ҳарфлар тадрижий суратда кўрсатилиб, сўз ва жумлалар ҳам мад усули (чўзғи) билан ёзилгон. Мунда энг аввал форсча ҳарфлар тадрижий йўл билан айри ёзилиб, сўнгра арабча ҳарфлар кўрсатилганлиги учун ўша вақтда усули жаид душманлари: «Жаидлар ўз китобларидан арабча ҳарфларни чиқариб ташлабдурлар», деб халқ орасида иғво тарқатгон эдилар.

4. «Раҳбари мактаб»

«Раҳнамои савод» тартибида чиққан бу алифболарнинг тузғувчи ва босдирувчиси муаллим Раҳматиллазодадир. Бу алифбо 1913нчи йилда тошбосмада икки минг дона босилгон. Мунинг охирида бирмунча энгил манзумалар ҳам бор. Юзи 36 саҳифадир.

«Раҳбари мактаб» алифбоси ўктабр инқилобиғача тузатилиб, уч қатла босилиб чиққан.

Ўктабр ўзгаришидан кейин бу кунгача чиққан форсча алифболар:

5. «Баҳори дониш»

Бу алифбо Самарқанд вилояти маориф идорасининг сипориши билан мусташир Вияткин томонидан ёзилгон. 1918нчи йилда фақат бир мартаба йигирма минг дона босилгон. Юз олтиш тўрт бетдан иборатдир.

Бу ҳам «Ўртоқ» алифбосидек бузук ёзилгонлиғи учун мактабларимиз ундан керагича фойдалана олмадилар.

6. «Соли нахустин»

Мунинг ёзғувчиси Самарқандда Саидризо Ализода бўлиб, ношири Турон маориф

комиссарлигидир. Бу алифбо 1920нчи йилда биринчи дафъа беш минг дона босилгон эди. Яна 24-25нчи йилларда икки қатла босилди. Учинчи босилишида анчагина тузатидди. Муининг охириги ношири Абдуқаюм Қурбийдир.

7. «Мифтоҳ ут-таълим»

1922нчи йилда тошбосмада бир дафъагина беш минг дона босилгон бу алифбонинг тузгувчиси мирзо Муҳаммад Самадзода (Собит) бўлиб, ношири Туркистон давлат нашриётидир. 57 бетдан иборат бўлгон бу алифбонинг йигирма бети муаллимлар учун қўлланма бўлса-да, ўзи жуда қийин равишда тузилгандир.

8. «Алифбои забони тожик»

1924нчи йилда бу алифбо Нисор Муҳаммад томонидан ёзилиб, Ўрта Осиё давлат нашриётининг харжи билан бир қатла тошбосмада беш минг дона босилган. Бош тарафларида бирмунча расмлари ҳам бор. Юзи 48 бетликдир.

Бу алифбонинг таълими болалар нари турсин, катталарга ҳам қийинлик қиладир. Тушуниши қийин арабча сўзлари ва қоидадан ташқари иборатлари ҳам йўқ эмас.

9. «Алифбои тожик»

Бу расмли алифбонинг тузгувчилари Мазҳар Бурҳон билан Садриддин Киром бўлиб, ношири Тожикистон маориф назоратидир. Ўзи 92 бетлик бўлиб, 1925нчи йилда Масковда беш минг дона босилган. Бу алифбонинг бошларидаги дарслар мад усули (харакати ҳарфия билан) ёзилғонида муваффақиятли чиқиши мумкин эди. Фақат шунга диққат қилинмабдир. Йўқса, аввалги бир неча сабоқларида ёлғиз ҳарфлар билан тузилиб кўрсатилган сўзлар жуда муносиб тушкан. Бу алифболардаги расмлардан баъзисининг остида исмлари номувофиқ ва янглиш ёзилгон (Буқаламун, офтаба каби).

10. «Раҳбари бесаводон»

Катта кишилар учун Амриқо усулида ёзилгон бу расмли алифбонинг мураббитлари Раҳматуллазода билан Ҳожи Муин бўлиб, ношири «Саводсизликни битирув фавкулудда комиссияси»дир.

Бу алифбо 25нчи йил охирида биринчи қатла йигирма минг дона босидди. Расмлари бир оз қўпол чиққан. Ўзи эскирак ҳуруф билан босилгон.

11. «Дабистони тожик»

Бу алифбо яқинда Саидризо Ализода томонидан ёзилгон бўлса-да, ўзи ҳали босилгон эмас.

Булардан бошқа Лоҳутий томонидан ёзилгон бир алифбо чиққан бўлса ҳам уни кўрмадик.

«Маориф ва ўқитгувчи» журнали, 1926 йил, 7—8-сон

- ҲАЖВИЯЛАР -

«ТАЁҚ»

Кўб вақтдан бери миллатимни тараққий этдируб, бошқа миллатларга ўхшаш осмонга учурмоқ нияти олияси кўнглимда ўрунлашиб, мунинг учун турли йўллар билан тиришиб кўрдим. Лекин бу бахтсизлигимдан барча тадбир ва ҳамма хидматим фойда этмай, бўшга кетди. Яъни мил-латимни кўкларга учурмоқ нари турсун, лоақал кўрларнинг асокашидек ани дангасалик водийсиндан уч-тўрт қадам етаклаб бир четга чиқармоққа ҳам муваффақ бўлолмадим. Менга ўхшаш бошқа йўлдошларим ҳам бу тўғрида бирор турли муваффақият кўролмадиларки, бу шай мени ғоят чуқур ўйламакга мажбур этди. Бир неча йил кўкнорилардек ўйлаб юргандан сўнг охири муваффақиятсизлигимнинг сабабларини топдим. Яъни миллатни бўйни йўғонлиқ уйқусиндан уйғотиб кўзини очтурмоқ йўлини билиб олдим. Шунчасини ҳам айтмасдан, мақсадга кириша олмайманким, маним бу зўр кашфиётимга «илми аҳволи рух» фани яхшигина ёрдам этди.

Мана, сизга ҳақиқат! Бизнинг мусулмонлар, бохусус туркистонлилар дангаса, бўйнийўғон, муфлис, мутақабир, ғалати бир жонвор экан. Бу жонворларни турли бузукликлардан чиқариб инсон қаторига киргузмак, иккинчи бир иборат билан айтганда, хушёқмаслик уйқусиндан уйғотиб, кўзини очтурмоқ учун «Таёқ»дан бошқа нарса керак эмас экан.

Мен бу ишни бир неча мартаба тажриба этиб яхши натижасини кўрдимки, халқни хушёр этмак учун «Таёқ» афанди зўр омил ва муассир экан. Мана шунинг учун «Таёқ» отинда ҳажвий бир ғазета чиқармоққа қарор бердим.

«Таёқ»нинг мақсад ва маслаги:

Тўғрилиқ ва халқни тўғри йўлга солмоқ бўлуб, ул ҳеч кимга ва ҳеч бир қувватга бўйун эгмасдир. Ул ёлғиз чин инсоният ва ҳаққонийлик қошинда эҳтиром билан тенг турадир.

«Таёқ» тўғрилиқ йўлинда зўраки бойлардек синиб майда-чуйда бўлуб кетганча ўз вазифасини адо этадир, аммо эгриликни ҳеч вақт қабул этмайдир.

Сўзнинг қисқаси, «Таёқ» тўғрилар учун асои ҳузур, эгрилар учун зулфиқори Алидир.

Букун ўқувчи афандиларга ҳақиқат сўзидан бир-икки калима арз этиб сўзни битураман, мундан сўнграда ёзиб турмоқни риоя этаман.

Ботурбек

«Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 19 ноябрь

БОЙ БЎЛМОҚ ЙЎЛЛАРИ

Умрим бўйи бой бўлиш йўллари излаб тополмай, охир, «тақдиримда бойлик ёзилмагон экан» деб юрган эдимки, тўйқусдан ўктабр ўзгариши воқеъ бўлуб, болшевиклар хукм сура бошладилар. Кўб вақт ўтмадиким, булар турли газета ва китоблар чиқариб, халқни болшевикликка ташвиқ эта бошладилар. Бошқа ёқдан, эшонларимизга ўхшаш: «Дунё харом, пул бекор, бойлар золим, қонхўр!» деб бойнамоларимизни эзишга тутиндилар...

Қараб турсам, маслакдошларимдан тузук-тузук обрўли кишилар «холо сўзингиз ҳақ» деб болшевикликка ёзилиб учига чиқиб кетдилар. Зотан, ман ўзим бой бўлмоқ йўлини тополмай, гаранг бўлиб юрган эмасми, Тангрининг мени бой қилмаганига шукрлар қилдим. Чунки бу кун агар мен ҳам бой бўлсам эди, бу кунги бойнамолар қаторида бор-йўғимдан айрилиб, турмаларда камалиб, қанча азоблар кўрган бўлур эдим.

Оқибат, мен ҳам ҳеч ким билан кенгашмасдан, истихора қилмасдан, тезгина болшевик бўлиб олдим. Шуни ҳам билмоқ керакким, мен зоҳиран болшевик бўлган бўлсам ҳам, ота-бобомдан мерос бўлиб келган қўнғлимда «кан-нақши фил-ҳажар» (тошга ўйилган нақш) каби ўлтириб қолгон ҳисларим ўз жойида барқарор эди.

Сўзнинг қисқаси, мен ҳам масъул ишчилар қаторида масъулиятлик бир ишга кириб кетдим. Ойлар ўтди, йиллар ўтди. Мен букун-эрталарда оқча бекор бўладир, бойлар йўк бўлиб, барчамиз камбағал ҳолатида роҳатда яшармиз деб юрсам ҳам, лекин бул сабил қолгур пул билъакс кўпая берди. Тухумига қирон келгур бойлар ҳам йўк бўлмадилар, балки бирлари минг, минглари миллион, миллионлари миллиардларга етиб, Қорундек муллаларнинг ҳисобини билмай-турғон бўлдим.

Маслакдош мусулмон, болшевик ўртоқларимнинг баъзилари ҳолига диққат билан қарасам, зоҳиран булар ҳам мен билан баробар ойлик оладурлар. Лекин ҳақиқатдан димоғлари чок, бош-оёқ кийимлари «золим Николай»нинг генеролларида ҳам йўк...Ишларига кўз солсам: далага ҳар бир овга чиққанларида «музаффар ва мансур» бўлиб қай-тиб келарлар. Сўнгра ўзлари истаган хотин-қизларини миллиардларча сўм харажот билан тўй қилиб олиб, кайф-сафо этарлар. Болшевик зақунида ичкилик харом бўлса-да, булар ҳийлаи шаръий топиб, сув ўрнида коньяк ичарлар.

Бу ишлар мени ҳайратга солди. Бой бўлмоқ савдоси яна бошимга тушди. Бир дўстимнинг кенгаши билан дўкон очдим, аммо сармойадан асар, савдодан давлат йўк. Баъзан кунлик нон ва чойни «ҳарифона» тариқаси билан топиб ўтказаман...Натижада, яна очлик, яна яланғочлик.

Оқибат, ўйлаб топдимки, бу тўғрида айб ўзимда экан, мунча очлик, мунча яланғочлигимга, бу қадар бахтсиз ва толесизлигимга ўзим сабаб бўлгон эканман. Чунончи, мен болшевик бўлиб туриб баъзи болшевик ўртоқларимдек халқ номидан закот олишни ўзимга вазифа этмабман.

Ҳар ким бой бўлишни истаса, виждон билан алоқа қиддингми, бойлик сендан алоқасини узиши аниқдир, бу нарса менга узоқ тарбиялардан кейин сабоқ бўлди.

Ботурбек

Кўб вақт бир кишига ёки бир неча кишига қаратиб айтилган «Таёк» ўзини тўғри ҳисоблаб юрган кишиларга ҳам тегиб кетадир. Меним бу таёғим тўғрининг бошидан сакраб ўтуб, эгрининг бошини ёрадир.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил, 3 ноябрь

«РИШВАТ» ХАСТАЛИҒИ

Асрлардан бери одам болаларини эзиб, курутиб келган хасталиқ (касаллик)ларнинг энг ёмони ва юқумлиси ришват хасталиғидир.

Ришват хасталиғи ҳисобсиз одам болаларини хонавайрон, бачагирён ва дарбадар қилгон. Одам жинсининг ҳар бир синфи орасинда ришват хасталиғи ҳукм суриб келгон.

Анинг панжаи истилосиндан подшоҳдардан бошлаб гадой ва гўлоҳиларғача ҳеч бир синф халқ ўз ёқасини қутқара олмагон. Аввал, сонсиз буржуазларни, ҳисобсиз мансабдорларни, ниҳоятсиз мулла ва камбағалларни нақшин ўриндан, иссиқтўшакиндан тортиб олиб, йилларча азоб ва қайғу зиндониға тикиб кўюб, охири қабристон тарафиға жўнатиб юборган.

Хулоса: ришват хасталиғининг одамизодға еткурған зарари шунча кўбдирки, агар фақир халқ синфининг кўз ёшлари сиёҳбўлса, болшевиклар оқчасининг барчаси коғоз бўлса, жумла бесоқол болаларнинг кирпиклари қалам бўлса ва ер юзиндаги ҳамма мусулмон иштирокиюнлари котиб бўлса-лар, анинг зарариндан миллиондан бир ҳиссасини шўролар ҳукумати тамом бўлғунча ёзиб битуролмаслар.

Мундан бир йил илгари бизнинг Туркистонда ришват хасталиғи унча кўб тарқалмагон эди. Аммо 1918нчи йилнинг бошиндан эътиборан бу хасталиқ бизнинг халқ орасиға кундан-кун кўпайиб, халқимизни темур уйлар тарафиға жўнатмоқдадир. Агар бу хасталиққа қарши ҳукуматимизнинг ҳаракати ила ҳозик табиблар тарафиндан муолажа қилинмаса, озгина бир замонда бутун Туркистонимизнинг наҳанг комиға кетиши ёки «Лут қавми»дек ер ютиши ва ё Худонинг ғазоби ила Нўх тўфонидек муқаддас Ватанимизни сув ютиши шубҳасиздир.

Ҳавойи телеграм воситасила Бухородан олдиғимиз бир хабарға кўра, анда амирнинг «Луқмони ҳаким» замониндан қолған бир ҳозик табиби ришват хасталиғиға муолажа этмақ тариқасини кашф этиб, ушбу хусусда «Кайф-сафо» исминда юз жилддан иборат катта бир асар таълиф этган. «Маликул-тиббон» лақаби ила шуҳрат чиқаргон мазкур табиб ўз китобининг 99нчи жилдинда «Айш-ишрат» фаслинда ришват хасталиғи тўғрисида ушбу мазмунда маълумот берибдур: «Ришват» хасталиғи Бухорода ҳукм сурмоқда бўлгон «ришта» хасталиқиға лафзан ўхшаса ҳам, лекин бу икки турли хасталиқ орасинда ҳейли маънавий тафовут бордир. Чунончи, ришват хасталиқиға мубтало бўлған кишининг қорни кундан-кун шишиб, юзи қизариб, аммо мияси кундан-кун озаядур. Ришта хасталиқиға йўлиққан кишининг эса, билъакс, юзи кўкнорилар юзидек сарғайиб, ўзи кундан кун ариқланур, кучсизланадур.

Хўрак ва иштаҳаға келганда, ришват хасталиқиға гирифтор бўлгон кишининг иштаҳаси товуқ каботи билан конякни карнайдек тортадир. Аммо ришта чиқаргон одам мошоба билан аталани ҳам ичолмай, зўраки рўза тутгон кишилардек асабий мижоз ва урушқоқ бўладир.

Ришват хасталиқиға мубтало бўлгон кишининг муолажаси ушбудир: андай одамни дарҳол «собачний яшиқ», яъни ит уясиға тикиб, ҳар кун анга бир парча қора нон билан бир пиёла сувдан бошқа нарса бермаслик керак. Шул равишда олти ойдан уч йилғача тарбия қилингонда (агар Худо шифо берса) тез кунда соғайиб кетар».

«Таёқ»: мазкур табибнинг юқоридаги баёнатиға қарағонда, бизнинг таъминот комиссияси ҳам ришват хасталиқиға мубтало бўлгонға ўхшайдир.

Ботурбек «Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 22 ноябрь

ПОРА ВА ПОРАХЎРЛИК

Ўктабр ўзгаришининг беш йиллик байрами муносабати билан биз «Таёқ»имизнинг ушбу фавқуллода сонини порахўрлик қаҳрамонлариға бағишламоқ билан баробар бу сонда ёлғуз «пора»нинг луғавий ва изоҳли маъноларидан ҳам порахўрликнинг бурунғи ва ҳозирги ҳолларидан сувга тегмаган нодир ва муҳим маълумот бериб ўтамыз:

«Пора», «пору»дан муштафикдир. Пору ҳайвон тезаги бўлганидек, пора ҳам инсон тезагидур. Мана шунинг учун бизнинг шариатимиз пора емакни мусулмонларға ҳаром қилмишдир. Бу поранинг луғавий маъноси бўлиб, истилоҳда виждонсиз «ходим ул-миллат»лар қошида она сутидан ҳам ҳалолроқ саналғон махсус бир оқча туридирким, буни еган киши оз кунда чўчкадек семириб ва давлатида ҳам фавқуллода баракот ҳосил бўладир. Кўп замон ўтмасдан, порахўрнинг ахлоқида катта «ўзгариш» пайдо бўлиб, ул дунёда бор фикс-фужур илмиға чечан бўладур. Ўзи кунда ҳар қанча гуноҳсиз ва кучсиз кишиға учраса, уларни жинни ит каби қопадур - талайдур. Охири, гуноҳсизлигидан осмонға учиб кетиб, қаттиғ бир елга йўлиқиб бирдан ерга йиқилиб ўладур.

Порахўрлик иши золим Николай замонида ёмон бир ҳолда эди. Ўзгаришдан кейин ҳар иш «таракқий» қилғонидек, порахўрлик ҳунари ҳам яхшигина таракқий қилиб олди. Ҳукумат ҳар ишни янги асосқа қўйишға тушган бир вақтларда порахўрлар ҳар бир янгиликдан ўзларига чексиз бир улуш чиқардилар.

«Ходим ул-халқ»ларимиз ҳурриятдан фойдаланиб ҳам ҳукуматдан ва ҳам камбағал халқдан «ойлик» ола бердилар. Булар ҳукуматдан олатурғон ойлиқлар ўз маишатларини таъмин эталмағонлиғи учун «закот» номи билан халқдан ўзлари истаганча «ойлик» олишға мажбур бўлдилар. Шунинг учун замонамизда порахўрлик таракқий этди.

Сўнгги чоқларда халқнинг порахўрлардан зорланиб, берган қоп-қоп шикоятномалари вогун-вогун бўлиб Масковға борган бўлса керакким, унда порахўрлар билан узил-кесил курашишға қарор қилиниб бел боғланди. Бизнинг марказ (Тошканд)да ҳам шу тўғрида жуда катта қарорлар чиқарилиб, порахўрлар билан курашиш учун (труйкалар) учликлар тузилди. Дарҳол трукчалар кураш майдониға кириб Рустамдек ботирлик кўрсатдилар: бошлаб бир неча порахўрларнинг бўйнилариға сиртмоқ солиб жаҳаннамға судраб туширдилар.

Эшитканимизға қарағанда, бу қора хабар бундаги машхур порахўрларға етиб, буларни кўрқиш ва ҳаяжонға туширибдир. Ўз мухбиримизнинг берган хабарига кўра, шахримиздаги каттакон порахўрлар яқинда каттакон бир йиғинда йиғилишиб, трукчаларнинг тузоғиға илинмаслик учун музокарадан кейин қуйидаги тадбирларни маъқул кўрибдурлар:

1. Трукчаларға бир миқдор ёғлиқина улуш чиқарамиз.

2. Бу тадбир билан кутулиб бўлғон тақдирда очикдан-очик ҳукуматға мурожаат қилиб маишатға етарлик ойлиқ сўраймиз. Арзимиз қабул бўлғонда, порахўрликни бир даража озайтирамыз. Бўлмаса, шу тутғон «муқаддас» йўлимизда қурбон бўлишни бўйнимизға оламиз, вассалом.

Юқоридаги қарор порахўрларнинг умумий мажлисларида ҳам «билиттифоқ» қабул қилинмишдир.

Ана энди, ўлмасак кўрамизким, бу ҳаёт-мамот майдонида қайси тараф енгар, қайси тараф енгилар?

«Таёқ» бу муҳим курашда ўзини бетараф тута олмайдур. Тўғридан-тўғри порахўрларни ёқлайдур. Чунки порахўрлар ҳукуматдан эмас, фақат халқдангина пора олурлар. Бу ишдан ҳукуматнинг хазинасига зарар бўлмас, ёлғиз халқнинг киссасигагина зарар бўлур. Шундай қимматчилик замонида порахўрликни қатағон этмак бечора «ходим ул-халқ»ларни тириклай гўрга тикмоқ билан баробардир.

Хайр, ҳар ҳолда, икки томонға ҳам муваффақият тилаймиз.

*Ботурбек
«Зарафион» газетаси, 1922 йил, 16 ноябрь*

РАҲМАТЛИК УЕЗД - САМАРҚАНД РАЙҚЎМИНИНГ ҲУРМАТЛИК САДРЛАРИ ТИЛИДАН

Тангрига минг карра қуллуқ бўлсин,
Қуллуқ айтмак биза қутлуғ бўлсин.

Тангрининг марҳаматидан биза ҳам
Бўлдилар бахт ила давлат маҳрам.

Садр бўлдиқ неча кун райқўмга,
Нафимиз тегди ҳавасу илмга.

Неча кун халққа хизмат қилдиқ,
Ишчи-деҳқон каби меҳнат қилдиқ.

Халқаро хизматимиз кўб бўлди,
Иззат ва ҳурматимиз кўб бўлди.

Истифода қилибон фурсатдан,
Иззату обрўю ҳурматдан.

Олдиқ энг бойларидан кунда закот,
Тангри берди пулимизга баракот.

Пора олмоққа биз одат қилмадиқ,
Ишчи-деҳқонга хиёнат қилмадиқ.

Оқчани сарфи шарорат қилдиқ,
Озгина дафъи қасорат қилдиқ.

Халқни кеча ва кундуз таладиқ,
Ғайурнинг косасини ҳам яладиқ.

Отланиб шаҳар ва уездни кездик,
Кучимиз борича халқни эздик.

Оҳ! Беҳуда сафоҳат қилдиқ,
Юртимиз ичра шафоват қилдиқ.

Зулмимиз ўз бошимизга етди,
Охири бахт ила давлат кетди.

Оҳким, вақти райосат ўтди,
Ҳайфким, даври сиёсат ўтди.

«Таёқ»:

Қилмағон бўлсанг эди элга чаток,
Бошга етмас эди шунча таёқ.

НИМА ЭДИК, НИМА БЎЛДИК, НИМА ҚИЛАЙЛИК?

«Нима эдик, нима бўлдик?» сўроғи
Эсимизга келади ҳар чоғи.

«Нима қилмоқ керак эди?» дерлар,
Биздаги камбағал ишчи-эрлар.

Илгари бизларга матлаб бор эди,
Янги мактаб, эски мактаб бор эди.

Чиқар эди бир-икки рўзнома,
Ўқир эди уни хосу омма.

Ёшларда дард ила ғайрат бор эди,
Халқда озгина ҳиммат бор эди.

Нима бўлди - ишимиз ўзгарди,
Соғлиғи кетдию қолди дарди.

Яъни на мактабу пактаб қолди,
Эски ва янгилари тарқадди.

Янги мактабда мушук ўйнайдир,
Эски мактабда қучук ухлайдир.

Болалар кўчада ҳайрон-сарсон,
Оналар уйчада нолон-гирён.

Оталарнинг иши нон топмоқдир,
Нон учун салла-чопон сотмоқдир.

Элимизда ғами мактаб йўқолди,
Лоақал мактаб учун гап йўқолди.

Газета бўлса-да бизнинг элда,
Чикодир бир карра ойда, йилда.

Ёшлар бунда туташ овладилар,
Қарилар бунда ош овладилар.

Халқимизнинг бор-йўғи тўйға,
Сарф ўлур, бир пули қолмас уйға.

Тўғриси, бойлара ҳиммат йўқдир,
Хайру эҳсон ва ҳамият йўқдур.

Қолмади синфи тараққийпарвар,

Барчаси бўлди гирифтору зар.

Баъзиси соч ва соқол фикридадир,
Кечаси моҳижамол фикридадир.

Бу орада фақат ишчи-деҳқон
Қолди нодонлиқ ила саргардон.

Ўқумай мулла бўлурми ишчи?
Ўқумай ҳақни билурми ишчи?

Ёвимиз бор оти «мустамлакачи»,
Юзи оппоқ кўринур, қора ичи.

Ушбу ёв бирла қураш лозимдур,
Балки они кувлаш лозимдур.

Яна бир ёв бор - оти нодонлиқ,
Қиладир биза ҳамон хоқонлиқ.

Бунга қарши уруш очмоқ лозим,
Тезрак они йўқотмоқ лозим.

Буни йўқ этмак учун илм керак,
Ҳолбуки, бизда билимдир сийрак.

Илм учун мактаб очиш лозимдур,
Эру хотинга ўқиш лозимдур.

Илмсиз хур яшамоқ мумкин эмас,
Ўқуғон элга чатоқ мумкин эмас.

Сўзламоқ чоғи ўтиб иш битди,
Иш билан бирга совуқ қиш битди.

Энди ким ишламаса ўлғусидир,
Яъни армони гули сўлғусидир.

«Зарафшон» газетаси, 1922 йил, 1 декабрь

АЙ ҚАЛАМ!

Ай қалам, ҳақ йўлида бўл тўғри,
Эгрилик айлама, бўлма ўғри.

Ай қалам, тўғрини эгри ёзма,
Алданиб оқчаға йўлдан озма.

Тўғри юр, тўғри гапир, тўғри ёз,
Эгрилик қилғувчининг қабрин қаз.

Тўғрилиқни ўзинга маслак тут,
Тўғри келганда бу йўлда қон ют.

Сени дер бунда биров «тескарочи»,
Бириси дер: «Бу киши миллатчи».

Бири дер «динчи», бири «руҳиячи»,
Бири «нодон», бири «сапсатачи».

Ким на дер, деяберсин сўзини,
Сўзила кўрсатсин юзини.

Илтифот этма аларга, ёза бер,
Сен ҳақиқат чечагин доим тер.

Ай қалам, ҳақни ёзарда ўлғил,
Маслақинг йўлида қурбон бўлғил.

Бу замонда ким эрур ҳаққоний,
Шубҳасиз тўкилур онинг қони.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 январь

ОХИР ЗАМОН АЛОМАТЛАРИ

Эски «Ақоид» китобларимизда ёзилғондурким, замона охир бўлиб, қиёмат яқинлашмоқда. «Яъжуж-маъжуж» деган бир жамоа махлуқ пайдо бўлиб халқнинг тинчлигини бузиб, дунёни хароб этишга тиришадирлар.

Орадан кўп вақт ўтмай, ҳар ерда «баркамол осойиш» бўладир. «Яъжуж-маъжуж» жамоасининг қандай махлуқ эканлиги тўғрисида «уламои ислом» орасида ихтилоф кўбдур. «Маҳриб уш-шариат» деган мўътабар бир китобда ўқиғонимизга қарағонда, шул «яъжуж-маъжуж» тоифаси ҳақида ёзилғон баъзи сифатлар юздан шона - остдан фона уратурғон «мустамлакачи» ўртоқларимизнинг шаънига тўғри келадур.

Яна ўшал китобда: «Насриддин Тантанони»дан ривоят этадурларким, замона охир бўлғонда Туркистонда, айниқса, Самарқандда «жадид» танасидан эшон ва авлиёлар чиқиб, халққа турлик кароматлар кўрсатадурлар ва шунинг билан кунда бир неча мурид овлайлар. Охирда, «жадид» исми халқ орасида кўтарилиб, унинг ўрнида «тараққийпарвар», «маорифпарвар» ҳам «ёшлар» исмлари билан «буқаламун» фикрлик зотлар пайдо бўлади.

Бу зотларнинг бир бўлаги турли чатоқ йўллар билан оқча тўплаб, бор-йўғини тўйга сарф қиладурлар. Маориф учун ҳеч мири бермайдур. Бир қисми «Нашри маориф» учун жаҳолатга қарши «муттаҳид фронт» очиб, кўшинсиз уруш бошлайдурлар. Янги тантаналик куруқ қарорлар билан машғул бўладурлар.

«Мажмуийи сафҳо» деган китобда ёзғонига кўра, охир замонда Туркистонда «маҳкамаи шаръия»лар очилиб, бу маҳкаманинг ишларини бир вақт кофирлик отини кўтарган жадид синфи бошқарадир. Ўлиб кетган вақфлар қайтадан тиргузиладур. Вақф оқчаси мактаб ва маориф йўлида сарф қилинадур. Бу воқеадан кўп вақт ўтмай, қоринпарвар муллалар билан тараққийпарвар жадидлар орасида вақф устида катта жанжал чиқиб, натижада барча вақфлар «наҳанг» комига кетадур.

«Ёшлар»нинг кеча-кундуз хизматлари ошамоқ, «туташ»ларга ёндашмоқ ва охири йўлдан адашмоқ бўладир. Хотин-қизларнинг юз пардалари очиладур, шарм-хаёлари қочадур. Ифбатликлари сийрак қоладур.

Бухоро ўлкасида амир Олимхон ҳазратлари «шаҳид» этиладур. Унинг ҳар бир томчи қонидан юз «жувонбоз» пайдо бўладур. Минг доҳий дунёга келадур. Кечаларни базмсиз ўтказган уйларга жарима солинадур. Пора олмағон амал-дорлар юртдан бадарга қилинадур. Охири, фақир халқнинг ҳаммаси жонидан тўйиб, босмачилиққа ёзилиб, далага қочиб кетадур.

Мана, сизга охири замон аломатларидан бир неча тимсол. Бу сўзларнинг барчаси юқоридаги мўътабар китоблардан нақл этидди. Ҳар ким шак келтирса - кофир бўлғай.

«Қаҳат ул-укало» деган бир китобда Самарқанд маҳкамаи шаръияси хусусида бошқа хил маълумот берилган. Бунда ёзилғонига кўра, Самарқанд маҳкамаи шаръияси халқнинг намоз ўқиши тўғрисида айруча аҳамият берадур. Чунончи, ҳар ким ўзининг маҳалласидаги масжидга жамоат намозиға саҳван чиқмай қолса, уни биринчи қатла олти, иккинчи қатла саккиз ой қамоққа ҳукм этадур. Учинчи дафъадан уни шаҳардан чиқариб ҳайдайдур. Токи, ул бенамознинг касофатидан бир шаҳар хароб бўлмағай.

«Мақобир ул-ағниё» деган китобда Абу Низом ал-Мағрибий ал-Мастурий ёзадиким: қиёмат яқинлашғонда, бойлардан хайрият, камбағаллардан куч, деҳқонлардан баракот кўтариладур. Жадидлар намоздан, қадимлар маорифдан, ҳукуматлар адолатдан қочадурлар. Маориф идораларида оқча, мактабларда ўқувчи, муаллимларда таълим қочадур. Охир замон олимлари амалсиз, бойлари ҳамиятсиз, шоирлари шеъриятсиз, муҳаррирлари саводсиз, газеталари обунасиз, матбаалари ҳуруфсиз, мураббитлари тартибсиз, идоралари доирасиз, табиблари дорусиз, ҳақимлари ҳикматсиз, эшонлари ишончсиз, муридлари ихлоссиз бўладурлар.

Булардан бошқа: бу замоннинг ҳар бир жонлик ва жонсиз нарсаларига тоғ каби оғир

солиқдар солинадурким, натижада дўконлар ёпила-ёпила сонлари озаядур. Ҳайвонлар сўйила-сўйила этлари ейиладур. Камбағаллар эзила-эзила дунёга видоё айтадурлар. Солиқлар қанча кўпайса, бозор баҳолари ўшанча тушиб, охири қоғоз-оқча билан олгун, оға-инидек бир-бирига қовушадур. Золим «Николай» замонида бўлгон арзончилик париси қайтадан дунёга келиб, халққа муҳибона салом берадур. Бу роҳат ва саодат даври қўб давом этмай, кетидан «дажжолли лаин» дунёга чиқиб қўб ўзгаришлар ясайдур. Шунинг билан одам боласи мурод ва мақсадига етадур-да, сўнгра бирдан қиёмат қойим бўладур. Шунини ҳам ёзиб ўтайким, қиёматдан бир кун илгари Туркистонда имло масаласи «ҳал» этилиб, Қуръон янги имло билан ёзиладур. Солиқ ишлари шунча тараққий этадурким: камбағал ишчи-деҳқонлар ҳовузларида ваққиллайтургон қурбақаларга ҳам солиқ тўлашга мажбур бўладурлар. Фақат дарахтларга қўниб учатургон қушлар учун солиқ тўлашдан маоф этиладилар.

Бу сўзларга шак келтирган киши кофир бўлмаса ҳам, лекин «Геполув» томонидан турлик синфлар ичида ёширун суратда қурилгон сонсиз оқ тузоқларга бир кун оёғи айланиб, «борса келмас» шаҳарга юбориладур.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 11 февраль

АНГЛАШИЛМАСЛИҚ ЁКИ «ТАЁҚ»НИНГ ТАЪСИРИ

Ҳар ерда, айниқса, бизнинг Туркистон халқиға жиддий сўзлардан кўра ҳажвий ва кулгули сўзларнинг кўбрак таъсир этишй кўриниб турадир. Бизнинг халқ ҳар вақт тўғри ва жиддий сўзларга илтифот этмай, балки унинг тескарисича кулгулик, ҳангомалик гапларга аҳамият берадир. Сўнгги чоқларда газетамизнинг кулгулик қисмида бўлгон «Жарчи» сўзлари диққатни жалб этди. Ул парчалар эл орасида суйилиб ўқидди. Лекин сўнгги кунларда газетамизнинг 20-сонида босилгон «Таёқ» халққа фавқулодда зўр таъсир этди. Ўйланмаган ва кутилмаган даражада халқнинг назари диққатини тортди. Ёзғувчининг жасоратиға, айниқса, халқнинг руҳига мувофиқ этилиб, ҳеч бир синфни риоя қилмасдан тўғри ёзилғони хусусида таҳсин ва офарин сўзлари эшитила бошлади.

Лекин эсизким, бу «Таёқ» халқимиз орасида қанча яхши таъсир этган бўлса, ҳукуматнинг бир-икки юқори доираларига билъакс ўшанча ёмон таъсир қилиб, баъзи англашилмаслиқларга сабаб бўлди. Гўё биз солиқлар тўғрисида дин отидан халққа тескари йўсинда ташвиқот юритган бўлсақ. Гўё «Таёқ»да ёзилгон бир неча китоб отлари чиндан диний китоблар бўлиб, уларда нақл этилган сўзлар ҳам мусулмонларнинг ҳақиқий ақидалари бўлса.

Мана бизнинг «Таёқ»даги кулгулик сўзлар, юқори ҳукумат идораларида шундай суи тафсирга учраб англашилмаслиқларға сабаб бўлғони учун бу тўғрида бир оз изоҳ бериб ўтишға мажбур бўлдиқ:

«Таёқ»да ёзилгон бир неча китобларнинг отлари ясама бўлуб, дунёда ундай китоблар йўқдир. Уларда нақл этилган сўзлар ҳам рамз ва киноя бўлиб, кулгуликдир, жиддий ва ҳақиқий эмасдир. Кулгулик сўзлар жиддий саналмайди. Кулгуликка қарши жавоб ҳам ёзилмайду. Шунинг учун кулгулик сўзлар ёзатургон киши ҳақида турлик шубҳа ва гумони бад қилиш дуруст эмасдир.

Баъзи одамлар биздан сўрайдуларким, «Сиз бунча қаттиғ сўзлар ёзарсиз, ҳукумат сизга ҳеч нарса демасми?» Биз аларға жавоб берамизким: Шўролар ҳукумати халққа сўз ҳуррияти бергандир. Ҳукуматнинг асосий қонунлариға қарши бўлмаслиқ ёки халқни ҳукуматнинг муқобилига кўзғотмаслиқ шартлари билан ҳар ким фикрини ёзиб, тарқатишға ҳақлиду, озодду. Халқнинг ва ҳукуматнинг фойдасини кўзда тутиб, жиддий ва ҳажвий сўзлар ёзишни ҳеч ким қатағон қилолмайду. Ҳукуматнинг баъзи хоин маъмурлари билиб туриб халққа жабр ва зулм қилар экан, аларни танқид ва ҳажв қилишға ёки аларнинг устидан юқори доираларға шикоят этишға ҳар бир гражданининг ҳаққи бордир.

Бизнинг ўлкада халқнинг нодонлиғидан истифода этиб, мустамлакачилик сиёсати билан ишлайтургон николайчилар йўқ эмасдир. Мана шундай унсур билан курашиш ҳар биримизнинг вазифамиздир. Бу йўдда кўркмаслиқ керакдир.

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 18 февраль'

«ТАЁҚ»НИНГ НАСИҲАТИ

«Жарчи» болам, эрка қўзим, ҳар ишингни билиб қил,
Эркаликни менга қилгин- матбуотга қилмағил!
Сен ёш ҳали, тажрибанг оз, ёзғонингни тузатдур,
Нуқсонингни айтганларга ҳақсиз ўпка этмағил!

«Жарчи» ўғлим, «чўғул» бўлиб ҳақ йўлидан айрилма,
Гарчи отинг «Жўғул» бўлса, ўзинг тўғрилағул бўл!
Тўсиқликлар кўрарсанг-да, ўз йўлингдан бурилма,
Отанг ўлур ҳақ йўлида, сен ҳам унинг каби ўл!

Гапнинг тубин билмай нега доду фарёд қиласан?
Аслин билсанг, отанг санинг бошғинангни силайдир.
Аччиғланиб чол отангнинг ўлмагини сўрайсан,
Қайси бола отасининг ўлимини тилайдир!

«Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 1 март

АЗРОИЛМИ, СОЛИҚЧИМИ?

Замонимиз қизиқ бир замон бўлди! Кунда бир закун, соатда бир хил қонун чиқаётibdур. Магар Николай вақтида биздан бирон ношукрлик ўтган эканким, букун Ҳақ таоло «болшевик» деган бир тоифа махлуқни бошимизга мусаллат қилди... Худоё, тавба қилдим. Яна ўзинг биласан. Мулк ўзингники, нима хоҳласанг қилмоққа қодирсан...

Қайси кун бозорға чиққан эдим. Дўкандорларнинг шўри қисқон экан. Бир вақт «солиқчи келаётibdур» деган сўз овоза бўлиб қолди... Такур-тукур, шакур-шукур дўконлар ёпидди. Халқ ҳар томонға пишакни кўрган сичқондек қоча берди. Салла жомасини ўғирлатғон, носкадусини йўқотқон ва кавушини йитиргонларнинг сони йўқ эди. Кўчаларда совуқ сув сотиб юрган болалар ҳам қочиб ёшириндилар. Ҳатто гадойлар ҳам солиқдан кўрқуб қочдилар.

Бу маҳшарасар ҳодисани кўруб ман ҳам «ла ҳавла» ўкудим. Кўнглимга ваҳима тушди. Тезрак ўзимни бир четга олдим. Энди бозорға чиқишқа ҳам юрагим қолмади. Мумкин бўлса, бундан кейин уйгинамда беш вақт намозимни ўқуб ётай дейман...

Эзма

«Машраб» журнали, 1924 йил, 1-сон

ТАБИЙ ИШЛАР

Бизнинг юртимиз, элимиз ва ҳатто расмий идораларимизда ғайри табиий қилиқлар, ишлар қанча кўб бўлса, табиий ишлар ҳам ўшанча кўбдир.

Булардан ғайритабиийларини ёзмай ўтсак, албатта, «Машраб» кўрқди, ёки мудохана йўлини тутди деб ҳаққимизда «хусни зан» қилғувчилар чиқиб қолиши табиий бўлғонидек, ёзғонимиз тақдирда бошимизнинг қаламдек кесилиши ҳам табиийдир. Шунинг учун бу дафъа ёлғиз табиий ишлардан бир нечасини кўрсатиб ўтиш маслаҳат кўруладир.

Биз ҳамма вақт ҳар ерда ҳукумат идораларини ерлилашдириш - тубжойлашдириш учун кучимиз борича ҳайқирамиз, кичқирамиз. Бу йўлда бор довшимизни битириб ўзимиз чарчаб қолғонда, чала хат-саводлик бир мўлтоқни оламиз-да, зўр билан уни бир идорага тикиб юборамиз. Қулоч-қулоч қарорлар ёзиб бўлғондан сўнг «қани пул!» деганда жонимиз чиқади... Мана, тубжойлашдириш тўғрисидаги ишимиз шу ҳодда экан, иншооллоҳ қиёмат яқинлашқонда, тўртинчи осмондан ҳазрати Исо тушиб, бу муҳим вазифамизни бажариб бериши табиийдир.

Улуғ вазифаларимиздан бири хурофот билан курашиш эди. Худога шукрки, бу ишимиз ҳам ўзининг табиий йўлига тушиб бораётibdир. Чунончи, биз эшонлардан қанча узоқлашсак ва уларни қабих алфоз билан сўксак, улар бизга шунча яқинлашадирлар ва ҳатто гўшт-пўстимизга кириб боради. Биз уларни қанча эзсак, улар ишчи-деҳқонларимизни шунча эзадирлар. Биз бу ҳолларни кўриб, «кўзим кўрмасин, гўштимни бўри есин», деймизда ўзимизни билмасликка сола берамиз. Бу ишимиз ҳам шу тусда экан, ёқамизни хали бери хурофот чангалидан қутқара олмаслиғимиз табиийдур.

Бизнинг ҳаёт-мамот масалаларимиздан биртаси, шубҳасиз, олиқ-солиқ ишидир. Бу иш ҳам «мо фавқа ат-табиий» йўлига тушиб кетаётibdир. Раста-бозорлардаги солиқларимиз жуда тартиблиқдир. Бу ерда пашшанинг ҳам «финг» зтишини кўра олмайсиз. Яъни ҳамма рози, ишлар ўз жойида. Энг ичидаги олиш-бериш бозори жуда чақ-чақ. Биров бир дақиқада бой, бошқаси бир соатда гадой бўлмоқдадир. Солиқ ишлари ҳам шу йўл билан кета берса, дўконларнинг оғзи очилиб қолиши ва шунинг билан ҳамма бойчаларимизнинг ишчи-деҳқон синфига кириб кетиши табиийдур.

Сўзимизнинг адоғида шаҳримиздаги қизиқ бир манзарани ҳам кўрсатиб ўтайлик: Самарқандда Зарафшон деган бир дарё бор. Бунинг устига бир эмас, иккита кўприги ҳам

бор. Ишнинг қизиғи шундаким, бизнинг нодон халқимиз шаҳарга бориш-келиши учун шундай кўприклардан ўтмай, сувда бир шўнғиб эртаси Бухородан чиқадириллар... Бу қатнашлар ҳам шундай давом этаберса, қишғача барча ишчи-деҳқонларимизнинг Бухороға ўтиб кетишлари табиийдир.

*Ботурбек
«Машраб», 1924 йил, 4-сон*

МАОРИФ ОЙИ

Биринчи августдан эътиборан вилоятимизда «маориф ойи» бошланди. Демак, бу ой масориф ойи эмас, маориф ойдир. Сўз-қарор ойи эмас, ишлаш ва тиришиш ойдир.

Бўлуб ўтган маориф ойларида ишдан қўра сўзга, югуришдан қўра-ухлашга ва мадохилдан қўра - масорифга кўбрак аҳамият берилганлиги учун натижада маориф киссаси яна бурунғидек касал, мактабларимиз яна илгаригидек камбағал, болаларимиз яна «чи мехони, порсола», маорифчиларимиз эса тагин аввалгидек «Аҳмади порина» бўлуб қолгон эдилар.

Энди бу дафъа қоп-қоп умид қиламизким, аввалги хатоларга ва танбалликларга такрор йўл берилмагай, бадки бу дафъа оғиз билан иш битирувчилар сўз ва қарор мажлисидан бадарга қилингай. Уларнинг ўрнида маориф қурбонлиғига муносиб қўймижозлик семизгина кишилар ишга олингай.

Сўнғи йилларда мактаб учун етарлик яхши бинолар йўқлиғидан, қўб болаларимиз кўчада қолиб ит урушдиришга, ошиқ ва ёнгоқ ўйнашга мажбур бўлдилар. Кўб ўғулларимиз эски мактабларда қамалиб, похоллар устида қўчқор урушдуруб, қўйлак-иштон йиртиш билан умр ўтказдилар. Саноксиз ота-боболаримиз, мактаб ва муаллим йўқликдан ўз жигарпораларини (бекор юрмасун, хунар ўргансун деб) кўхнадуз, собунпаз ва самовархоналарга элтиб шогирд қўйишга тутиндилар. Булардан бошқа ҳисобсиз хотун-қизларимиз, бурунги маорифчиларимизнинг сояи маориф вояларида сақич чайнаб ва ғиди-биди ғийбат тўқиш билан уруниб эшиқдан-эшикка, тешиқдан-тешикка юрадилар...

Мана, энди «маориф ойи» яшадан асли мақсад шу дардлар учун даво топиш бўлса керак. Буқун бизга мактаб керак, унга яраша асбоб ва муаллим керак. Булар учун оғқча керак. Оқча учун ҳиммат керак. Буларнинг ҳаммаси учун ғайрат ва фаолият керакдир...

«Маориф ойи» муносабати билан «Машраб» бошқармаси ўзининг барча ажина мухбирларига сафарбарлик эълон этди. Токи мухбирларимиз бу ойда тўрт кўз ва саккиз қулоқ билан маорифчиларнинг аъмолини таъқиб этиб, «киром ул-котибин»дек иш кўргайлар. Шуни ҳам айлаб қўйиш керакким, биз бу ойда «астойдил» ишлаган маориф ходимларига ўзимизнинг холис «баракалло»дан ясалтон медал (нишон)ларимизни инъом этишни ваъда айлаб, аммо чатоқчи ўртоқларимизнинг суратини пес-мохов қилиб «Машраб»га ўтказишдан ҳам тортинмасмиз.

*Ботурбек
«Машраб», 1924 йил, 5-сон*

ИККИ КЎРУНИШ

«Машраб»нинг бу сонидаги икки кўруниш, бизнинг назари диққатимизни ўзига худди қаҳрабодек тортиб кўйди. Унинг бири - танқид оламида янги «усул», иккинчиси -Зарафшон дарёсининг бу кунги ажойиб ва ғаройиб ҳоли. Шунинг учун бу тўғрида бир-икки оғиз чақ-чақ қилмасдан ўта олмадик.

Бировнинг шеъри ёки меъри танқид қилинар экан, унинг ғалвир-шалвирини бошлаб таҳлил ғалбиридан ўтказиб, сўнгра ул ҳақда бир ҳукм чиқариш ота-бобомиздан қолган яхши бир одат эди. Яқинда «А. Саъдий» деган бир ўртоқ ҳам шу усулға амал қилиб бир муддат сўқиш «офариннома»си олгон эди.

Лекин нима учундир сўнг чокларда янги бир танқидчи майдонға отилиб, ўз ақлича одам боласи кўрмаган ва эшитмаган шги бир «усул» чиқарди. Бунинг усулиға қарағанда, таҳлил-маҳлил деган бош оғриқлар ҳожат бўлмай, ёлғиз шоирларни сабзи-шолғом қаторида қопға солиб, Оврупонинг тошбақа тарозуси билан ўлчаш кифоя этар эмиш...

Мана, биз ўзимизнинг ёш шоирларимизға бу янги «усул»ни тортиқ этамиз. Токи булар бундан кейин Оврупо шоирларидек шеър айтсунлар. Бу ишнинг уддасидан чиқмағонлари тақдирда жимгина юрсинлар ва «тавсиъи маълумот» этсунлар...

Яша танқидчи!.. Шу усулға ҳам салламно!..

Энди келайлик Зарафшон дарёсининг бу кунги кўрунишига:

Самарқанднинг бу кунги Зарафшон манзарасини кўрган киши ҳайрон бўлиб, «ё бу ернинг халқи девона бўлгон, ёки бу шаҳар - халқала шаҳри экан» деб ўйласа ажаб эмас. Чунки бечора дехқонлар, қанча меҳнат қилиб, солиқ тўлаб бир қоп ғаллани ёки 20-30 қовунни бозорда сотаман деб Зарафшон қирғоғиға келадилар. Бундаги қаровуллар кўпрукдан мандатсиз ўтказмаганлари учун у бечоралар ҳам тақдирга тан бериб дарёдан ўтишга мажбур бўладилар.

Натижада, бир мунчалари дарёдан зўрға ўтиб, бошқалари тўп-тўғри Бухородан чиқадирлар ёки иккинчи дунёдан... Буларнинг уйдаги бола-чақалари «отамиз гўшт-ёғ келтирадир» деб қозонни қизитиб турадир. Лекин гўшт-ёғ нари турсин, оталаридан дарак ҳам бўлмас. Бунда қозон қизиб ёрилу. Бола-чақалари ҳам сабил қолур...

Шаҳримизда ишчи-деҳқонлар фойдасиға ишлайдурғонларнинг бу фожеаларни кўрарлик кўзлари, эшитарлик қулоқлари йўқ.

Чунки....

*Ботурбек
«Машраб», 1924 йил, 6-сон*

ИЖОБАТ БЎЛҒОН ДУО

(Амир Олимхон ҳақида)

Ай Худои дийргери сахт гир!
Тезтар гар жонаки нодон амир.
Он амири, ки надорад ғайри зулм,
Фикру зикри дигари андар замир.
Кору бораш фиску айшу-ишратаст,
Гўё аз модар ў зода шарир¹⁹.
Ул амириким касофат коншшр,
Эзмалик авжидадир деб «алкабир».
Одамият кўчасидан ўтмаган,
Садқаи одам бўлсун мундай амир.
Камбағалға раҳми йўқдир, зулми кўб,
Бойларға лутф ила меҳри касир.
Буржуазларға берар ёғлиқ палов,
Камбағал ишчига бермайдир хамир.
Муллаларни адцабон «дахяк» билан,
Вақфларни ушр бирлан ўзи ер.
Бою муллалар анга сотлиқ чимор,
Беваю бечорадир соғлиқ сигир.
Пешкаш айлар амирға зулм ила,
Ўз боласин бою муллаю фақир.
Баччабозлиқда анга йўқдир мисол,
Майпарастлиқда анга йўқдир назир.
Эрсиз қиз қолмади қўл остида,
Чунки бўлди барча қизға ўзи эр.
Шул жиҳатдан ҳақлидир ҳар ким деса:
«Биз Бухоро халқи авлоди амир».
Гарчи бўлса оти Олимхон тўра,
Ўзи илму фазлдан йўқдир хабар.
Шул сабабдан олимға душман эрур,
Чин илм аҳлини зиндонға солур.
«Истараз»чиларни ҳўкиздеқ боқур,
Хурриятчиларни қўйдеқ бошин кесур.
Хурриятдан сўзласанг - жони чиқар,
Зулмдан сўз бошласанг, бўлғай далер.
Бундайин золим, илоҳи, тезроқ
Болшевиклар қўлиға тушгай асир.
Барча молу мулку тахту бахтини
Болшевиклар айлагай йибир-есир.
Қўрқмайин тўғри ёзар ботур «Таёқ»,
Гарчи бўлса қатл, ё борса Сибир.

Ботурбек

(Бу манзума «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг
1918нчи йил, 13нчи декабрдаги 45-сонидан кўчирилди.)

¹⁹ Мазмуни: Эй Оллоҳ (ер юзида) фикру зикри зулмяан бошқа бўлмаган, нодон амир жонин кеч бўлса ҳам тезроқ ва азоблироқ ол, ул зотнинг қилар амали фақат фиску фасод, айшу ишратдир, гўё онадан ёмонлик фарзанди бўлиб туғилгандек.

ЮҚМА КАСАЛ

Мусулмонлар орасида минг уч юз йилдан бери ота-боболаридан мерос қолиб келган жуда кўрқунчлик юқма касал ҳукм суриб келаётибдирким, ул ҳам хотунжаллоблиқдир. Бу касал, кулғуна ва қайсари нохунадан ҳам ёмонроқ бўлиб, саноксиз хотун-қизларимизни бахти қаро қилди. Ҳадсиз сингил-опаларимизни тириклай қора тупроққа топшириб келди.

Таг-тагини суриштириб келсангиз, бу юқма касал бизга йўқсул оталаримиздан эмас, балки кўзи чиққур амир ва хонларимиздан, қорни ёрилғур мулла ва бойларимиздан юқуб келгандир. Муллаларимиз фатвои шаръий бердилар. Подшоҳ ва шаҳаншоҳларимиз ўзларининг ўрдаларини жориялари билан тўлдурдилар. Диндор уламоларимиз «Муҳаммад уммати кўпайсун» деб далолати хайрда бўлдилар. Бой ва сарватдорларимиз хотунни кўпайтириб, шариат юзасидан тўртдан ошуғини сўфи қилиб кўйдилар...

Мана, бизнинг ҳақпараст мусулмонларимиз орасида бирдан ошиқ хотун олиш шу йўсинда бошланиб, шу равишда давом этди. Гўр-багўр кетгур ота-боболаримиздан шу тариқада бизга мерос қолиб келди.

Энди опа-сингилларимизнинг ҳукуқини поймол қиладурғон ва уларнинг бахтини ўйунчоқ қилғон хотунжаллобларимизнинг ички-оилавий турмушлариға бир кўз солайлиқ. Қани, булар ўз хотунлариға қандай муомала қиладир-лар ва нечук кайф сурадилар?

Бирдан ортиқ хотун олғон кишининг тирикчилиги, айш-ишрати жуда қизиқдир. Бошлаб шуни айтиб берайликким, бундай уйда ишқ-муҳаббат, садоқат ва тўғрилиқ деган нарса сира бўлмас. Сиз ҳар кун тўй-томошаға бораман десангиз, тўп-тўғри икки хотунлик ўртоғингизнинг уйиға боринг. Тиётрларда, сиркларда кўрмаган ажойиб томошани шунда кўрасиз. Хотунлардан бири «фолоний» деб чақирса, бошқаси «домона» деб жавоб берадир. Бундай уйда ҳар вақт ош деб тошни едиларлар. Қош тузатаман деб кўзни чиқарадиларлар... Бириси эшикдан қараса, униси тешикдан қарайдир. Буларнинг ўртасида кунда неча қатла милла узуш, ёқа йиртиш ҳам воқеъ бўлиб турадир...

Мудоҳона ва мунофиқлик илмини хатм қилғон эр ўз хотунларини, бир томондан, турлик ғалати нарсалар билан, бошқа томондан, «қамчи» сиёсати билан унча-мунча алдаб турса ҳам, лекин бу алдашлар кўб вақт давом этмас. Охири, ё эр хотундан безор бўлиб уни ҳайдайдир ёки хотун ажралиб ўзини қутқарадир... Шундай бўлмағонда икковидан бири албатта сил бўлиб ўладир...

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакким, икки хотунлик оилаларнинг эрлари кўпинча даюсмизож ва хунаса афт бўлиб, хотунлари ҳам бир мунча сатангтабиат ва олифтахўй бўладирлар... Биз хотунларнинг бу айб ва гуноҳини ҳамиятсиз эрларнинг бўйниға кўямиз. Чунки бу ишларнинг бош сабаби ҳам шулардир.

*Мулла Жунбул
«Машираб», 1924 йил, 7 - сон*

КЎРМАЙЛИК – КУЙМАЙЛИК

Бизнинг ота-боболаримиз авлиё эканми ёки ўз замонларида уларга ҳазрати Хизр назар қилгон эканмиким, уларнинг даврларидаги хайру баракот, омонлик, арзончилик бизнинг замонимизда йўқ. Ёки уларнинг қилиб кетган ишларини ва солгон иморатларини буқун биз қила олмаймиз. Ҳатто улардан нусха-нишона қолгон катта биноларни тоза сақлашдан ҳам ожиз қоламиз. Шундан билинадирким, раҳматлик ота-боболаримизда биз билмаган ва кўрмаган бирор хислат бор экан...

Ҳали эсимда борким, бобомнинг вақтида бир мардикорнинг кунлик меҳнат ҳаққи 40 пул, ҳунарманд ва бориб турган овозадор бир устаники 2 танга эди. У вақтда чорьяк гўшт танга мири, битта нон уч пул эди. Қадоқ-падоқ деган нарса у замонда йўқ эди. Бундай чатоқлик тошларнинг ҳаммасини кофирлар чиқарди. Бизлар бобомиз замонида чакмоқ чақиб олов ёқар эдик. У вақтнинг гугурди бир турлик «жайдари» дейилган гугурд эдиким, мусулмонободдан қолгон эски баққолларимизнинг дўконида ҳали ҳам тўда бўлиб ётадир.

Раҳматлик отам айтар эди: Болам, ҳар замонда арзончилик ва фаровонлик ўшал замон подшоҳининг адолатига қарайдир. Инсофлик, одил подшоҳнинг даври тинчлик ва арзончилик билан ўтадир. Хизр назар қилмагон ва ё чилтоннинг аъзоси бўлмагон киши подшоҳ бўла олмайдир. Демак, подшоҳ бўлмоқнинг бир шарти азими валий биландир.

Бобомнинг сўзларига қарағонда, буқунги болшевиклар ҳам чилтонларнинг аъзосидир! Буларга ҳам, албатта, ҳазрат Хизр назар қилгондир. Шундай бўлмаса эди, булар Туркистондек азиз-авлиёларнинг юртида 7 йил ҳукмронлик қила оларми эди!?

Мақсаддан узоқ кетдик. Бизнинг юқоридаги сарлавҳани қўйишдан мақсадимиз, бу мақолада ота-боболаримиздан қолгон тоғдек биноларнинг буқунги хароблик ҳолидан бир оз дард-ҳасрат қилиш ва шу муносабат билан осори атиқа комиссиясини сўкиб ўтиш эди. Лекин нима бўлдию қалам қинғирлик қилиб бошқа томонга бурулиб кетди.

Шаҳримиздаги эски биноларни бутун ва тоза сақдаш учун кўпдан бери осори атиқа комиссияси бор. Бу комиссия ойликхўрликқа ва қўлига пул тушғонда уни «яқдардил» ҳисоби билан сарф қилишга хейли чечан, лекин эски биноларни ремонт қилиш ва уларни тоза сақлашга жуда ҳам мичалдир. Эшитганимизга қарағонда, осори атиқа комиссияси шаҳар ўртасидаги катта биноларнинг ахлат ва одам поруси билан тўлғонини кўруб шу фурсатдан бир мунча истифода қилмоқчи бўлгон. Яъни тахминан юз аробалик ахлатни мусулмон табиблариға ва мадрасалар устидаги поруларни обчакор деҳқонларға батархи тамом сотиб, пулини ўзининг майда-чуйда қилгон харажатиға ҳисоб этишга қарор қилгон.

Ҳол шундай экан, дуо қилинг, ўртоқлар! Худо бошимиздан ё комиссияни кўтарсун ёки шу биноларни... Токи уларни кўрмайлик-куймайлик.

*Ботурбек
«Машираб», 1924 йил, 8-сон*

ОТАШАРАВАМИЗ

Шукр, Туркистонимизда эски ҳукуматдан сабил қолғон шалоқ оташаравамиз бор. Биз бу оташаравамизнинг Қўқон араваларидек лиқинг-лиқинг юрушига ҳам қанча шодланамиз, шукр қиламиз. Лекин унинг ичидаги ғайри табиий «интизом ва тартиб»ларни кўришга энди тоқатимиз қолмағон.

Оренбурғдан нариги оташараваларга қарасок, Худонинг марҳамати билан ҳамма ишлар ўз жойида. Ҳеч кимнинг камарчаси кимирламайдир, лоақал носкадуси ҳам йўқолмайдир. Аммо Ўрта Осиёга Худо паноҳ берсин. Энг аввал бунга билет олиш учун бошингизга шапка қўйиб белатхонага боришга мажбур бўласиз. Чунки бу жойда шапка жуда катта рўл ўйнайдир. Шапкасизлар одам қаторида ҳам ҳисоб қилинмайдирлар.

Хайр, бир иш қилиб охири белат олишга ҳам муваффақ бўласиз. Сўнгра чиқасиз оташаравангизнинг истикболига. Бунда кўрасизким, гўё ер ёрилиб одам чиққан. Бу ҳолни кўруб, бирдан кўнглингизга аллақандай ваҳималар тушадир. Шу чоқда ноилож Худога сиғинишга ва авлиёлардан ёрдам сўрашқа мажбур бўласиз.

Ана, оташарава ҳам лопиллаб, фишқириб келди-ку! Энди бу ёғи бахтингизга қарайдир. Агар Худо ёрлақағон бахтлики кишилардан бўлсангиз, чўнтагингиз кесилса ва хуржинингиз тешилса ҳам, ўзингиз бир нав қилиб поезднинг томига чиқасиз ёки юк кўятурғон катакчаларнинг бирида диққат бўлиб жойланасиз. Булар муяссар бўлмаган тақдирда, албатта, йўлаклардаги халқнинг «пойандози» бўлишқа ёки зиналардан бирида ўлтиришқа рози бўласиз. Булар ҳам сизга насиб бўлмағонда, вогуннинг бўйнига миниб олиб, «хайт!» деб кетаберасиз...

Шунча азоб ва заҳматларингиз устига, яна кандухтур жанобларидан сўкишлар, туртгинуққилар кўрушингиз «устакча»дир.

Эй оти улуғ, суфраси қуруғ миллати нажиба! Энг аввал шалоқ-лақа аравангни тартибга қўйиб, сўнгра катталиқ қил-да!..

Ботурбек «Машираб», 1924 йил, 12-сон

КАТТАҚҮРҒОН ХОТИРАЛАРИ

Каттақүрғоннинг оти зоҳирда кўзга қанча катта қўрунса ҳам, лекин ўзи катакга ўхшаш кичкина шаҳарча бўлуб, «оти улуғ, еуфраси куруғ» деган мақол фақат шу жойнинг шаънига мос келади. Шунинг билан баробар, дўстимиз «Девона» ўртоқнинг айтганича, бу шаҳарни «асрори махфий» конларидан бири десак ҳам бўладир.

Яқинда тақдир тўлқинлари мени ушбу шаҳарга элтиб ташламоқчи бўлғонлиғини сезиб, дарҳол сафар асбобларини мухайё қилишга киришдим. Халтамга бир мунча қоқ нон билан талқон солдим, шарый истинжо учун керак бўлур деб 3—4 та кесакни ҳам бир латтага ўраб олдим. «Ар-рафиқ сумма тарийқ»²⁰ мазмунига амал қилиб йўддошлиқ учун рассомимиз «Бўри» ўртоқнинг рафофатини қабул қилдим. Самарқандимизнинг вокзал йўлида «амният тарик» йўқлиғини мулоҳаза қилиб, оқшом барвақтроқ иккаламиз йўлга чиқдик. Кечаси вокзал яқинидаги бир дўстимизнинг уйида ётдик.

Бошимни ёстукқа қўйиш билан баробар, қўзимни уйкуға элтган экан. Тушимда ажойиб нарсаларни кўрибман. «Дарди кампир — ғўза» дегандай, меним дардим (мақсадим) ҳам сувга тегмаган гапларни топиб хангома қилиш эмасми?

Хайр, «шақ-шақ» демасдан, якка-яхлут «шафтолу» дея қолайин: тушимда кўрсам, гўё мен Каттақүрғоннинг бир сиёсий идорасида эканмен. Ул идоранинг бошлуғи гўё ўтакетган жувонбоз эмиш. Шунинг учун бу ўртоқ ўзининг идорасида чиройлиқгина бир болани жувон сақлағон эмиш. Бечора бола баъзан кечалари идора бошлуғига ўзининг сояи чироғини кўрсатишга мажбур бўлар эмиш...

Бир вақт қарасам шул ишчининг олдида бошқа бир чиройлиқ бола пайдо бўлиб қолди. Буларнинг орасида шундай бир муноқаша бўлиб ўтди:

М. ишчи: — Бу вақтлар қаерда ишлаб юрасен?

Бола: — ... идорасида.

М. ишчи: - Ойида қанча вазифа оласен?

Бола: — ... сўм.

М. ишчи: - Сен уй-жойингдан чиқиб, меним идорамга келиб ишла. Вазифангни икки хисса ортдурамен.

Бола: - Йўқ, қабул қилмаймен.

М. ишчи: - Бўлмаса, сени жойингдан зўрлик билан чиқариб келтирармен.

Бола: - Қила олмайсиз.

М. ишчи: - Эй!.. Даминг баланд-ку!.. Ҳеч бўлмағонда, сени жойингдан бекор қиддириб ҳайдатамен...

Бола: - Қўлингиздан келган ишни қилингиз. Мен бу ерга келиб сизга жувон бўлишни хоҳламаймен...

Муноқаша ёқалашишга оид бўлаёзгон чоғда, сўфининг «Ас-салату хайрун минан-навм» довшини эшитиш билан қўзимни «ялқ» этиб очсам, тонг отибдур. Дарҳол йўлдо-шимни уйғотдим. Юз-бетимизни чала-чулпа ювуб, вокзал томонга равона бўлдик. Ҳар нима, Худойи таолонинг марҳамати билан йўлда бирар «рука верх»чига йўлуқмай эсон-омон вокзалга етдик. Бунда оташарава келгангача бир соат чамаси вақтимизни тикка туриб ўтказишга мажбур бўлдик

1-2нчи дарича буфетнинг ич томони ажойиб бир манзара ташкил этган эди. Бир ёкда «хур-хур» уйку. Иккинчи томонда иссиғ ва совуқ чой ичиш. Бир томонда ошиқона созу сўзлар, маъшуқона нозу нузлар. Бошқа томонда билет олиш учун талаш-тортиш. Хулоса, алғов-далғов бозори.

Мен вистафкага ўхшаш бу қизиқ кўрунишни бир йўли кўздан ўтказгандан кейин залнинг

²⁰ Аввал дўст, сўнг сафар.

китобфурушлик бўлимига бориб (агар топилса) биронта ўзбекча газет олиб ўқумоқчи бўлдим. Йўқ, бунда носфурушлик бўлмағони учун ўзбек газети ҳам сотилмас экан. Бу ҳолни кўргач, бирдан зиёним тутди. Ўзбекистоннинг пойтахти бўлатурғон бир шаҳарнинг вокзалида, ҳатто ўчоқларнинг тутунтуруғиғача рус матбуоти ишлатилсун-у, аммо лоақал нос ўраш учун биронта ўзбекча эски газет топилмасун. Шу ҳам гапми?..

Самарқанднинг вокзали жуда чиройлик - олий. Лекин унинг буфети ўзбекчиликдан холи. «Ўзлашдириш» бўйнида, бу ишларнинг уволи.

Буфетнинг деволиға шу юқоридағи байтларни ёзмокчи бўлиб турғонимда поезд келиб қолди. Ташқари чикдик. Туя қаториға ўхшаш олдимиздан ўтган вагунларнинг ташқи деволида русчасининг таржимаси бўлгон мусулмонча рақамлар ва «Средней Озиё» деган гаплар ёзилгон эдиким, буни кўриб бир оз ранги рўйим кирди. Қувона бошладим. Лекин «средней» ўрнида «ўрта» деган гапни ёзмағони учун чаласавод таржимонни кўнглимда сўкдим. Хайр, шу ярим ёрти ўзбекча хати бўлмағонида ҳам биз нима деяр эдик. Бунинг учун кимни ёқасидан ушлаб қозихонаға судрар эдик?

Оташарава тўқтади. Иккаламиз бир вагунга чиқиб, жой тополмай, охири турманинг курсисиға ўхшағон торғина бир жойға ўрнашдик. Бир мунча вақт жим ўтириб, дам олғондан кейин овунмак учун йўлдошимиз билан сўзга киришдик. У ўзбекчани тузук билмагани, мен русча гапира олмағоним учун кўпинча гунглардек имои бурут йўли билан ифодаи маром қилар эдик.

Ана-мана деганча поездимиз Каттақўрғонға етиб қолди. Вогундан тушиб тўп-тўғри бир ошнои дайринамизнинг уйиға бордик. Бир оз ёзилиб чой-пой ичгандан кейин кўчага чиқиб шаҳарни айландик.

Бизга раҳбарлик қилатургон кўнгли қаро бир одам «Мана бу қироатхонамиз!» деб, этикдўзлик ифлос бир дўкончани кўрсатди. Бунда икки одам этик тикиш билан машғул экан. Аммо бу жойда газет ва китоб деган нарса доруга ҳам топилмайдир. Нарироқ бориб бир қизил чойхонани кўрдик. Бу чойхона чойхўрлар билан лиқ тўлгон бўлса ҳам, унинг устулида чанг босиб ётгон эски газеталарға ҳеч ким қарамайдир. Шу чойхонанинг қаршисида бир капиратиф дўкони бор эканким, бу дўконга 4 газ чит учун кирган ишчи камбағалларнинг бўйниға тақилгон бир канча шара-бараларини кўриб, беихтиёр кулиб юбордик. Бундан ўтиб, солинаётгон 8 синфлик мактабнинг жойини томоша қилдик. Бу бинонинг ёлғиз тагкурсиси ишланган. Шунинг билан мактаб эгалари муроду мақсадиға етган, вассалом. Бир мунча суриштирғонимиздан кейин биддикким, мактабнинг таъмирини бўйниға олгон Каттақўрғон давлат таъмиротчиси шу бинонинг фойдасидан ўзининг умрлик маишатини таъмин қилмоқучун плон (режа) тузиб ишга киришган экан. Натижада, чатоғи билиниб, ўзи судга тортилгон. Шунинг билан иморат ҳам сабил қолгон.

Чақимчи «Машираб», 1925 йил, 15-сон

ХИЗМАТЛАРИМ

(Ўхшатма)

Эй ёронлар, тўғри йўлдан қочдим мано,
Эгриликнинг уруғларин сочдим мано.
Чўнтаккинам оқча билан тўлсин дебон,
Макру фириб дўконини очдим мано.

Халқ ичида буғзу нифоқ кўпайсун деб,
Қайда юрсам чақимчилик қилдим мано.
Билимсизлар азоб тортиб ўқуйдилар,
Ман ўқумай барча фанни билдим мано.

Кимдан фойда кўрган бўлсам кўлин ўпдим,
Нафи тегмай юрганларни сўкдим мано.
Бой кишига пули учун сажда қилдим,
Камбағалнинг обрўйини тўкдим мано.

Нафсгинамнинг буйруғидан қилча чиқмай,
Ёғлиқ жойға ҳар хил тузоқ қўйдим мано.
Узун чопон, катта салла киймак билан,
Нодонлардан кўб ҳурматлар кўрдим мано.

Амаддорга пора бериб иш битирдим,
Бунинг учун хизмат ҳақи олдим мано.
Ҳай аттангим, охир ўзим қўлға тушдим,
Ёмонликдан кўб балоға қолдим мано.

Машраб:

«Эл хизматин» қилғон киши шундай бўлур,
Шул ишга минг офарин дедим мано.
Сандек ўсал кишилардан ким-қанчасин,
Уриб, сўкиб бошларини едим мано.

Мулла Жунбул «Машраб», 1924 йил, 15-сон

ПОРА БЕР

(Бир порахурнинг илтимоси билан ёзилди)

Иш битказиб кетай десанг, пора бер!
Муродингга этай десанг, пора бер!
Ўзим оқман, қораларни оқлайман,
Мени рози этай десанг, пора бер!

Пулсиз ғавғо асло ўрин тутмайдир,
Ёғлиқ жанжал сира навбат кутмайдир,
Бўш даъволар бу дунёда бутмайдур,
Майсиз кабоб томоғимдан ўтмайдур.
Ўғрилиқ қил, одам ўлдур, пора бер!
Элни йиғлат, мени кулдир, пора бер!

Пулсиз бўлсанг, ҳеч ким сенга боқмайдир,
Душманингни чаён каби чакмайдир,
«Мулла жиринг» ҳамёнингга оқмайдир,
Қуруқ сўзлар қулоғингга ёқмайдир,
Кўб гапирма, чўнтакни оч, пора бер!
Оламни буз, кел оқча соч, пора бер!

Оқча бўлса, пора чангалда шўрбо,
Оқча билан кучсиз бўлгон тавоно,
Пуллик нодон кўзга кўрингай доно,
Пули борнинг тили бўлғуси гўё,
Кечкурун кел, енг ичидан пора бер!
Ёки кундуз пакет билан пора бер!

Қишлоқларда махфий ишлаб пора бер!
Эшонлардек мурид овлаб, пора бер!
Бўри бўлиб элни талаб, пора бер!
Катта тўй қил, жувон асраб пора бер!

Мулла Жунбул «Машираб», 1925 йил, 16- сон

ЭНГ ҚУЛАЙ ИШ

Дунёда энг қулай ва осон иш нима, деб сўрагон кишига «тиётручилик» деб жавоб берсак, алҳақ ўроқдек тўғри жавоб берган бўламиз. Воқеан, агар тиётручилик бир қулт сув ичишдек осон бўлмасайди, бу кунларда шахримизнинг ҳар бир гадоё топмас кўчасида ҳафтада уч қатла тиётруни томоша қилишга мушарраф бўлмас эдик. Тиётручилик раҳматлик «Мармархон пистадахон»нинг масхарабозлиғидек қулай бир ўйун бўлмаса эди, «олма пиш, оғзимға туш!», деб юрғонларимиз бу кунларда тиётру бошлиғи ва ўйун қулғуни тушларида кўрмаганларимиз, холис ўйунчилик мақсади билан маъракага чиқиб, «арзи андом» қилмагон бўлурлар эди. Яшасин саноеъи нафиса билан ўйнағувчи тиётручиларимиз! Яшасун ўлиб кетган эски масхарабозликларимизни тургузгувчи ўйунчиларимиз!

Сўнгги вақтларда Самарқандимизда бир неча Исонафас ўртоқларимизнинг йўлбошчилиғи кўланкасида тиётру ишлари бирдан жонланиб кетди. Уста кўрмаган шогирдларимиз сахнага чиқиб эшитилмаган мақомларда ўйнай бошладилар. Базм мажлисларидан фойдаланиб юрғон халқимиз бундай қизиқ тиётруларни чилла ўтириб томоша қилишдан ҳам зерикмайтурғон бўлди. Энди умид этиладирким, яқинда шахримиз Ўзбекистоннинг сиёсий маркази бўлиши билан баробар, тиётручилик жиҳатидан ҳам марказлик рўлини ўйнамоққа киришар.

*Ботурбек
«Машираб», 1925 йил, 18-сон*

БУКУН БОЙ, ЭРТАСИ ГАДОЙ

Бу сарлавҳамиз зоҳирда жуда таажжублик кўрунса ҳам, лекин ҳақиқати ҳолни билиб олғондан кейин қизиқишга унча ўрун қолмайдур.

Агар сиз бир кунлик, бир соатлик бойбаччаларни кўрмакчи бўлсангиз, у ёққа-бу ёққа қарамай тўп-тўғри Тупроккўрғонга чиқингиз. Бунда суннати Худони томоша қиларсиз. Тупроккўрғон чорбоғида ҳар кун ким қанча мусулмон бандалари бой ва ким қанчалари гадой бўладирлар. Буларни шундай тез ўзгаришлик ҳолга солғувчи сабил қолғур «ғир-ғирак» ўйундир. Илгариги вақтларда бундай ўйунлар ёлғиз хайит кунлари бўлур эди. Энди шаҳримизнинг обод бўлишига ва ўзимизнинг соат сайин тараққий қилишимизга катта бир мисол бўла олатурғон бу ўйун Худонинг берган кунда ўйналадир.

Бу жойга ҳар вақт кўзингиз тушса, бир неча мусулмон бандаи Худонинг «ғирғирак»чиларга ўхшаш «эй Худо, шарманда қилма!» деб кўкракларига «дардкам» урғонларини кўруб, шодликдан кўйлакингизга сиғмай бошлайсиз. Қиморбозликдан бойбачча бўлуб, кундузлари ресторанларда ичиб юрғон ва кечалари канахоналарда учиб ётконларнинг ҳадду ҳисоби йўқдир. Яқинда шундай кайфлик бир бойваччанинг кўчада саёҳат қиламан деб, ўзининг устига истироҳат қилғонини кўриб қаҳқаҳадан ичакларимиз узилди.

Шу давлат бизга етмасми, Муҳаммад умматидирмиз...

*Шумшук,
«Машираб», 1925 йил, 18-сон*

БИЗДА СОҒЛИҚНИ ҚАҚШАТИШ ИШЛАРИ

Шаҳримизда соғлиқни қақшатиш ишлари, Худоға шукр, бу йил жуда тартибга қўйила бошланди. Ҳифзи сихҳат бўлумининг «бепарво фалак»лигидан халқимиз жуда мамнун ва сарафроздир.

Бу йил эски шаҳардаги гузар ҳовузлари микруб булоғиға айланиб қолди. Ҳатто, бу ҳовузларнинг биридан чўчка чиққонлиғини ҳам газетада ўқидик. Ошхона ва кабобфўрушлиқларимиз бўлса, «кар» маданийдир. Эски шаҳар ош салхонасидан кўкнорхоналаримиз минг қатла озода мунтазамроқдир. «Чашмаи шифо» ҳовузчасининг олдидан ўтмоқчи бўлғонингизда, эҳтиёт учун, албатта, бурнингизни тутиб ўтишга мажбур бўласиз.

Хулоса, шаҳримиз соғлиқни сақлаш идорасини «хотиржами гов жаллоб» этарлик даражада тоза ва бошқа шаҳарларға намуна бўлурлиқ йўсунда покизадир.

Яна бир гап қолди: шунинг билан баробар аҳли тақво мусулмонларға, хайрихоҳлик юзасидан эълон қиламизким, янги шаҳарға бораётғонда «Саржин бозори» кўчасидан зинҳор ўтмагайлар. Чунки у ерға ташланғон неча вогун ахлат ичидан ҳаммавақт «сунбули сахро» иси чиқиб димоғға урадир ва рўзани синдирадир...

Шумишук
«Машираб», 1925 йил, 20-сон

ЭЗИЛГАН ДЕҲҚОНҒА

Юзи сарғайғон, бели букулган деҳқон! Кўтар бошингни, оч кўзингни! Устингдаги олиқ-солиқ юкингдан қирқ фоизи камайтирилди.

Ўзгаришнинг алғов-далғов чоғларида бошингдаги давлат қуши учди, сени қашшоқлик деви кучди. Нон деб кесакни единг, от деб эшакка миндинг. Ҳўкузинг кетди, озуғинг битди. Молинг таланди, қозонинг яланди, дарахтинг йиқитилди, ўтининг ёқидди, бошингга ёнғоқ чақилди... Лекин шуниси ҳам ғаниматким, нимғурма жонинг омон қодди.

Сен шунча мағаллиқ ва дағаллиқларға чидадинг, сира индамадинг, «сабр қилсам, ғўрадан ҳалво пишар» ва «қоронғу кечанинг сўнги ёруғдир» дединг-у, умид ипини маҳкам тутдинг, охири гаровни ютдинг. Мана, ҳозир ҳамманинг кўзи сенга тикидди. Сенинг томонингга юз ўгуришлар-югуришлар бошланди.

Лекин сен бундай «тап-тапи зағомо»ларға мағрур бўлиб жим турма, ўзингни унутма. Ҳақ талашмоқдин тортинма. Чунки ҳақ олинур, берилмас.

Шунинг учун, ай деҳқони гўл, ўз фойданг йўлида «шўрапўшт» бўл!

Музомибир
«Машираб», 1925 йил, 23-сон

ЛУҒАТ

Аъмол - амаллар, ишлар
Асҳоб - дўстлар, суҳбатдошлар
Авсоф - мақтовлар, сифатлар
Ажмал - энг гўзал, жуда чиройли
Алсина - тиллар
Амният - тинчлик, омонлик
Афиф - покиза, иффатли
Акрабо - яқинлар, қариндошлар
Атфол - гўдаклар, ёш болалар
Асаф - қайғу, таассуф
Вораста - қутилган, озод, бўш
Ворид - келадиган, келган
Жароид - газеталар
Зиёъ - йўқотиш
Икмол - камолга етказиш, мукаммаллаштириш
Интишор - ёйилиш, тарқалиш
Интиҳоб - сайламоқ, танламоқ
Интибоҳ - огоҳлик, ғафлатдан уйғониш
Интисоб - мансублик, оидлик
Истихора - туш орқали фол кўриш
Истифода - қўллаш, фойдаланиш
Иктифо - кифояланиш
Итлоқ - аташ, нисбат бериш; қўллаш
Иттиҳод - бирлашиш, бирикиш
Иқтизо - талаб, тақозо, эҳтиёж
Ирод - баён қилиш, баҳслашиш
Иртиқоб - бирор ноўрин ишни қилишга киришиш
Киром - саховатли, буюк, азиз (кишилар)
Куллий - катта, йирик; кўп
Кан-нақши фил-ҳажар - тошга
ўйилган нақш каби
Кеи - кейин, орқа
Лака - доғ
Маоф - афв этилган, гуноҳи кечирилган
Мабхут - ҳайрон қолган, ҳайратланган
Мавқуф - тўхтатилган, тўхтатиб қўйилган
Мадоро - чиқишиш, келишиш
Мадохил - кирим, даромад
Мажжоний - текин
Маржуъ - ўринли
Масоҳат - ер ўлчаш, таноб
Масориф - сарф, харажат
Маҳал - жой
Мубин - очик, равшан
Мубарро - холи, озод
Мудоҳана - хушомадгўйлик, иккиюзламачилик

Муосир - асрдош, замондош
Мусаввар - суратланган, тасвирланган
Муфид - фойдали, нафъли
Муфаттин - фитначи, фитна солувчи
Мазаррат - зарар, зиён
Мидҳат - макташ, мадҳ этиш
Мазмум - ёмонланган, ёмон
Модарзод - туғма
Муноқаша - жанжал, тортишув
Мунқариз - тугаб битиш
Муколама - сўз юритиш, суҳбат
Мухталиф - қарама-қарши, ихтилоfli
Муқобала - қарши келиш, қарши чиқиш
Мубориза - кураш
Мусоид - имкон берувчи
Мусовот - тенглик, баробарлик
Мусоид - ёрдам этувчи, қулай
Машруъ - шариат йўл қўйган
Мужиб - сабаб, боис, туфайли
Мутааддид - бир қанча, кўп, аллақанча
Муқтадир - иқтидорли
Масаррат – қувончли
Мусаллат – ҳукмрон
Мутабаҳҳир - кенг ва чуқур маълумотли, зўр олим
Мустаҳиқ - муносиб, лойиқ, ҳақли
Мувосо - келишиш, мураса қилиш
Мустақбал - келажак замон, келажак вақт
Мусанниф - китоб тузувчи, муаллиф
Муфлис - камбағаллашган, камбағал бечора
Ноший - билимсиз, тажрибасиз
Наҳй - ман этиш, қайтариш, тақиқлаш
Номашруъ - шариат қонун-қоидасига хилоф
Оянда - келажак
Порина - шўрлик, бечора
Рафоқат - рафиқлик, дўстлик
Сад- юз
Сарват - бойлик
Сафиҳ - ақлсиз, нодон
Сафоҳат - нодонлик
Саноиъ - санъатлар, ҳунарлар
Саводзада - руҳий касалликка гирифтор, савдойи
Сакароти мавт - ўлиш олдидаги жон талвасаси
Сибён - болалар
Сипориш - топшириқ, ҳавола
Табоҳ - хароб, вайрон
Тавҳиди лисон - тил бирлиги
Таданний - тушкунлик
Тажвиз - жоиз кўриш, раво кўриш, ижозат

Такмил — камолга етказиш, тўлдириш
Талаққий - олиш, қабул этиш
Танвир - ёритиш
Талаф - нобуд, ҳалок бўлиш
Тафҳим - тушунтириш, англатиш
Тафриқ - айириш, бўлиниш
Тафриҳ - хурсанд қилиш, шодлантириш
Тахвиф - таҳдид, қўрқитиш
Тағйир тоимоқ - ўзгармоқ
Такдис - пок муборақ ҳисоблаш, азиз ва ҳурматли деб билиш
Тадрис - дарс бериш
Тадриж - аста-секинлик
Такфир - кофир (динга илюнмовчи) деб ҳукм этиш
Тасҳих - тузатиш
Тасаллут - ҳукмронлик қилиш
Тафсир - шарҳ, изох
Тахсис - тайин этиш, белгилаш
Таҳфим - тушунтириш
Фосид - бузук
Фард - якка, ёлғиз
Фиҳвист - китоб мундарижаси, муқаддимаси
Хафий - махфий
Яъс - қайғу, умидсизлик
Қазия - даво
Китор - поезд
Қавоид - қоидалар
Қопу - эшик
Ҳанки — ҳолбуки
Ҳарис - ҳирсли, очкўз
Ҳавоши - ҳошиялар
Хулё - хаёл
Ҳайъат - шакл, сурат, кўрилиш
Шай - нарса
Шуруъ - киришиш, бошлаш
Шиканжа - қийноқ, азоб, уқубат
Шафоат - ўртада туриб восита бўлиш
Шўр - ғавғо
Шарорат - ёмонлик